Victor Klemperer

A Harmadik Birodalom nyelve

A Tömegkommunikációs Kutatóközpont kiadása
1984

MEMBRÁN KÖNYVEK

12. kötet

Eredeti cím: LTI. Notizbuch eines Philologen

A fordítás a Verlag Philipp Reclam jun. Leipzig
1975-ös kiadása alapján készült

Fordította: Lukáts János

A fordítást ellenőrizte: Dr. Antal László

Szerkesztő: Bogdán Éva

Felelős kiadó: a Tömegkommunikációs Kutatóközpont igazgatója
Műszaki szerkesztő: Frank Ernőné
Eng. szám: 47 371
Készült a Magyar Rádió házinyomdájában, 2500 pld.-ban,
14,35 A/5 ív terjedelemben
Felelős vezető: Oláh György
ISSN 0209–4606 Membrán könyvek
ISBN 963 03 1882 2

Feleségemnek, Éva Klemperernek!

Húsz évvel ezelőtt, egy tanulmánykötet ajánlásában azt írtam neked, kedves Éva, hogy ajánlásról a szokványos értelemben közöttünk nem lehet szó. Te már a társtulajdonosa vagy a könyveimnek, azok a mi szellemi vagyonközösségünk eredményei. És ez máig így maradt.
De ezúttal a dolgok némiképp mégis másként állnak, mint valamennyi korábbi nyilatkozatomban. Ezúttal még kevésbé van jogom ajánlást írni neked, mint amikor békés időkben filologizáltunk, inkább kötelességem. Mert nélküled ez a könyv nem létezne, a szerzője pedig még kevésbé. Sok meghitt oldalt igényelne, hogy ezt mind részletesen kifejthessem. Fogadd helyette a filológus és a pedagógus általános reflexióit e jegyzetek bevezetéseként. Te tudod, amint a vak is érzékeli a botjával, hogy kire gondolok, amikor a hallgatóim előtt a heroizmusról beszélek.

Drezda, 1946 Karácsonya

Victor Klemperer

„A nyelv több, mint a vér"

Franz Rosenzweig

Előszó helyett—a heroizmusról

A Harmadik Birodalom nyelve a „–talan–telen" fosztóképző új használatával indult fejlődésnek (eldönthetetlen, hogy valóban új alkotásról van-e szó, vagy a szakmai körökben már ismert kifejezések átvételéről az általános nyelvbe). Az ablaknak a légiveszély miatt sötétnek kellett lennie, így keletkezett a *fénytelenítés* napi munkája. Hogy tetőtűz esetén semmiféle lim-lom ne álljon az oltók útjába, ezért *lomtalanították* a háztetőket. Új táplálékforrásokat kellett keresni: a keserű vadgesztenyét *„fanyartalanították"*...

A háború utáni legfontosabb feladat közismert elnevezésére egy hasonlóan képzett szóalak szolgál: Németország a nácizmus következtében majdnem elpusztult, azt a törekvést, hogy ebből a halálos betegségből kigyógyítsuk, *nácitlanításnak* nevezzük. Nem kívánom és nem is hiszem, hogy ez a csúf szó hosszú életű lesz, el fog tűnni és csupán történeti fogalom lesz, miután napi feladatát betöltötte.

A második világháborúban gyakran előfordult, hogy egy még élő és láthatóan többé már kiirthatatlan fogalmat egy bizonyos kifejezés hirtelen elnémított: elsüllyedt azzal a körülménnyel együtt, amely előidézte. Később úgy fog önmagáról tanúskodni, akár egy kövület. Így volt ez a villámháborúval és a hozzátartozó melléknevekkel is nagy hirtelen, így a megsemmisítő csatákkal és a hozzájuk tartozó katlanba zárással, így a „vándorló katlanokkal" is – ez ma már magyarázatot igényel: a katlanba zárt hadosztályok kétségbeesett visszavonulási kísérletét jelenti. Így volt az idegháborúval, majd befejezésül a végső győzelemmel is. A „homloktér" (Landekopf) 1944 tavaszától nyaráig élt; még élt,

amikor már formátlan méretűvé duzzadt. De amikor Párizs elesett, amikor egész Franciaország homloktér lett, hirtelen teljesen eltűnt, és kövülete csak a későbbi korok történeti kutatásaiban fog újra felbukkanni.

És így lesz ez átmeneti korszakunk legsúlyosabb alapszavával is: egy napon a nácítlanítás kifejezés is el fog süllyedni, mert az az állapot, amelyet le kellett zárnia, többé már nem lesz.

De ez még hosszú ideig fog tartani, mert nemcsak a náci tetteknek kell eltűnniök, hanem a náci szellemnek is, a náci gondolkodásmódnak és táptalajának: a nácizmus nyelvének is.

Hány fogalmat és érzést mocskolt be és mérgezett meg! A Drezdai Népfőiskola úgynevezett esti gimnáziumában és azokon a vitákon, amelyeket a Művelődési Szövetség a Szabad Német Ifjúsággal (FDJ) együtt rendezett, lépten-nyomon feltűnik, hogy a fiatalok teljesen ártatlanul és minden becsületes törekvésük mellett, hogy elhanyagolt képzettségük hiányait és tévedéseit kitöltsék, mennyire megőrizték a nácizmus gondolkodásmódját. Ők erről egyáltalán nem tudnak; a letűnt korszak ittmaradt nyelvhasználata megzavarja és félrevezeti őket. A kultúra, a humanizmus és a demokrácia szellemében beszélgettünk, és nekem az volt a benyomásom, hogy már világosság van, már némileg tisztulnak a jószándékú fejek – és akkor visszavonhatatlanul odavet valaki valamit a hősies magatartásról, a heroikus ellenállásról vagy egyáltalán a heroizmusról. És abban a pillanatban, amint ez a fogalom csak szóba került, minden világosság eltűnt, és ismét mélyen benne voltunk a nácizmus felhőzetében. És nem csupán a fiatalemberek, akik éppen hogy visszatértek a harctérről vagy a fogságból, és akiket alig vettek észre, nem hogy ünnepelték volna őket, nem, a leányok is, akik semmiféle katonai szolgálatot nem teljesítettek, mindenestül el voltak foglalva a hősiesség vitatható magyarázatával. Csak az volt vitán felüli, hogy a humanizmussal, a kultúrával és a demokráciával lehetetlen valóban helyes viszonyt kialakítani, ha valaki ugyanúgy gondolkodott vagy beszélt a hősiességről, mint korábban.

De végül is mi volt a kapcsolata a heroikus szóhoz és ennek egész rokonsági köréhez annak a nemzedéknek, amelyik 1933-ban alig volt még túl az ábécén? Erre mindenekelőtt azt felelhetjük, hogy mindig egyenruhába volt bújtatva, akár három különböző egyenruhába is, de sohasem volt civilben.

Ahol Hitler harci könyve a nevelés általános irányvonalaival foglalkozik, ott teljesen a testi nevelés áll az előtérben. Kedveli a „testedzés" kifejezést, amelyet a weimari konzervatívok lexikonából vett át; a Vilmos-féle hadsereget az egyébként ellustult nemzettest egyetlen egészséges és életadó intézményének ismeri el, és a katonai szolgálatban mindenekelőtt vagy kizárólag azt látja, hogy fizikai teljesítőképességre nevel. A jellemnevelés Hitlernél nyomatékosan csak a második helyen szerepel, véleménye szerint ez többé-kevésbé magától következik be, amikor a testi rész már uralkodik a nevelésben és visszaszorítja a szellemit. Csak az utolsó helyen, kelletlenül engedve, megvetve és kigúnyolva áll ebben a pedagógiai programban az intellektus nevelése és ellátása tudásanyaggal. Mindig újra visszatér félelme a gondolkodó embertől, gyűlölete, amint a gondolkodást felismeri. Amikor Hitler első gyűlési sikereiről számol be, akkor nem kevesebbet dicsér, mint a saját szónoki tehetségét, rendfenntartó embereinek harckészültségét, akiknek kis csoportjából hamarosan kifejlődött az SA. Ezek a „barna rohamosztagok", amelyeknek a feladata tisztán karhatalmi volt, akik a gyűléseken rárontottak a politikai ellenfelekre és kikergették őket a teremből: ezek voltak az ő valódi segítői a nép szívéért folyó küzdelemben, ezek voltak az ő első hősei, akiket az ellenséges túlerő véráztatta győzőiként, a történelmi teremharcok példaszerű héroszaiként ábrázolt. Efféle ábrázolásokkal, hasonló szellemmel és hasonló szavakkal találkozunk, amikor Goebbels a maga berlini küzdelmeit mondja el. Nem a szellem a győztes, nincs szó meggyőzésről – még csak nem is a retorika eszközeivel való visszaélés hozza meg a végső sikert az új tanok számára, hanem a kezdetek SA-legénysége, az „öreg harcosok" hősiessége. Hitler és Goebbels beszámolói számomra kiegészülnek egyik barátnőnk szakmai tájékoztatásával, aki akkoriban egy szász ipari gócpont kórházában volt segédorvosnő. „Amikor este a gyűlések után megkaptuk a sebesülteket", mesélte gyakran, „rögtön tudtam, hogy ki melyik párthoz tartozik, amint levetkőztetve az ágyon feküdt: a söröskorsótól és széklábtól származó fejsérülésesek voltak a nácik, akiket tör-

rel tüdőn szúrtak – a kommunisták." A hírnév olyan volt az SA-nál, mint az olasz irodalom esetében: mindkettőből hiányzott a kezdet hatalmas, hasonló intenzitással soha többé nem ható sugárzása.

Időben a második egyenruha, amelyben a náci hősiesség megjelent, az autóversenyzők öltözete volt, bukósisakjuk, arcvédőjük, vastag kesztyűjük. A nácizmus minden sportágat támogatott és tisztán nyelvileg nézve az összes együtt sem hatott rá annyira, mint a box; de a hősiesség legemlékezetesebb és leggyakoribb képét a harmincas évek közepén az autóversenyző nyújtotta: halálos bukása után Bernd Rosemeyer majdnem egyenértékű volt a népfantázia szemében Horst Wessellel. (Megjegyzés főiskolai kollégáimnak: Goebbels stílusa és Elly Beinhorn pilótanő „Férjem, az autóversenyző" című emlékiratának a kölcsönhatása témájában folytak a legérdekesebb szemináriumi kutatások.) Jó ideig a nemzetközi autóversenyek győztesei, versenykocsijuk kormánykereke mögött, arra ráhajolva vagy éppen alátemetve – a leggyakrabban fényképezett napi hősök. Ha egy fiatalember példaképét nem a kor plakátjain és emlékérmein látható meztelen, csupaizom, vagy SA-egyenruhába bújtott harcos figurákról vette, akkor biztos, hogy az autóversenyzőkről; de mindkét hősi megtestesülésben közös a szigorú tekintet, amelyben kemény határozottság és győzniakarás mutatkozik meg.

A versenyautó helyére 1939-től a tank lépett, az autóversenyző helyére a harckocsizó. (A baka nemcsak azt nevezte így, aki a kormánynál ült, hanem a páncélgránátost is.) A háború első napjától egészen a Harmadik Birodalom bukásáig mindenfajta hősiesség a vízen, a szárazföldön és a levegőben katonai egyenruhát viselt. Az első világháborúban még létezett civil hősiesség a front mögött. De meddig tart most a front mögött? Meddig tart még a civil lét? A totális háború tana félelmetesen felidézője ellen fordul: minden hadszíntér lesz, minden gyárban, minden pincében a katonai hősiességet ápolják, gyerekek, nők és öregek egyaránt háborús hősi halált halnak, nemegyszer egészen hasonló egyenruhában, mint amilyeneket egyébként csak a hadsereg fiatal katonáinak adtak vagy az ő számukra készítettek.

A heroizmus fogalmát és szókincsét tizenkét éven keresztül

növekvő mértékben és egyre kizárólagosabban a hadi bátorságra, a bármiféle harci tevékenységben megnyilvánuló, vakmerő, halált megvető magatartásra alkalmazták. Az újromantikus esztéták által használt új és ritka melléknevet, a „harcias"-t (kämpferisch) nem véletlenül tette a nácizmus nyelve közhasznúvá és kedvenc kifejezései egyikévé. A „háborús" túlságosan szűk értelmű volt, csak a háború dolgaira lehetett érteni és bármennyire őszinte is volt, harci kedvet és hódító szándékot árult el. Ellenben a „harcias"! Ez általánosabban vonatkozik a feszült, minden élethelyzetben, védekezés és támadás által az önfenntartásra irányuló, a természet, az akarat semmiről lemondani nem hajlandó magatartására. A visszaélés a „harcias" szóval pontosan olyan volt, mint a hősiesség fogalmának mértéktelen lejáratása, amit hibás és hamis alkalmazásával követtek el.

„Igazságtalanul bánik velünk, professzor úr! Velünk – ezzel nem a nácikra gondolok, az én nem vagyok. De a harctéren voltam, megszakításokkal egy egész évet. Hát nem természetes, hogy háborús időkben sok szó esik a hősiességről? És miért hamis az a hősiesség, amely ott megnyilatkozott?"

„A hősiességhez nem csupán a bátorság és az élet kockáztatása tartozik. Ez minden garázdában és betörőben megvan. A hős eredetileg emberbaráti tettek végrehajtója. Egy hódító háborúnak, különösen, amely annyi kegyetlenséget követett el, mint a hitleri, semmi köze a hősiességhez."

„De mégis igen sokat számított a bajtársaim között, akik a kegyetlenkedésekben nem vettek részt és abban a szilárd meggyőződésben éltek – senki ezt másképp nem mondta nekünk –, hogy mi a támadásban és a hódításban is csak védelmi háborút folytatunk és hogy a világ javát is szolgáljuk, ha győzünk. Az igazi jellegét csak jóval később és már túl későn tudtuk meg... És nem gondolja, hogy a sportban is kialakulhat valódi hősiesség, hogy egy sportteljesítmény a maga példájával is hathat emberbarátian?"

„Ez bizony lehetséges, és feltehető, hogy a náci Németországban a sportolók és a katonák között alkalmasint valódi hősök is voltak. Csak egészében állítom szembe szkeptikusan a hősiességgel éppen ezt a két hivatási csoportot. Mindkettő hősiessége túl-

ságosan hangos, túlságosan jövedelmező, a hiúságot túlságosan kielégítő hősiesség, mintsem hogy többnyire igazi lehessen. Nyaktörő útjaik jól jöttek a német gyáraknak és a hazának, sőt talán közhasznúak is voltak – miközben tapasztalataikat az autóipar tökéletesítésére fordították. De mennyi hiúság, mennyi gladiátori vakmerőség volt ebben a dologban! És ami az autóversenyzőknél a koszorú és a győzelmi díj, az a katonáknál az érdemrend és az előléptetés. Nem, én a legritkább esetben gondolok olyankor a hősiességre, ha ez a teljes nyilvánosság előtt hangosan mutatkozik meg, vagy ha siker esetén ugyancsak jól megfizetik. A hősiesség annál tisztább és jelentősebb, minél csendesebb, minél kisebb közönségnek szól, minél kevésbé kifizetődő a hősnek, minél kevésbé látványos. Amit én a nácizmus hősfogalmának felrovok, az éppen állandó szoros kötődése a látványossághoz és harsány megjelenése. A tisztelettudó, valódi hősiesség a nácizmus számára hivatalosan teljesen ismeretlen volt. Így aztán meghamisította az egész fogalmat és tönkretette a hitelét."

„A csendes és valódi hősiességet teljes egészében elvitatja a hitleri időktől?"

„A hitleri időktől nem – ellenkezőleg, ezek az idők a legtisztább hősiességet hozták létre, de úgyszólván az ellenkező oldalon. A sok bátor emberre gondolok a koncentrációs táborokban, a sok vakmerőre az illegalitásban. Ott az életveszély, a szenvedés még hasonlíthatatlanul nagyobb volt, mint a frontokon, és a látványosság csillogása aztán teljesen hiányzott! Ez nem volt „nagyszerű" halál a „becsület mezején", mások szeme láttára, hanem legjobb esetben halál a nyaktiló alatt. És mégis, ha a látványosság hiányzott is, és bár a hősiesség kétségtelenül valódi volt – ezeknek a hősöknek volt egy belső támasza és könnyebbsége: olyan hadsereghez tartozónak tudták magukat, amelyben megvolt a biztos és megalapozott hit az ügyük végső győzelmében, azzal a büszke hittel tudtak a sírba szállni, hogy a nevük valamikor annál híresebben fog feltámadni, mennél szégyenletesebben ölték meg most őket.

De én tudok egy még sokkal vigasztalanabb, még sokkal csendesebb hősiességről, amelytől távol állt minden közösség, hadsereg vagy politikai csoport támogatása, amelynek semmi reménye

nem volt jövendő dicsőségre, amely teljesen és végérvényesen egyedül volt. Ez pedig a néhány árja feleség volt (nem voltak sokan), akik minden nyomásnak ellenálltak, amely zsidó férjüktől el akarta választani őket. Micsoda napjaik voltak ezeknek az asszonyoknak! Mennyi szidalmat, fenyegetést, ütleget, leköpködést kellett elviselniük, mennyi nélkülözést, amikor az amúgyis szűkös élelmiszerjegyüket megosztották a férjükkel, akik a normálisnál alacsonyabb zsidójegyre voltak utalva, miközben a gyárakban árja szaktársaik a nehéz testi munkások pótlékát kapták. Micsoda életerőt kellett összeszedniük, amikor a rengeteg megaláztatástól és kínzó nyomorúságtól betegen feküdtek, amikor környezetükben a sok öngyilkosság a Gestapótól való örökös nyugalomra csalogatta őket! Tudták, hogy az ő haláluk a férjüket is azonnal magával rántja, mert a zsidó házastársat az árja asszony még meleg holttestétől a gyilkos száműzetésbe szállítják. Mennyi sztoicizmusra, az önfegyelemnek mekkora tartalékára volt szükség, hogy az elcsigázottak, agyongyötörtek, kétségbeesettek újra és újra talpraálljanak. A harctér gránáttüzében, az omladozó óvóhely törmelékpatakjában, az akasztófa árnyékában egy lelkesítő pillanatnak még lehet hatása, amely segít, – de a szennyes hétköznapok őrlő sivárságában, amelyet végeláthatatlanul sok hasonló hétköznap követ, ott ugyan mi tartja fenn az embert? És erősnek maradni, olyan erősnek, hogy a másiknak szüntelenül hirdetni tudjuk és újra meg újra elhitessük vele, hogy eljön az óra, és kötelességünk azt kivárni, erősnek maradni, egészen magunkra utalva a társtalan elszigeteltségben, hiszen a zsidóház nem ad közösséget sem a közös ellenség és a közös sors, sem a közös csoportnyelv ellenére: ez mindenféle bátorságnál nagyobb hősiesség.

Nem: a hitleri időkben nem hiányzott a bátorság, de a valódi hitlerizmusban, a hitleristák hősiességében felszínes, eltorzított és megmérgezett hősiesség volt, amely csak a hivalkodó serlegekkel és az érdemrendek csengésével törődött, a tömjénezés dagályos kifejezéseivel és a könyörtelen gyilkosságokkal..."

A hősiesség szócsaládja is az LTI-hez tartozik? Voltaképpen igen, mivel sűrűn átjárta és átformálta a náci hazugság és nyereség. Ez is szorosan kapcsolódik a germán nagyszerűség dicsére-

téhez: minden hősiesség egyedül a germán fajhoz kapcsolható. És voltaképpen nem is, hiszen ezek a ferdítések és torzítások már gyakran jóval a Harmadik Birodalom léte előtt hozzátapadtak ehhez a zengzetes szócsaládhoz. Erre már itt, az előszó vége felé figyelmeztetni kell.

Egy fordulatot azonban jellegzetesen náciként kell elkönyvelnünk. Már a belőle fakadó vigasz kedvéért is. 1941 decemberében Paul K. sugárzó arccal jött meg a munkából. Útközben a háborús híreket olvasta. „Gyalázatosan állnak Afrikában" – mondta. „Tényleg elismerték volna? – kérdeztem – hiszen mindig csak a győzelmekről adnak hírt!" „Azt írják: »hősiesen küzdő csapataink«. Ez a »hősiesen« úgy hangzik, mint egy nekrológ, nekem elhiheti."

A „hősiesen" azóta a közleményekben még nagyon-nagyon sokszor mint nekrológ hangzott el, és sosem csalódtunk benne.

I. LTI

Volt a BDM és a HJ és a DAF * és megszámlálhatatlan egyéb efféle rövidített elnevezés.

Először parodisztikus játékként, majd az emlékezet afféle illanó támogatójaként, mint amilyen a csomó a zsebkendőn, és nagyon hamar és a nyomorúság évein keresztül önvédelemből, egy saját magam számára készített SOS-hívásként áll a naplómban az LTI rövidítés. Egy szép tudományos jelzés, mert hiszen a Harmadik Birodalom időnként kedvelte a hangzatos idegen kifejezéseket: a garant érthetőbben hangzik, mint a jótálló, a diffamál pedig hatásosabb, mint a rágalmaz. (Talán nem is érti mindenki, és ezekre hat csak igazán!) LTI: Lingua Tertii Imperii, a Harmadik Birodalom Nyelve. Gyakran jutott eszembe egy régi berlini anekdota, valószínűleg a szép képes Glassbrenneremből**, a márciusi forradalom humoristájától – de hát hová lett a könyvtáram, amelyben utánanézhetnék? Vagy célszerű lett volna, ha a Gestaponál érdeklődöm a hollétéről?... „Papa", kérdezi egy kisfiú a cirkuszban, „mit csinál az az ember ott a kötélen azzal a rúddal?" „Buta gyerek, hát az az egyensúlyozó rúd, az biztosan tartja őt." – „Jaj, papa, és ha elejti?" – „Buta gyerek, hát ő biztosan tartja azt!"

A naplóm volt ezekben az években az én egyensúlyozó rudam, amely nélkül százszor is lezuhantam volna. Az undor és a reménytelenség óráiban, a leggépiesebb gyári munka végtelen sivárságában, betegségben és halálos ágyon, a sírok mellett, a személyes szorongattatásban, a külső megszégyenítés perceiben, amikor a szív fizikailag csődöt mondott, mindig segített rajtam ez a biztatás: figyelj, tanulj, jegyezd meg, ami történik – holnap

* A rövidítések jegyzékét lásd a könyv végén.

** A nevek jegyzékét is a könyv végén tüntettük fel.

már másképp lesz, holnap már másképp fogsz érezni; ragadd meg azt, ami éppen most adatik tudtodra és hat rád. Aztán nagyon hamar megerősödött a felszólítás, hogy emelkedjem a körülmények fölé és őrizzem meg belső szabadságomat ezzel a mindig hatásos titkos formulával: LTI, LTI!

Ha elhatároztam volna (bár nem így történt), hogy ennek az időszaknak a teljes naplóját minden hétköznapi eseményével együtt közzéteszem, a címéül ezt a jelzetet választottam volna. Ezt lehet jelképesen is érteni. Mert ahogy szokás egy kor vagy egy ország arculatáról beszélni, egy korszak jellegét a nyelve ugyanúgy megmutatja. A Harmadik Birodalom minden életjelenségében és hagyatékában rettentő egyformaság nyilvánul meg: középületeinek mértéktelen fennhéjázásában és ezek romjaiban, a katonák, az SA- és az SS-legénység típusaiban, akiket eszményi alakban örökítettek meg a mindig más és mindig azonos plakátokon, az autópályákon és a tömegsírokban. Ez mind a Harmadik Birodalom nyelve, és minderről természetesen szó lesz ezeken a lapokon is. De ha valaki évtizedeken keresztül folytatott és nagyon szívesen folytatott egy hivatást, akkor végül is ezen keresztül jobban ki tudja fejezni magát, mint máson, ez pedig szó szerint és nem képletes filológiai értelemben a Harmadik Birodalom nyelve volt. Ebbe kapaszkodtam én szorosan, ez jelentette az én egyensúlyozó rudamat a tíz gyári munkaóra sivársága, a házkutatások, letartóztatások és meghurcoltatások stb., stb. iszonyata fölött.

Gyakran idézik Talleyrand mondatát, miszerint a nyelv arra való, hogy a diplomata (vagy általában a ravasz és kétszínű ember) a gondolatait elrejtse. Pedig ennek éppen az ellenkezője az igaz. Amit valaki szándékosan el akar rejteni akár mások, akár saját maga elől, még ha öntudatlanul hordozza is magában: a nyelv azt napfényre hozza. Annak a mondásnak az értelme is igaz: le style c'est l'homme; egy ember kijelentései lehetnek hazugak – a nyelve stílusában a lénye leplezetlenül megmutatkozik.

Nekem különösképpen fontos volt a Harmadik Birodalomnak ez a (filológiailag) sajátos nyelve.

A kezdet kezdetén, amikor még semmilyen vagy csak nagyon enyhe üldözést tapasztaltam, amilyen keveset csak lehet, annyit

akartam hallani róla. Untig elegem volt a kirakatok, a plakátok, a barna egyenruhák, a zászlók, a Hitler-köszöntésre lendülő karok, a jól nyírott Hitler-bajuszka nyelvéből. Menekültem, a hivatásomba temetkeztem, megtartottam az előadásaimat és görcsösen nem vettem tudomást a padsorok növekvő üresség éről, minden erőmmel dolgoztam könyvemen, A tizennyolcadik század francia irodalmán. Miért keserítsem az életemet még tovább náci irományok olvasásával, amikor a helyzetem anélkül is elég keserű volt. Ha véletlenül vagy tévedésből náci könyv került a kezembe, az első bekezdés után félrelöktem. Ha az utcán valahol a führernek vagy a propagandaminiszterének a hangja harsant fel, nagy ívben kikerültem a hangosbeszélőt, újságolvasáskor pedig kínosan igyekeztem a meztelen tényeket – amelyek a maguk meztelenségében is elég vigasztalanok voltak – kihalászni a beszédek, kommentárok és cikkek undorító kotyvalékából. Hát még amikor jöttek a tisztogatások a hivatalnoki karban, és én elvesztettem a katedrámat, akkor igyekeztem csak igazán elzárni magam a jelentől. A felvilágosodás-koriak, ezek a végképp nem modernek, akiket mindenki megvetett, aki csak ad magára valamit: Voltaire, Montesquieu és Diderot, ők voltak mindig a kedvenceim. Most minden időmet és munkaerőmet jól előrehaladott opuszomra fordíthattam. Ami a tizennyolcadik századot illeti, úgy belefészkeltem magam miatta a drezdai Japán Palotába, akár az egér a szalmába; semelyik német, de talán még maga a párizsi nemzeti könyvtár sem láthatott volna el jobban engem.

De azután elért a könyvtárhasználati tilalom, és ezzel kiütötték kezemből a munkámat. Azután következett a kiűzetés a házamból és azután jött minden egyéb, minden nap valami újabb. Ekkor lett az egyensúlyozó rúd az én legfontosabb eszközöm, a kor nyelve pedig érdeklődésem legfőbb tárgya.

Egyre jobban megfigyeltem, ahogy a munkások beszéltek a gyárban, ahogy a gestapo-pribékek beszéltek, és ahogy nálunk, a zsidó ketrecekben kifejezték magukat az embereket. Semmilyen nagy különbséget nem lehetett észrevenni; nem, lényegében egyáltalán semmit. Kétségtelenül mindenkit, a híveket és az ellenfeleket, a haszonélvezőket és az áldozatokat ugyanaz a minta vezette.

Megpróbáltam ezt a mintát megragadni és ez bizonyos tekintetben mérhetetlenül egyszerű volt, mert mindazt, amit Németországban kinyomtattak és elmondtak, teljes egészében pártpolitikailag szabályozták. Ami ettől a jóváhagyott formulától bármiképpen is eltért, nem kerülhetett nyilvánosságra; könyv és újság és hivatalos levél és hatósági űrlap – valamennyi ugyanabban a barna szószban úszott, és az írott nyelvnek ebből az abszolút egyformaságából következett azután a beszédforma hasonlósága is. De ha a csatlakozás a mintához ezer más ember számára gyerekjáték volt, számomra mégis módfelett nehéz, mindig veszélyes és némelykor teljességgel lehetetlen. Vásárolni, sőt kölcsönözni bármiféle könyvet, folyóiratot és újságot a csillagviselőknek tilos volt. Ami az embernek titokban odahaza volt, az veszélyt jelentett, és a szekrény meg a szőnyeg alá, a kályha tetejére és a függönytartóba dugtuk, vagy a szén között, mint begyújtópapírt őriztük. Az ilyesmi persze csak akkor segített, ha az embernek szerencséje volt.

*

Soha életemben nem kavargott még úgy a fejem könyvtől, mint Rosenberg Mítoszától. Nem mintha kivételesen mélyértelmű, nehezen felfogható vagy lelkileg megrázó olvasmány lett volna, hanem mert Clemens perceken keresztül ezzel a könyvvel verte a fejemet. (Clemens és Weser volt a drezdai zsidók két külön hóhérlegénye, úgy különböztettük meg őket általában, hogy a „verekedő" és a „köpdöső".) „Hogy van merszed, te zsidó disznó ilyen könyvet olvasni?" – üvöltötte Clemens. Ez valamiféle szentségtörésnek tűnt neki. „Egyáltalán, hogy merészelsz a kölcsönkönyvtárból egy könyvet itt tartani?" Csak mert a könyv igazolhatóan az árja feleség nevére volt kikölcsönözve és a hozzátartozó jegyzettömböt a felismerhetetlenségig széttéptük, ez mentett meg akkor a koncentrációs tábortól.

Minden anyagot rejtekúton kellett beszerezni és titokban kellett feldolgozni. És hány olyan volt, amit semmi módon nem tudtam megszerezni! Mert amikor egy kérdés alapművébe akartam belemélyedni, amikor, röviden szólva, szaktudományos anyagot igényeltem, akkor a kölcsönkönyvtárak cserbenhagytak, a nyilvános könyvtárak pedig zárva maradtak előttem.

Talán valaki azt gondolhatná, hogy a kollégák vagy az idősebb diákok, akik közben hivatalba kerültek, kisegíthettek volna engem ebből a szükségből, közvetítőként bekapcsolódhattak volna az érdekemben a kölcsönzésbe. Te jó Isten! Ez személyes bátorságot igénylő, személyes veszélyt jelentő tett lett volna. Van egy szép ófrancia vers, amelyet gyakran idéztem a katedráról, de csak később, a katedra nélküli időkben gondoltam bele igazán. Egy bajba került költő fájdalmasan gondol barátaira („amis que vent emporte, et il ventait devant ma porte"), akiket elsodort a szél, amikor ajtója előtt a vihar zúgott. De nem akarok igaztalan lenni: találtam én hű és bátor barátokat, csak éppen nem a legközelebbi kollégáim vagy munkatársaim között.

Így aztán a jegyzeteimben, feljegyzéseimben gyakran ilyen észrevételek állnak: Később utánanézni!... Később kiegészíteni!... Később megválaszolni! És aztán, ahogy a „később" megélésének a reménye egyre csökkent – mégiscsak ezeket kellett kifejtenem.

Ma, amikor ez a „később" még nem teljesen a jelen, de abban a pillanatban az lesz, amint a könyvek előkerülnek a romok alól és megindul a forgalmuk (és amint az emberek az építkezők aktív életének ismereteivel visszatérnek a tanterembe), ma már tudom, hogy többé nem leszek olyan helyzetben, hogy a Harmadik Birodalom nyelvével kapcsolatos megfigyeléseimet, reflexióimat és kérdéseimet a vázlatosság állapotából lezárt, tudományos művé változtathassam.

Ehhez több tudásra és jóval több időre volna szükség, mint ami nekem hátra van és mint ami (egyelőre) bárkinek is rendelkezésére áll. Mert nagyon sok részmunkát kell elvégezni a legkülönfélébb szakterületen, germanistáknak és romanistáknak, anglistáknak és szlavistáknak, történészeknek és közgazdászoknak, jogászoknak és teológusoknak, műszakiaknak és természettudósoknak, vitákban és egész disszertációkban nagyon sok részproblémát kell megoldani, amíg egy bátor és átfogó elme arra vállalkozhat, hogy a Lingua Tertii Imperiit a maga teljességében össze tudja foglalni. De a téma első körültapogatása és körülkérdezése, mivel még képlékeny és nem szilárdult meg, az első órák munkája (ahogy a franciák mondják) az utánunk jövő, igazi kutatók számára még mindig értékes lesz, és azt hiszem, az is érté-

kes lesz számukra, hogy a kutatások tárgyát egy félig végbement átalakulás állapotában láthatják, félig mint hiteles élménybeszámolót, félig pedig mint a tudományos szemlélet tárgyát.

De ha a nyilvánosságra hozatal a szándékom, miért nem adom ki úgy a filológus feljegyzéseit, ahogyan az a nehéz évek magánjellegű és általánosabb naplójában kirajzolódott? Miért gyűjtöttem össze ezt-azt egyetlen szempont szerint, miért társítom az akkori szempontot olyan gyakran a maival, a Hitler-utáni első idők szempontjaival?

Pontosan szeretnék erre válaszolni. Mert egy határozott törekvésről van szó, mert a magam tudományos céljaival egyúttal nevelési célt is követek.

Mostanában sokat beszélnek arról, hogy a fasizmus szellemét ki kell irtani, sokat teszünk is érte. A háborús bűnösöket elítéljük, a „kis tagtársakat" (a Negyedik Birodalom nyelve!) eltávolítjuk a hivatalaikból, a nacionalista könyveket kivonjuk a forgalomból, a Hitler-tereket és Göring-utcákat átkereszteljük. A Hitler-tölgyfákat kivágjuk. De úgy látszik, a Harmadik Birodalom nyelve néhány jellegzetes kifejezésben tovább él; ezek olyan mélyen beleették magukat, hogy talán tartósan megragadnak a német nyelvben. 1945 májusa óta hányszor hallottam például rádióbeszédben, szenvedélyes antifasiszta megnyilatkozásban a demokrácia „sajátlagos" (charakterlich) jellegéről, vagy „harcias" (kämpferisch) lényegéről beszélni! Ezek mind az LTI alapvető – a Harmadik Birodalom azt mondaná: „lényeghordó" (aus der Wesensmitte) – kifejezései. Vajon szőrszálhasogatás, hogy ezen fennakadok, vajon az iskolamester bújik itt elő, aki minden filológusban bennrejtőzik?

Ezt a kérdést egy másik kérdéssel szeretném tisztázni. Mi volt a hitlerizmus legerősebb propagandaeszköze? Vajon Hitler és Goebbels egyes beszédei, hozzászólásuk ehhez vagy ahhoz a tárgyhoz, üszítésuk a zsidóság vagy a bolsevizmus ellen?

Nem vitás, sok minden érthetetlen volt a tömegek számára, vagy unták az örökös ismételgetést. Milyen gyakran fordult elő vendéglőben (amikor még csillagtalanul beléphettem egy vendéglőbe), milyen gyakran később, a gyárban, légi őrség idején, amikor az árják maguk voltak a saját szobájukban, a zsidók is maguk

a saját szobájukban és az árja helyiségben volt a rádió (meg a fűtés meg az étkezés) – milyen gyakran hallottam a kártyát csattanni az asztalon és hangosan beszélgetni a hús- és a dohányfejadagról, meg a moziról, mialatt a führer vagy valamelyik csatlósa hosszú lére eresztve beszélt; aztán azt írták az újságok, hogy az egész nép rájuk figyelt.

Nem, a legerősebb hatást nem az egyes beszédekkel érték el, nem is a cikkekkel vagy a röpcédulákkal, nem a plakátokkal vagy a zászlókkal, semmi olyannal, ami tudatos gondolkodással vagy tudatos érzelmekkel felfogható.

A nácizmus a tömegek húsába és vérébe az egyes szavakon, a beszédfordulatokon, a mondatformákon keresztül fúrta be magát, amelyeket milliószoros ismétléssel rájuk kényszerített, ők pedig mechanikusan és öntudatlanul átvették. Idézzük a Schiller-disztichont „a kiművelt nyelvről, amely érted költ és gondolkodik", igyekezzünk tisztán esztétikailag és úgymond jámborul értelmezni. Egy jól sikerült vers „kiművelt nyelven" még semmit sem bizonyít alkotója költői erejéből; jólápolt nyelven nem túlzottan nehéz egy költő és gondolkodó számára légkört teremteni.

De a nyelv nemcsak költ és gondolkodik nekem, hanem irányítja az érzéseimet, kormányozza az egész szellemi lényemet; hol tudatosan, hol pedig öntudatlanul hagyatkozom rá. És ha a kiművelt nyelvet mérgekkel művelik, vagy mérgező anyagok hordozójává teszik? A szavak lehetnek csipetnyi arzénadagok is: észrevétlenül lenyeljük őket, látszólag semmi hatásuk nincs, de egy idő után a méreg hatása mégis jelentkezik. Ha valakinek hős és erényes helyett sokáig azt mondjuk: fanatikus, végül maga is elhiszi, hogy a fanatikus: erényes hős, és fanatizmus nélkül nem lehet valaki hős. A fanatikus és fanatizmus szavakat nem a Harmadik Birodalom találta ki, csak értékükben megváltoztatta és egyetlen napon gyakrabban használta, mint más korok éveken át. A Harmadik Birodalom a saját nyelve szavaiból nagyon keveset alkotott saját maga, talán, sőt biztos, semennyit sem. A náci nyelv sok dologban a külföldre utal, sok mást pedig a Hitler előtti német nyelvből vesz át. De megváltoztatja a szóértéket és a szógyakoriságot, közkinccsé teszi, ami korábban egyesek vagy egy kicsiny csoport sajátja volt, lefoglalja a párt számára, ami

korábban közkincs volt, és eközben átitatja a szavakat, a szócsoportokat és a mondatformákat a saját mérgével, félelmetes rendszere szolgálatába állítja a nyelvet, és a legerősebb, legnyilvánvalóbb és legtitkosabb propagandaeszközét teremti meg benne. Az LTI mérgére rávilágítani és tőle megóvni – azt hiszem, ez több, mint egyszerű tanítóskodás. Ha a hithű zsidók egy étkészletet kultikusan tisztátalannak találnak, akkor úgy tisztítják meg, hogy a földbe ássák. A náci nyelvhasználat sok szavát hosszú időre, egyeseket pedig örökre tömegsírba kell temetni.

II. Előjáték

1932. június 8-án láttuk a (mint ez a naplómban áll) „már majdnem klasszikus" hangosfilmet, a „Kék angyal"-t. Amit epikusnak terveztek és valósítottak meg, az dráma, de még inkább film formájában mindig úgy tűnik, mint szenzációhajhászás, így aztán Heinrich Mann „Ronda tanár úr"-ja bizonyára jobb irodalmi alkotás, mint a „Kék angyal". Azonban a színészek művészi teljesítményét tekintve ez a film valóban mesterműű. A főszerepekben Jannings, Marlene Dietrich és Rosa Valetti játszott, és a mellékszereplők is a leghitelesebb életbe vezettek. Ennek ellenére csak ritka pillanatokban kötött le vagy ragadott magával, ami a filmvásznon történt. Állandóan a megelőző filmhíradó egyik jelenete ötlött fel bennem: a tamburmajor táncolt – és a táncot szó szerint értem – a „Kék angyal" szereplői előtt vagy közöttük.

A jelenet a Papen kormány hivatalbalépése után játszódott, a címe: „A Skagerrak-csata napja. Az elnöki palota tengerész őrsége elvonul a Brandenburgi-kapu alatt".

Életemben sok parádét láttam, a valóságban is, filmen is. Tudom, milyen a porosz díszlépés – amikor a müncheni Oberwiesenfelden gyakorlatoztattak minket, azt mondták: Itt legalább olyan jól kell csinálnotok, mint Berlinben! De soha azelőtt, sőt, többet mondok, minden führer-parádé és minden nürnbergi díszmenet ellenére azóta sem láttam hasonlót, mint ezen az estén. Az emberek úgy vágták a lábukat, hogy a csizmahegy az orruk hegye fölé lendült, s ez olyan volt, mint egyetlen lendület, mint egyetlen láb, ez érződött minden test tartásán. Nem: az egész test egyetlen görcsös feszültség volt. Hogy a mozdulatot megmerevítsék, aminthogy az arcok már merevek voltak, és hogy az egész egység egyszerre keltse a szobormerevség és a rendkívüli életerő benyomását. De nem volt időm, pontosabban: nem volt szabad lelki kapacitásom, hogy a díszegység titkát megfejtsem, mert ők csupán hátterét képezték az egyetlen alaknak, aki rajtuk is, rajtam is uralkodott: a tamburmajornak.

Az elöl masírozó bal kezét szétfeszített ujjakkal a csipőjére szorította, testét ellensúlyozva inkább a támasztó bal kezére hajolt, miközben jobb keze a tamburbottal magasan a levegőbe emelkedett és a fellendülő láb csizmaorra szinte a bot után nyúlt. Így lebegett ferdén a levegőben, mint egy szobor a talpa nélkül, valószínűtlenül egyenes tartással, egy a lábtól a fejig, az ujjaiban és a lábaiban ható görcsben. Amit bemutatott, nem egyszerű gyakorlat volt, hanem archaikus tánc, akárcsak maga a díszmenet; ez az ember egy személyben volt fakír és gránátos. Nagyjából hasonló feszültség és görcsös kificamítottság látszott ezeknek az éveknek az expresszionista festményein, ez hangzott ki ennek a korszaknak az expresszionista költészetéből, de magában az életben, a legjózanabb város józan életében is az abszolút újszerűség erejével hatott mindez. És fertőzés áradt szét belőle. Ordítozó emberek nyomultak közel a díszegységhez, a vadul kinyúló karok szinte markolni akartak, egy fiatalember tágranyílt szeme az első sorban vallásos extázis benyomását keltette.

A tamburmajor volt első megrázó találkozásom a nemzetiszocializmussal, amely számomra addigi terjedése ellenére is éretlen izgágák silány, időleges tévelygésének számított. Itt láttam először a fanatizmust a maga különleges nemzetiszocialista formájában, ebben a néma figurában ütött meg először a Harmadik Birodalom nyelve.

III. Alaptulajdonság: a szegényesség

Az LTI koldusszegény. A szegénysége meghatározó; olyan, mintha szegénységi fogadalmat tett volna.

A „Mein Kampf", a nemzetiszocializmus bibliája 1925-ben jelent meg először és ebben a nyelv valamennyi eleme együtt, betű szerint rögzítődött. A párt „hatalomátvételekor", 1933-ban csoportnyelvből népnyelvvé lett, vagyis elfoglalta a hivatalos és magánélet valamennyi területét: a politikát, a jog nyelvét, a gazdaságot, a művészetet, a tudományt, az iskolát, a sportot, a családot, az óvodákat és a gyerekszobákat. (Egy csoportnyelv mindig csak azokat a területeket fogja át, amelyekre a csoport kapcsolatai kiterjednek és nem az élet egészét.) Természetesen az LTI meghódította, mégpedig különösen nagy energiával a hadsereget is; de a katonai nyelv és az LTI között kölcsönhatás volt. Pontosabban: a katonai nyelv hatott az LTI-re, és utána az LTI lezüllesztette a katonai nyelvet. Ezért hívom fel a figyelmet olyan nyomatékkal erre a kisugárzásra. Még 1945-ben is, majdnem az utolsó napig – a „Reich" még megjelent, amikor Németország már romhalmaz volt és Berlint már bekerítették – óriási tömegben nyomtak különféle írásokat. Röpcédulákat, újságokat, folyóiratokat, tankönyveket, tudományos és szépirodalmi műveket.

Mind ez idő alatt és teljes elterjedésében az LTI szegényes és egyhangú maradt, és értsük az „egyhangú"-t ugyanúgy betű szerint, mint korábban a „rögzítettet". Amint számomra az olvasás lehetősége megadatott – ismét hadd hasonlítom az olvasásomat egy szabad léggömb repüléséhez, amely rábízza magát valamely szélre és igazi kormányzásáról le kell mondani –, hol „A huszadik század mítoszát" tanulmányoztam, hol a „Kiskereskedők zsebnaptárát", egyszer egy jogi, majd meg egy gyógyszerészeti folyóiratot böngésztem át. Olyan regényeket és verseket olvastam, amelyek ezekben az években jelentek meg. Utcaseprés köz-

ben és a gépteremben a munkások beszélgetését hallgattam: mindig, nyomtatásban és szóban, műveltéknél és műveletleneknél ugyanaz a sablon, ugyanaz a beszédmód. Sőt azoknál is, akik a nemzetiszocializmus legvadabbul üldözött áldozatai és szükségszerűen a halálos ellenségei voltak, a zsidóknál is mindenütt, beszédjükben és leveleikben, de még a könyveikben is, ameddig még publikálhattak, éppolyan teljhatalmú, mint amilyen szegényes volt az LTI, és éppen a szegényessége által teljhatalmú.

Én a német történelemnek három korszakát éltem át, a vilmosit, a Weimari Köztársaságot és a hitleri időket.

A köztársaság a szót és az írást szinte öngyilkos módon szabadjára engedte; ezért a nemzetiszocialisták nyíltan gúnyolták, s csak az alkotmányban foglalt jogokat igényelték a maguk számára, amikor könyveikben és újságjaikban az államot összes intézményeivel és vezető eszméivel együtt a szatíra minden eszközével és dühös kirohanásokkal szüntelenül támadták. A művészet és a tudomány, az esztétika és a filozófia területén semmiféle korlátozás nem volt. Senkit sem kötöttek az erkölcs vagy a szépség egyetlen, meghatározott dogmájához, mindenki szabadon választhatott. Az emberek ezt a sokszínű szellemi szabadságot, mint a császári idők utáni váratlan és döntő előrelépést üdvözölték.

De vajon a vilmosi korszak valóban olyan kevéssé lett volna szabad?

Francia felvilágosodáskori tanulmányaim során gyakran határozott rokonságot éreztem az ancien régime utolsó évtizedei és II. Vilmos kora között. Tény, hogy XV. és XVI. Lajos alatt volt cenzúra, a királyellenesek és az istentagadók számára ott volt a Bastille, sőt a hóhér is; egy sor nagyon kemény ítéletet hoztak, de az egész korra elosztva ez nem különösebben sok. És ennek ellenére gyakran szinte akadálytalanul sikerült a felvilágosodott elméknek közzétenni és terjeszteni az írásaikat, és még a rájuk kiszabott büntetéseknek is a rebellis írásbeliség erősödése és terjedése lett a következménye.

Ehhez nagyon hasonlóan II. Vilmos alatt is hivatalosan abszolutizmus és erkölcsi szigor uralkodott, alkalmanként perek folytak felségsértők vagy istentagadók ellen, illetve az erkölcs

megsértése miatt. De a közvélemény igazi irányítója a „simplicissimus" volt, az egyszerűség. Ludwig Fulda császári tiltakozásra elvesztette a Schiller-díjat, amelyet a „Talizmán"-ért ítéltek neki; de a színház, a sajtó és a vicclapok a fennálló rend százszorta erősebb kritikáját adták, mint a szelíd „Talizmán". És bármiféle külföldről származó szellemi irányzat befogadásában, valamint az irodalmi, filozófiai, művészeti kísérletek terén II. Vilmos idején mindenki szabadon mozoghatott. Csak a császárság legutolsó éveiben, a háborús szükség kényszerült a cenzúrára. Én magam, miután elbocsátottak a hadikórházból, hosszú ideig szakértőként dolgoztam az Ober-Ost könyvvizsgáló hivatalban, ahol a nagy felső-keleti közigazgatási terület civiljeinek és katonáinak szánt teljes irodalmat a különleges cenzúra előírásai szerint néztük át. Ez néhol szigorúbban ment, mint a belföldi cenzori hivataloknál. Milyen nagystílűen dolgoztunk itt, mennyire ritkán kellett egy-egy tilalmat kimondani!

Nem, mindkét korszakban, amelyet személyes élmények alapján át tudok tekinteni, olyan messzemenő irodalmi szabadság volt, hogy az elhallgattatás egészen ritka eseteit kivételnek kell tekintenünk.

Ennek az volt a következménye, hogy a nyelvnek, mint beszédnek és írásnak nemcsak az általános formái fejlődtek ki szabadon, mint amilyenek az újságírói, a tudományos, a költői forma, hogy nemcsak általános irodalmi áramlatok voltak, mint amilyenek a naturalizmus és az újromantika, az impresszionizmus és az expresszionizmus, hanem hogy minden egyéb területen is teljesen egyéni nyelvstílus fejlődhetett ki.

Ezt az 1933-ig virágzó és akkor hirtelen elsorvadó gazdagságot kell szem előtt tartani, hogy teljes egészében felfoghassuk az uniformizált rabszolgaság szegényességét, az LTI fő jellemzőjét.

A szegényesség oka világos. A legapróbb részletekig megszervezett zsarnoksággal figyeltek arra, hogy a nemzetiszocializmus tana minden pontjában és így nyelvében is változatlan maradjon. A pápai cenzúrák példájára a pártot érintő könyvek címlapján ez áll: „Ennek az írásnak a kiadása ellen az NSDAP-nak semmiféle kifogása nincs. A nemzetiszocializmus védelmét szolgáló párthivatali vizsgálóbizottság elnöke." Szóhoz csak az jut, aki a Biro-

dalmi Irodalmi Kamarához tartozik, és a sajtóban csak az tehető közzé, amit a központi szervek engedélyeznek. Legfeljebb annyi a lehetőség, hogy a mindenki számára kötelező szöveget igen szerény mértékben variálhatják – de ez a variálás is csak a rögzített klisék alkalmazására korlátozódik. A Harmadik Birodalom későbbi éveiben az a szokás alakult ki, hogy péntek esténként a Berlini Rádióban Goebbelsnek a „Reich"-ben írott legújabb cikkét olvasták fel, egy nappal a lap megjelenése előtt, és ezzel a következő hétre mindenki számára szellemileg rögzítették azt, aminek a náci hatalmi kör összes lapjában állnia kell. Tehát csak egészen kevesen voltak azok, akik az általános érvényű nyelvmodellt teljes egészében szállították. Igen, végső fokon talán maga Goebbels volt, aki az engedélyezett nyelvet meghatározta, aki Hitlerrel szemben nemcsak az érthetőség, hanem a megfogalmazások szabályszerűségének a képességével is rendelkezett, különösen, amint a führer egyre inkább elnémult, részint, hogy hallgasson, mint egy néma istenség, részint pedig mert semmi döntőt nem tudott többé mondani. És amikor Göring vagy Rosenberg még talált egy-egy árnyalatot, azt a propagandaminiszter bedolgozta a saját nyelvszövetébe.

Az az abszolút uralom, amit egy maroknyi csoport, szinte egyetlen ember nyelvi parancsa teremtett, az egész német nyelvterületre olyan döntő hatással terjedt ki, mintha az LTI semmiféle különbséget nem ismerne a beszélt és az írott nyelv között. Vagy még inkább: mintha beszéd volna benne minden, aminek felhívásnak, felszólításnak, felkorbácsolásnak kellene lennie. A propagandaminiszter beszédei és írásai között semmiféle stilisztikai különbség nem volt, ezért aztán az írásaival nagyon kényelmesen lehetett szónokolni. A szónoklás szó szerint értendő: emelt hangon, zengve semmitmondani, még pontosabban: semmitkiáltani. Az egész világ számára kötelező stílus tehát a vásári hangnemű agitátor stílusa volt.

És itt az LTI szegényességének fent említett okai mellett egy mélyebb ok is jelentkezik. Nemcsak azért volt szegényes, mert mindenki kényszerűségből igazodott a mintához, hanem mindenekelőtt azért, mert a maga választotta korlátozásban az emberi lényegnek kizárólag az egyik oldalát juttatta kifejezésre.

Minden nyelv, amelyik szabadon tevékenykedhet, képes kiszolgálni minden emberi igényt, szolgálhatja mind az értelmet, mind az érzelmet, lehet közlemény és beszélgetés, töprengés és ima, kérés, parancs és esküvés. Az LTI egyes egyedül az esküvést szolgálja. Bármilyen magán- vagy közügy kerüljön is szóba – nem, ez hamis, az LTI éppúgy nem ismer különbséget magán- és közügy között, mint ahogy írott és beszélt nyelv között sem –, minden szónoki beszéddé és nyilvánossá válik. „Te magad semmi vagy, a néped, az minden", mondja a feliratok egyike. Ez azt jelenti: sohasem vagy magadban, sohasem vagy egyedül a tieiddel, mindig a néped tekintete előtt állsz.

Ez azért is félrevezető, mert az LTI minden területen kizárólag az akarathoz fordul. Aki pedig az akarathoz fordul, mindig az egyes emberhez fordul, még akkor is, ha az egyesekből összetevődő általánosra tekint. Az LTI arra számított, hogy az egyént a maga egyedi lényegében megöli, mint személyiséget elnémítja és egy meghatározott irányba hajtott és hajszolt nyáj gondolat- és akaratnélküli tagjává, egy hengergő kőtömeg atomjává teszi. Az LTI a tömegfanatizmus nyelve. Ahol mégis az egyénekhez fordul, és nem csupán az akaratukhoz, hanem az értelmükhöz is, ahol tehát tanít, ott a fanatizálás és a tömegszuggesztió eszközeit tanítja.

A tizennyolcadik század francia felvilágosodásának két kedvenc kifejezése, témája és bűnbakja volt: a papi álnokság és a fanatizmus. Nem hitt a papi gondolkodás őszinteségében, minden kultuszban csalást látott, amelyet egy közösség fanatizálására és a fanatizáltak kizsákmányolására találtak ki.

Soha nem írták meg a papi álnokság tankönyvét – csak éppen az LTI papi álnokság helyett azt írja: propaganda – olyan szégyentelen nyíltsággal, mint ahogy Hitler a „Mein Kampf"-ot. Számomra a Harmadik Birodalom legnagyobb talánya marad, hogy ez a könyv hogyan terjedhetett el a széles köztudatban, pedig így volt, és hogy hogyan járult hozzá Hitler uralmához és ennek az uralomnak tizenkét évéhez. Sőt, a nemzetiszocializmus bibliája már évekkel a hatalomátvétel előtt közkézen forgott. És soha, az egész tizennyolcadik századi Franciaországban nem állt a fanatizmus szó (a megfelelő melléknévvel) olyan központi helyen és teljes átértékeléssel oly gyakori használatban, mint a Harmadik Birodalom tizenkét éve alatt.

IV. Partenau

A húszas évek második felében megismertem egy fiatalembert, aki akkoriban jelentkezett a hadseregbe tisztjelöltként. A nagynénje, egyik főiskolai kollégánk özvegye, aki baloldali és Szovjet-Oroszország szenvedélyes rajongója volt, valamiféle bocsánatkéréssel vezette be hozzánk a fiút. Hogy valóban rendes és jóindulatú gyerek, és tiszta szívből választotta ezt a hivatást, sovinizmus és vérszomj nélkül. Hogy az ő családjukban a fiúk nemzedékek óta papok és katonák voltak; apja, aki meghalt, pap volt, bátyja már teológiát tanul, ezért ő, Georg, aki egyébként kiváló tornász és rossz latinos volt, úgy érezte, a hadsereg a neki való hely; és az emberei is bizonyára jól fognak járni vele.

Később aztán gyakran voltunk együtt Georg M.-mel és a nagynéni véleményét roppant találónak éreztük.

Igen, jámbor és természetesen talpig becsületes volt egészen addig a napig, amikor elkezdett nem talpig becsületes lenni. Stettini garnizonjából, ahol hadnagyi előléptetését várta, gyakran felkeresett minket Heringsdorfban, bár akkoriban már erősen terjedtek a nemzetiszocializmus eszméi és előrelátó akadémikusok és katonatisztek már kerülték az érintkezést a baloldali, főként pedig a zsidó körökkel.

Nem sokkal ezután M.-et hadnagyként egy königsbergi ezredbe helyezték, és éveken át semmit sem hallottunk róla. Csak egyszer mesélte a nagynénje, hogy a fiút most repülőnek képezik ki, és mint sportoló boldognak érzi magát.

A Hitler-rezsim első évében – még hivatalban voltam és mindenfajta náci irományt igyekeztem távoltartani magamtól – kezembe került Max René Hesse 1929-ben megjelent első műve, a „Partenau". Nem tudom, hogy magára a címre, vagy csak az ismertetésére – a hadsereg regénye – figyeltem fel; mindenesetre a név megragadt bennem. Művészileg silány könyv volt: novella, kiérleletlen regénykeretben. Túlságosan sok volt benne az árnyékszerű alak a két főszereplő mellett, túlságosan sok a kiagyalt stratégiai terv, ami csak a szakembert, a kezdő vezérkariakat érdekli. Egyszóval egyenetlen teljesítmény. De a tartalom, amely mégiscsak a hadseregről szólt, azonnal meghökkentett, és később újra meg újra fölmerült emlékezetemben Partenau főhadnagy és Kiebold junker barátsága. A főhadnagy katonai zseni, megszállott hazafi és homoszexuális. A junker csak a követője akar lenni és nem a szeretője, mire a főhadnagy agyonlövi magát. Egészében tragikus alkatnak állítja be a szerző: a szexuális zavart bizonyos mértékben a férfibarátság hősi vonásaival dicsőíti, a kielégítetlen hazafiság pedig Heinrich von Kleistre emlékeztet. Az egész a háborús és az első weimari évek expresszionista, kissé finomkodóan titokzatos stílusában íródott; körülbelül Fritz von Unruh nyelvén. De Unruh és a német expresszionisták mindig békebarátok voltak, humanitáriusak, és minden hazaszeretetük mellett is világpolgárként gondolkoztak. A Partenau ellenben telve van reváns-gondolatokkal és tervei a legkevésbé sem csupán agyrémek; már meglévő „földalatti tartományokról" beszél, „szervezett sejtek" földalatti építményéről. Ami még hiányzik, az csupán egy kimagasló vezér. „Csak egy olyan ember, aki több, mint hadvezér és szervező, ő képes ezt a titkos, szunnyadó erőt egy hatalmas és olajozott gépezet számára élővé tenni." Ha meglesz ez a vezéregyéniség, akkor teret lehet szerezni a németségnek. Harmincötmillió csehet és más nem germán népet fog a vezér Szibériába áttelepíteni és az ő mostani európai helyük a német népnek fog jutni. Joga van erre emberi fölénye folytán, még ha a vérét kétezer éve „fertőzi is a kereszténység"...

Kiebold junker fellelkesül a főhadnagy eszméitől. „Partenau álmaiért és terveiért akár holnap meghalnék" jelenti ki. Később ezt mondja Partenaunak: „Te voltál az első ember, akit nyugodtan megkérdezhettem, hogy a nép és az ország mellett mit is jelent valójában a tudat, a bánat, az erkölcs, amiről aztán a legnagyobb egyetértésben elbeszélgettünk."

Mint mondtam: ez már 1929-ben megjelent. Micsoda előzménye a Harmadik Birodalom nyelvének, gondolkodásmódjának! Amikor ezeket a döntő mondatokat a naplómba feljegyeztem, még csak sejthettem mindezt. Hogy a gondolatok egyszer tettek-

ké válnak, hogy egy egész hadsereg, egy egész nép „tudata, bánata, erkölcse" egyszer valóban kikapcsolódhat, akkor még lehetetlennek tartottam. Az egész egyetlen egyensúlyát vesztett személy fantáziájának tűnt. És ezt általában is így fogták fel; egyébként érthetetlen lenne, hogy egy ilyen uszító írásmű a köztársaság idején megjelenhetett...

Odaadtam a könyvet szovjetbarát nőismerősünknek olvasni; ő éppen szabadságról tért vissza unokaöccse szüleinek vidéki házából. Néhány nap múlva minden csodálkozás nélkül hozta vissza: számára mindez régen közismert, a stílus csakúgy, mint a tartalom; a szerző pontos megfigyelő lehet. „Georg, ez a teljesen jámbor, az irodalomtól egészen idegen fiú már régen ugyanezen a nyelven ír, ugyanezekkel a gondolatokkal játszadozik."

Hogy tudnak hasonulni a környezetükhöz a jámbor átlagemberek! Utólag emlékeztünk csak vissza rá, hogy a jókedvű fiatalember már Heringsdorfban is „egy kis vidám, frissítő háborúról" beszélt. Akkor ezt egy klisé gondolkodás nélküli átvételének tartottuk. De a klisék elhatalmasodnak rajtunk. „Nyelv, amely érted költ és gondolkodik."

Azután is többször hallottunk a nagynénitől unokaöccse fejlődéséről. Mint repülőtiszt nagy úr lett. Költekező és gátlástalan, eltelve úri és hősi jogától. Parádézott a csizmákkal, ruházattal és a borral. Megbízták, hogy adjon el egy kaszinót, ebből valami leesett neki, amit mélyebb rétegekben kenőpénznek neveznek. „Jogunk van a jó élethez", írta, „hiszen naponta kockáztatjuk a magunk életét."

De nemcsak a magáét: a jókedélyű fiú most már az emberei életével is játszott. Éspedig olyan lelkiismeretlenül, hogy az már maguknak a tanároknak és példaképeknek is sok volt. Egy kötelék parancsnokaként a legmostohább időjárásban olyan fárasztó és veszedelmes gyakorló repülést rendelt el, hogy három ember az életével fizetett érte. Mivel a balesetben két értékes repülőgép is megsemmisült, az ügy vizsgálattal végződött az immáron százados ellen. Az ítélet úgy hangzott, hogy távoznia kell a hadseregből. Röviddel azután kitört a háború. Nem tudom, hogy M.-ből mi lett, bizonyára visszahívták a hadsereghez.

A Partenaut a jövendő irodalomtörténetek aligha fogják említeni; annál nagyobb a szerepe az eszmetörténetben. A fiatalabb nemzedék szemében tragikus hősöknek tekintett kiábrándult zsoldosok gyűlölete és nagyravágyása – ebben rejlik az LTI mélyebb gyökérzete.

És ezek tipikusan német zsoldosok. Volt az első világháború előtt egy elterjedt néppszichológiai vicc: az egyes népekhez tartozók szabad előadást tartanak az elefántról. Az amerikai dolgozata: „Hogyan ejtettem el az ezredik elefántomat?" A németé: „Az elefántok alkalmazása a második pun háborúban." Az LTI-ben nagyon sok amerikanizmus és más idegen országból származó alkotóelem van, olyan sok, hogy néha alig lehet a német magot felfedezni. Pedig ott van az, ijesztően döntően ott van – senki sem mentegetheti magát azzal, hogy ezt csak egy kívülről bekerült fertőzés okozta. A zsoldos Partenau nem a fantázia szülötte, hanem sok kor- és kartársának klasszikusan tipizált alakja, tanult ember és nem is csak a német vezérkar ügyeiben otthonos: a saját Chamberlain-jét olvassa, a saját Nietzsché-jét, Burkhardt „Renaissance"-át...

V. Az első évek naplójából

Egy pár oldal, amint lassan, de megállíthatatlanul eszembe jut. Eddig a politika, a „vita publica" többnyire a naplón kívül maradt. Amióta benne vagyok a drezdai professzorságban, időnként figyelmeztetem magamat: most megtaláltad a feladatodat, a tudományodnak élhetsz – ne kalandozz el, koncentrálj! És erre:

1933. március 21. Ma van Potsdamban az „állami aktus". Hogy kell ezentúl dolgoznom? Úgy érzem magam, mint Franz a „Götz"-ben: „A világ hogy s mint, nem tudom, ma figyelmemet magára vonja". Én azonban már tudom, hogy hogyan. Lipcsében bizottságot hoztak létre az egyetem államosítására. – A főiskolánk fekete tábláján függ egy hosszú falragasz (minden más német főiskolán is ki kellett függeszteni): „Ha a zsidó németül ír, hazudik; a jövőben kényszeríteni kell, hogy a könyveire, amelyeket németül tett közzé, a »Fordítás héberből« megjegyzés kerüljön". – Áprilisra meghirdették Drezdába a pszichológuskongresszust. A „Freiheitskampf" gyújtó hangú cikket közölt: „Mivé lett Wilhelm Wundt tudománya?!... Micsoda elzsidósodás... Takarodjanak!" Erre aztán lemondták a kongresszust, „hogy elkerüljék egyes résztvevők zaklatását".

Március 27. Új szavak bukkannak fel, vagy régi szavak különös új értelmet nyernek, vagy új összetételek képződnek, amelyek gyorsan sztereotippá merevednek. Az SA-t most a választékos nyelv – és a választékos nyelvnek állandóan úgy illik, hogy lelkesedjék – „a barna hadseregnek" nevezi. A külföldi zsidókat, különösen a francia, angol és amerikaiakat ma egyre inkább „világzsidóknak" nevezik. Ugyanilyen gyakran alkalmazzák a „nemzetközi zsidóság" kifejezést, ebből kellett aztán a világzsidó és a világzsidóság német szavakat képezni. Ez baljóslatú szóalkotás: a világban vagy a világon zsidók tehát már csak Németországon kívül vannak? És hol vannak Németországon belül? – A világzsidók „rémhíreket és rémmeséket" terjesztenek, és ha mi itt akár csak a legcsekélyebb dolgot is elmondjuk abból, ami napról-napra történik, akkor éppen mi követünk el rémhírterjesztést és minket büntetnek meg érte. Közben pedig készül a zsidó üzletek és orvosok bojkottja. Az „árják" és a „nem árják" közötti különbség ural mindent. El lehet készíteni az új nyelv lexikonát.

Egy játéküzletben olyan gyermeklabdát láttam, amelyre horogkereszt volt festve. Egy ilyen labda vajon beletartozik ebbe a lexikonba?

(Nem sokkal ezután megjelent egy törvény „a nemzeti jelképek védelméről"; az ilyen játékszerdíszítés és hasonló túlkapás tilos, de az LTI körülhatárolásának a kérdése továbbra is foglalkoztatott.)

Április 10. A nem árja vérűek huszonöt százaléka „fajidegen". „Vitás esetben a fajkutatási szakértő dönt." *Limpieza de la sangre*, mint a tizenhatodik századi Spanyolországban. De akkor a vallásról volt szó, ma viszont: zoológia + üzlet. Egyébként Spanyolország. A világtörténelem tréfájának tűnik, hogy a „zsidó Einsteint" tüntetően meghívta egy spanyol egyetem, és ő a meghívást el is fogadta.

Április 20. Ismét új alkalom az ünneplésre, új népünnepély: Hitler születésnapja. A „nép" most beszédben és írásban olyan gyakran fordul elő, mint a só az étkezéskor, adjunk mindenhez egy csipet „népet": népünnepély, néptárs, népközösség, néphű, népidegen, népszármazék...

Siralmas az orvoskongresszus Wiesbadenben! Ünnepélyesen és ismételten köszönetet mondanak Hitlernek, mint „Németország megmentőjének" – még ha a faji kérdés nem is teljesen tisztázott, még ha az „idegenek", Wassermann, Ehrlich, Neisser is nagy dolgokat produkáltak. Vannak a „fajtársaim" között a legszűkebb környezetemben olyanok, akik szerint ez a „még ha" már bátor tett – és ez a legsiralmasabb a dologban. Nem, a legsiralmasabb az, hogy állandóan az árják és szemiták közötti fajkülönbség tébolyával kell foglalkoznom, hogy Németország egész rémítő elsötétedését és szolgaságba süllyedését egyre inkább a zsidó szempontjából kell néznem. Ezt olyannak érzem, mint a

hitlerizmus győzelmét – személyesen fölöttem. Ezt pedig nem akarom megadni nekik.

Június 17. Mit jelent Jan Kiepura egy hazánkfiának? Mostanában betiltották egy koncertjét Berlinben. Itt ő a zsidó Kiepura volt. Azután a Hugenberg konszern egyik filmjében szerepelt. Akkor „a Milanoi Scala hírneves tenoristája" volt. Utána Prágában kifütyülték németül énekelt „Ma éjjel vagy soha!" című dalláért. Ott Kiepura, a német énekes volt. (Hogy lengyel volt, csak sokkal később tudtam meg.)

Július 9. Néhány héttel ezelőtt Hugenberg visszalépett, német nemzeti pártja „magától feloszlott". Azóta figyelem, hogy a „nemzeti felkelés" helyére a „nemzetiszocialista forradalom" nyomult és hogy Hitlert egyre gyakrabban nevezik „népkancellárnak", meg hogy „totális államról" beszélnek.

Július 28. Ünnepséget tartottak a „Rathenau-eltávolító" sírjánál. Mennyi megvetés, mennyi erkölcstelenség vagy hangsúlyozott erőmorál bújik meg ebben a főnévképzésben, a gyilkosságnak ebben a hivatásossá emelésében. És milyen magabiztosnak kell magát éreznie valakinek, hogy ilyen nyelvet használjon!

De vajon tényleg biztosnak érzi magát? Nagyon sok a hisztéria a kormányzat tetteiben és szavaiban. Egyszer külön meg kellene vizsgálni a nyelv hisztériáját. Ez az örökös fenyegetőzés a halálos ítélettel! És újabban a közlekedés megszakadása 12 és 12.40 között, „amikor egész Németországban az államellenes újságokat és nyomtatványokat kutatják". Ez részben közvetlen félelem, részben közvetett. Ezzel azt akarom mondani, hogy ez a feszültségkeltési fogás, amellyel az amerikai típusú filmeket és szenzációhajhász regényeket utánozzák, természetesen éppúgy megtervezett propagandaeszköz, mint a közvetlen félelemkeltő termékek; másrészt viszont, hogy csak olyan propagandához nyúlnak, amelyik arra való, hogy félelmet keltsen.

És mik ezek az állandóan ismétlődő cikkek – az állandó ismétlődés a nyelvük fő stíluseszköze – a győzelmes munkaütközetekről Kelet-Poroszországban? Hogy ezek a fasiszták „battaglia del grano"-ja nyomán készültek, azt csak keveseknek kell tudni; de hogy ezen a mezőgazdasági vidéken az aratás idején kevés a munkanélküli és hogy a kelet-poroszországi munkanélküliség pillanatnyi csökkenésétől a munkanélküliek számának általános és állandó süllyedését várni nem lehet, ezt egyszer még a legostobábbaknak is el kell mondani.

De a bizonytalanságuk legerősebb tünetét Hitler fellépésében látom. Tegnap a híradóban volt egy hangosfilm felvétel; a führer néhány mondatot beszél egy nagygyűlésen. Rázza az öklét, az arca eltorzul, sokkal kevésbé beszéd ez, mintsem inkább vad üvöltés, dühkitörés: „Január 30-án ők (természetesen a zsidókra gondol) engem kinevettek – hát majd elmegy a kedvük a nevetéstől...!" Most mindenhatónak tűnik, talán az is; de a felvételen a hangból és a taglejtésből éppenhogy a tehetetlen düh beszél. És beszélnének-e mind úgy, mint ő, évezrednyi időről és megsemmisített ellenzékről, ha olyan biztosak lennének az időtartamban és a megsemmisítésben? – Szinte valami reménysugárral távoztam a moziból.

Augusztus 22. A legkülönbözőbb társadalmi rétegekből jelentkeznek a Hitler-fáradtság tünetei. Fl. fogalmazó ugyan nem lángész, de rendes fickó, azt mondja nekem magánemberként az utcán: Ne csodálkozzék, ha egyszer Stahlhelm-egyenruhában találkozik velem, horogkeresztes szalaggal a karomon. Ez nekem kötelező, – de a kényszer azért még nem változtat meg minket. A Stahlhelm – Stahlhelm marad, és még mindig valamivel jobb, mint az SA. És tőlünk, a nemzeti németektől jön majd a megmentés!" Krappmanné, a kisegítő bejárónőnk mondja, akinek a férje postaszolga: „Professzor úr, a Postatisztviselők Baráti Körét október 1-től beolvasztják. De a nácik semmit sem kapnak meg a vagyonából; a férfiaknak sültkolbász-evést rendezünk, a nőknek pedig uzsonnát." – Annemarie orvosi keresetlenséggel meséli el, mint mindig, egy kolléga kijelentését a horogkereszt kötésről: „Hogy hogyan kell csinálni? Úgy, mint a hölgyek kamélia csokrát!" – Kuske, a zöldségárus pedig a legújabb esti imát mondja: „Add, Uram, hogy megnémuljak, szégyenpadtól szabaduljak"... Mivel csapjam be magamat, amiből mégis új reményt meríthetek? A teljes őrültség sem tarthat örökké, a nép részegsége egyszer megszűnik és megkezdődik a kijózanodás.

Augusztus 25. Mire jók a fáradtság tünetei? Mindenki fél. „A németek képe Franciaországról" című munkámat megbeszéltük

Quelle und Meyerrel, először a „Neuphilologische Monatsschrift"-ben fog megjelenni, amelyet a rektor vagy Hübner professzor szerkeszt, aki roppant mértéktartó és derék tanárember. Néhány héttel ezelőtt zaklatott hangnemben írt, hogy nem akarok-e további intézkedésig elállni a tanulmány közlésétől, a kiadóban „üzemi sejtek" vannak (figyelemreméltó szó, egyszerre mechanikus és szerves – ez az új nyelv!) és szeretnék megtartani a jó szakfolyóiratot, de a politikai vezetéstől távol esik a valódi szakmai érdeklődés... Ezután fordultam a Diesterweg kiadóhoz, ez éppen az én szakszerű és anyaggazdag munkámnak való hely. Gyors visszautasítás; indoklásul azt mondták, a tanulmány „egyértelműen hátrafelé mutató" és „nélkülözi a népi szempontotokat". A közlési lehetőségeimet tehát elvágták – vajon mikor kötik be a szájamat? A nyári szemeszterben megvédett a „Frontsoldat" – de meddig tart vajon ez a védelem?

Augusztus 28. Nem és nem hagyom, hogy a kedvem elcsüggedjen, a nép nem sokáig csinálja ezt. Azt mondják, Hitler különösen a kispolgárságra akar támaszkodni és ez egészen nyilvánvalóan igaz is.

Részt vettünk egy „kék utazáson". Két tele autóbusz, mintegy nyolcvan ember, az elképzelhető legkispolgáribb közönség, egészen maguk között, egészen homogén módon, egyetlen munkás vagy képzettebb, szabadon gondolkodó polgár sem. Lübauban kávépihenő a kocsikísérő vagy rendező kabarészámaival; az efféle kiránduláson ez így szokás. A konferanszié patétikus költeménybe kezdett Németország führerjéről és megmentőjéről, az új népi egységről stb., stb. Következett az egész náci rózsafüzér. Az emberek csöndesek és egykedvűek, a végén a tapsból, az egyetlen, elszigetelt tapsból venni észre, hogy hiányzik minden egyetértés. Ezután elmond egy történetet, ami a fodrásznál esett meg vele.

Egy zsidó nő akarta a haját ondoláltatni. „Nagyon sajnálom, nagyságos asszony", felelte a fodrász, „de nem tehetem" – „Nem teheti?" – „Lehetetlen! A führer a zsidóbojkottnál ünnepélyesen kijelentette, és ez minden rémtörténet ellenére ma is érvényes, hogy Németországban egyetlen zsidónak sem görbülhet meg a haja szála." Percekig tartó nevetés és taps. – Ebből

semmilyen következtetést nem lehet levonni? A vicc és fogadtatása vajon nem fontos-e minden szociológiai és politikai kutatás számára?

Szeptember 19. A moziban jeleneteket láttunk a nürnbergi pártnapról. Hitler új SA-ezredeket avatott az 1923-as vérlobogóval. A zászlókelme valamennyi érintését ágyúlövés jelezte. Hát ha ez nem a színházi rendezés és a templomi ceremónia keveréke! És eltekintve a színházi jelenettől – már csak a „vérlobogó" elnevezés is. „Drága testvérek, ím lássátok: hogyan szenvedtünk vértanúságot!" Az egész nemzetiszocialista ügy ezzel az egyetlen szóval a politikaiból a vallási szférába kerül át. És a jelenet és a szó biztosan hat, az emberek áhitatos odaadással ülnek – senki sem tüsszög vagy köhög, senki sem zörög az uzsonnapapírral, senkinél nem cuppog a cukornyalóka. A pártnap kultikus aktus, a nemzetiszocializmus vallás – és én még azt akarom bebeszélni magamnak, hogy ez felületes és komolytalan?

Október 10. Robert Wilbrandt kolléga jött hozzánk. Hogy akarunk-e fogadni államellenes vendéget? Ugyanis váratlanul felmondtak neki. Az elbocsájtási formanyomtatvány „politikailag megbízhatatlannak" nevezte. Előásták a pacifista Gumbel ügyeit, akiért kiállt Marburgban. Utána pedig: írt egy kis könyvet Marxról. Dél-Németországba készül, egy félreeső fészekben a munkájába akar temetkezni... Ha én is így tehetnék! A zsarnokság és a bizonytalanság napról-napra növekszik. Elbocsájtások a zsidó kollégák körében. Olschkit Heidelbergben, Friedmannt Lipcsében, Spitzert Marburgban, Lerchet, a teljesen árja Lerchet Münsterben, mert „ágyasságban él egy zsidó nővel". A szőke és kékszemű Hatzfeld, a jámbor katolikus szorongva kérdezi, hogy én még hivatalban vagyok-e. A válaszomban tudni akartam, miért van, hogy ő, az amúgy teljesen árja – fél. Elküldte nekem az egyik tanulmánya különnyomatát; a neve alatt tintával ez állt: „Szívélyes üdvözlettel – 25 %".

A filológiai szakfolyóiratok és a főiskolai szövetség folyóirata annyira a Harmadik Birodalom tolvajnyelvén íródik, hogy minden oldala szabályos hányingert okoz. „Hitler vasseprűje" – „a tudomány a nemzetiszocializmus alapján" – „a zsidó szellem" – „a novemberi suhancok" (ezek az 1918-as forradalmárok).

Október 23. A fizetésemből „önkéntes téli segélyt" vontak le; erről korábban senki nem szólt nekem. Valami újfajta adóról van szó, amelyből az ember éppolyan nehezen maradhat ki, mint bármi más adó alól. Az önkéntesség mindössze annyiból áll, hogy az ember a megállapított összegen felül is fizethet és emögött a „fizethet" mögött sokak számára alig burkolt kényszer van. De eltekintve a hazug jelzőtől, már maga a főnév is nem a kényszernek egyfajta elkendőzése, rábeszélés, hivatkozás az érzelmekre? Adó helyett segély: ez a népközösségé. A Harmadik Birodalom zsargonja szentimentalizál, ez mindig gyanús.

Október 29. Hirtelen rendelkezés, nagyon fontos a főiskola tantervében: kedd délutánokon nem tarthatók előadások, ebben az időben majdnem valamennyi diákot hadisport-gyakorlatra képeznek ki. Majdnem ezzel egy időben találkoztam ezzel a szóval egy cigarettás dobozon: Hadisport márka. Álca, de csak félig-meddig. Általános hadkötelezettség a Versailles-i Szerződés értelmében tilos; sportolni szabad – hivatalosan semmi tiltott dolgot nem csinálunk, de egy kicsit mégis ezt tesszük és egy kicsit szorongunk miatta, de ezt csak a kezünk sejteti, amelyet – egyelőre még – a zsebünkben szorítunk ökölbe. Mikor fogok ennek a rezsimnek a nyelvében egyszer egy valóban tisztességes szót felfedezni?

Tegnap este Gusti W. volt nálunk, négy hónap után jött vissza Turöből, ahol testvérével, Maria Strindberggel együtt Karin Michaelisnél lakott. Ott nyilván egy kis csoport kommunista emigránssal jött össze. Gusti rettenetes részleteket mesélt. Természetesen „rémtörténeteket", amiket csak egész titokban lehet elsuttogni. Főként azokról a nyomorúságokról, amelyeket a most hatvan éves Erich Mühsam szenvedett el egy különösen kegyetlen koncentrációs táborban. Meg lehet változtatni a közmondást, így: A rosszabb a rossz barátja. Szavamra mondom, a Mussolini rendszert kezdem kis híján emberinek és európainak tartani.

Azt kérdem magamtól, hogy vajon a hitlernyelv lexikonába fel lehet-e venni azokat a szavakat, hogy: emigránsok és koncentrációs tábor. Az emigránsok: a Nagy Francia Forradalom elől menekülők nemzetközi elnevezése. Brandes európai irodalomtörténetének egyik kötetét az emigránsok irodalmának nevezi.

Azután az orosz forradalom emigránsairól beszéltek. És most van egy német emigránscsoport – az ő táborukban van Németország! – és az „emigránstudat" kedvelt *mot savant.* Így tehát ezen a szón nem feltétlenül fog rajtaragadni a Harmadik Birodalom dögszaga. Ellenben a koncentrációs tábor. Gyerekként már hallottam a szót és akkor teljességgel egzotikus–gyarmati és egyáltalán nem német csengésű volt számomra; a Bur-háború idején esett sokszor szó compoundsról vagy koncentrációs táborról, ahol az angolok az elfogott búrokat őrizték. Azután a szó teljesen eltűnt a német nyelvhasználatból. És most, hirtelen újra felbukkanva, egy német intézményt jelöl békebeli létesítményt, amely európai földön németek ellen irányul, tartós létesítmény és nem átmeneti hadi intézkedés az ellenséggel szemben. Azt hiszem, most már ahol egyszer kiejtik a koncentrációs tábor szót, ott a hitleri Németországra gondolnak és csakis a hitleri Németországra... Érzéketlenség vajon részemről és szűk pedantéria, hogy mindig és egyre inkább ragaszkodom ennek a nyomorúságnak a filológiájához? Valójában csak a hivatásomat gyakorlom? Nem, ez önvédelem.

November 9. Ma a Corneille-szemináriumon összesen két hallgató jelent meg: Lore Isakowitz a sárga zsidókártyával és Hirschkowitz hallgató, nem árja, az apja török, a hontalanok kék kártyájával – a valódi német diákoknak barna kártyájuk van. (Ismét a hovatartozás kérdése: része ez a Harmadik Birodalom nyelvének?) Miért vagyok olyan nyugtalan a hallgatók miatt? A francia többé nem kedvelt választott szakja a hallgatóknak; hazafiatlannak számít, különösen, hogy most a francia irodalmat zsidó adja elő. Már lassan némi bátorság kell hozzá, hogy nálam hallgasson valaki. De hozzájárul ehhez az is, hogy most minden szakot gyérebben látogatnak: a hallgatókat túlságosan is igénybe veszik a „hadisporttal" és egy tucat hasonló rendezvénnyel. És végül: ezekben a napokban valóban szinte megszakítás nélkül kell segíteniük a választási propagandában, részt venni a felvonulásokon, a gyűléseken stb.

Ez volt a legnagyobb cirkuszi látványosság, amit eddig Goebbelstől átéltem. Alig tudom elhinni, hogy még fokozni lehetne. Népszavazás a führer politikájáról és „egységlista" a Reichstag-

nak. A magam részéről annyira otrombának és ízléstelennek találom az egész dolgot, amennyire csak lehet. Népszavazás: aki a szót ismeri (és aki nem ismeri, annak meg kell magyarázni), annál a népszavazás feltétlenül III. Napóleonhoz kapcsolódik, és Hitler vele nem szívesen hozza kapcsolatba magát. Az „egységlista" pedig egész világosan arra mutat, hogy a Reichstag megszűnt többé parlament lenni. A propaganda egészében tiszta cirkuszi látványosság – az emberek jelvényeket hordanak „Igen" felirattal a kabáthajtókájukon, a jelvények árusítóinak nem mondhatnak nemet anélkül, hogy rossz hírbe ne keveredjenek – az ilyen mérvű erőszaktétel a közönségen a szándékolt hatásnak végül is éppen az ellenkezőjét fogja elérni.

Végül is – bár eddig még mindig csak csalódtam. Én úgy ítélek, mint egy értelmiségi, Goebbels úr viszont egy megrészegedett tömeggel számol. Meg a műveltek félelmével. Végül is senki nem hitt a választási titok tiszteletben tartásában. Hatalmas győzelmet aratott most a zsidókon. Vasárnap rettenetes jelenet zajlott le a K. családdal, akiket kávéra kellett meghívnunk. Kellett, mert az asszony sznobizmusa, amely kritikátlanul szajkózza mindig a legújabb és a legutoljára hallott véleményt, lassan az idegeinkre megy; a férfi azonban, aki inkább a bölcs Náthán szerepét játssza, számomra mindig meglehetősen értelmesnek tűnt. Vasárnap kijelentette, hogy „nehéz a szíve", akár csak a zsidó állampolgárok központi egyesületének, de elhatározta, hogy a népszavazáson igennel szavaz, a felesége pedig hozzátette, hogy a weimari rendszer lehetetlennek bizonyult és az embernek „a tények talaján" kell állnia. Én elvesztettem a higgadtságomat, ököllel az asztalra csaptam, hogy a csészék megcsörrentek, és a férfinak többször is odakiáltottam a kérdést, hogy a rendszer politikáját bűnösnek tartja-e, vagy sem. Teljes méltósággal válaszolta, hogy nincs jogom ehhez a kérdéshez, majd a maga részéről gúnyosan megkérdezte, hogy akkor miért maradok az állásomban. Azt mondtam, engem nem a Hitler-rendszer alkalmaz, nem is szolgálom őt, és remélem, hogy túl fogom élni. K. asszony hangoztatta még, hogy el kell ismerni, a führer – valóban így mondta: a führer – zseniális személyiség, akinek a rendkívüli hatását nem lehet letagadni és amely alól nem vonhatjuk ki magunkat... Ma bocsánatot kértem K-éktól a hevességemért. Közben ismeretségi körünk zsidóitól egészen hasonló véleményeket hallottam. Olyan emberektől, akik az értelmiségi réteghez tartoznak és kétségkívül nyugodt és önállóan gondolkodó embernek számítanak... Valamiféle elködösödésről van szó, amely mindenkire hat.

November 10. este. A propaganda csúcspontját ma délben Dember rádióját hallgatva éltem át. (Dember zsidó fizikus, akit ugyan már elbocsátottak, de aki máris egy török tanszéket irányít.) Ezúttal Goebbels rendezvényére került sor, aki beszédét a saját rendezésében adta elő; valóban mestermű volt. Minden a munkára és a békére, a békés munkára irányult. Csak az általános szirénavijjogás egész Németországban és a néma hallgatás percei egész Németországban – ez az, amit nyilván Amerikától tanultak és a világháború végén a békeünnepből. Ettől kezdve azonban talán nem volt teljesen eredeti (lásd: Itália), viszont abszolút következetes; Hitler beszédének a kerete volt. Gépterem Siemensstadtban. Perceken keresztül teljes üzemi zaj, kalapálás, csörömpölés, dübörgés, sípolás, csikorgás. Azután sziréna, ének és a lehalkult beszéd lassú elnémulása. Utána a csendből nyugodt, mély hangon Goebbels követi jelentése. És csak most Hitler, háromnegyed órán keresztül Ő. Először hallgattam végig tőle egy teljes beszédet, és a benyomásom lényegében ugyanaz volt, mint korábban. Szertelenül felindult, túlkiabált, gyakran rekedt hang. Ezúttal viszont sok részletet egy prédikáló szektás siránkozó hangnemében tartott. Ő szónokol békéről, Ő mozgósít békére, Ő akarja az Igent Németországtól, nem személyes becsvágyból, hanem csak hogy a békét meg tudja védeni a kalmár lelkek gyökértelen nemzetközi klikkjének támadásai ellen, akik a profitjuk érdekében gátlástalanul egymás ellen uszítják a népek millióit...

Mindez és hozzá a jól betanult közbeszólások („A zsidók!") számomra természetesen régtől jól ismertek voltak. De minden elcsépeltsége, a legsüketebbek által is hallható égbekiáltó hazugsága ellenére mégis valamilyen különleges és új hajtóereje volt az előkészített propaganda következtében, amelyet jól sikerült egyediségében kiemelkedőnek és döntőnek éreztem. Az előze-

tes közlésben és a bemondásban ez állt: „Ünnepi óra 13-tól 14-ig. A tizenharmadik órában Adolf Hitler jön el a munkásokhoz". Ez mindenki számára érthető, az evangélium nyelve. Az Úr, a Megváltó eljön a szegényekhez és az elhagyottakhoz. Raffinált – egészen az időpontig. Tizenhárom óra – nem, „a tizenharmadik óra!" – ez úgy hangzik, mintha túl késő lenne, de Ő csodát tesz, számára nincs túl késő. A vérlobogó a pártnapon ugyanez a műfaj volt. Itt azonban áttörték a templomi ceremónia szigorúságát, levetették a távoli idők mezét, a Krisztus-legenda a közvetlen jelenbe transzponálódott. Adolf Hitler, az Üdvözítő, eljön a munkásokhoz Siemensstadtba.

November 14. Miért teszek szemrehányást K. S.-nek és másoknak? Amikor tegnap közzétették a rendszer győzelmét – a szavazatok 93 százaléka Hitler mellett, 40 millió igen, 2 millió nem, 39 millió a Reichstagra (a hírhedt egységlista), 3 millió „érvénytelen" – éppúgy le voltam nyűgözve, mint a többiek. Hiába mondogattam magamban, hogy egyrészt az eredményt kikényszerítették, másrészt minden ellenőrzés híján biztosan kozmetikázták, éppúgy, ahogy hamisítás és zsarolás keverékének kell megbújnia a londoni hírek mögött, ahol nagyon csodálkoztak azon, hogy még a koncentrációs táborokban is túlnyomórészt igennel szavaztak – mégis Hitler győzelmének a hatása alatt voltam és maradtam.

Arra a hajóútra kell gondolnom, amelyet huszonöt évvel ezelőtt Bornholmból Koppenhágába tettünk. Éjszaka vihar és tengeribetegség dühöngött; a part védelmében aztán csak ültek az utasok a fedélzeten, a szép, reggeli napsütésben és örültek a reggelinek. Ekkor fölállt a hosszú pad végéről egy kislány, a korláthoz futott és átvetette magát rajta. Egy pillanattal később felugrott az anyja és ugyanezt tette. Hasonlóan a férj, az asszony mellől. És azután egy fiú és azután... és a mozdulat futott gyorsan tovább, végig a pad mentén. Senki sem maradt ki. A mi oldalunk még messze volt az ugrástól: érdeklődve nézték, nevettek, vidám képet vágtak. És egyre közeledett az ugrás, a nevetés elnémult, és akkor a mi szárnyunkon is szaladni kezdtek az emberek a korlát felé. Figyelmesen néztem az egészet és figyelmesen lestem magamat. Azt mondtam magamnak, olyan ez, mint egy objektív

megfigyelés, hiszen erre vagyok kiképezve, különben is van erős akaratom és örültem a reggelinek – és közben a sor rám került, és ez engem is éppúgy odakényszerített a korláthoz, mint mindenki mást.

*

A nácizmus első hónapjairól nagy vonalakban összeírtam, ami a naplómban az új körülményekre és az új nyelvre vonatkozott. Akkoriban ez még hasonlíthatatlanul jobban ment, mint később; még hivatalban voltam és a saját házamban, én voltam a szinte háborítatlan megfigyelő. Ismétlem: nem voltam még egyáltalán elfásult, nem szoktam még el annyira attól, hogy jogállamban élek. Akkor sok mindent a legmélyebb pokolra valónak éreztem, amit később legföljebb csak a tornácára, a dantei limbóra tettem volna. Mindamellett: akármennyi rosszabb jött is, mindaz, ami később a nácizmus szelleméhez, tetteihez és nyelvéhez még járult, az kezdeményeiben már ezekben az első hónapokban jelentkezett.

VI. Az első három szó náciul

Az első szó, amely specifikusan náci szóként, nem formájában, hanem új használatában rámakaszkodott, egy barátom elvesztésének első keserűségéhez kapcsolódott bennem, amit a Harmadik Birodalom idézett elő. Tizenhárom évvel ezelőtt mi és T. egyszerre kerültünk Drezdába, a Műszaki Főiskolára, en mint professzor, ő mint kezdő diák. Szinte olyan volt, mint egy csodagyerek. A csodagyerekek gyakran megváltoznak, ő azonban, úgy látszott, már sértetlenül túljutott a csodagyerekség veszedelmes idején. Kispolgári származású és nagyon szegény volt, a háború alatt regénybe illő módon fedezték fel. Egy hírneves, kiváló professzor egy lipcsei gyár kísérleti telepén új gépet akart bevezetni; a katonai behívások miatt hiány volt mérnökökben, az egyetlen épp ott lévő szerelő nem értett hozzá, a professzor mérgelődött, s akkor előbújt egy maszatos inasgyerek a gépek közül és megadta a szükséges felvilágosítást. Megfigyeléssel jött rá a dolog nyitjára, amelyhez pedig semmi köze nem volt és éjszakai magántanulmányai során szerezte meg a szükséges ismereteket. A professzor segítségével az ifjú szokatlan energiáit a siker most még inkább megnövelte és igen rövid idő múlva a népiskolás majdnem ugyanazon a napon tette le lakatossegédi vizsgáját, mint az érettségit. Ezután megadták neki a lehetőséget, hogy a megélhetését műszaki hivatással szerezze meg és közben tanuljon. Matematikai–műszaki adottságát továbbfejlesztette: egészen fiatalon és az okleveles mérnök rendes záróvizsgája nélkül került magas beosztásba.

De ami hozzám közel hozta, hozzám, akitől sajnos minden matematikai–műszaki dolog olyan mérhetetlenül távol állt, az művelődésvágyának és gondolkodásának sokoldalúsága volt. A házunkhoz került, lakótársból afféle fogadott fiú lett, aki félig tréfából, félig azonban komolyan apának és anyának nevezett minket, nekünk pedig nagy részünk volt a nevelésében. Korán

megnősült és a közeli szíves viszony változatlanul megmaradt köztünk. Hogy ez politikai véleménykülönbségekkel megzavarható lenne, ez a négy résztvevőnek még csak meg sem fordult a fejében.

Azután benyomult a dolgokba a nemzetiszocializmus. T.-nél észrevettem a megváltozott szellem első jegyeit. Megkérdeztem, hogy tud szimpatizálni ezekkel az emberekkel. „Ezek semmi mást nem akarnak, mint a szocialisták" mondta ő, „és ezek is munkáspárt". – „Hát nem látod, hogy a háborúra készülnek?" – „Legfeljebb felszabadító háborúra, amely az egész népközösségnek és a munkásoknak meg a kisembereknek is a javára lesz..."

Kételkedni kezdtem az értelme szélességében és erejében. Megpróbáltam más oldalról zavarba hozni. „Évek óta élsz a házamban, jól tudod, hogyan gondolkodom; gyakran mondtad, hogy tanultál tőlünk valamit és hogy erkölcsi értékelésedben egyetértesz velünk – hogy tudsz ezek után olyan párthoz tartozni, amely a származásom miatt elvitatja a németségemet és az emberségemet?" – „Túl komolyan veszed, Apus." (A szász a mondatnak, különösen a vitában, könnyed hangsúlyt ad.) „A zsidóüzés csak propagandacélokat szolgál. Meg fogod látni, amint Hitler hatalomra kerül, mást fog tenni, mintsem hogy átkozza a zsidókat..."

De az uszítás megtette a hatását – a mi fogadott fiúnkra is. Valamivel később kérdezősködtem egy fiatalembertől, aki ismerte. Vállat vont: „Az MTN-nél van, tudod mit jelent? Nem?... Mind Tiszta Németek!" És nevetett és csodálkozott, hogy én nem nevetek vele.

Majd miután már egy ideje nem láttuk egymást, egyszer telefonon hívott meg ebédre, ez röviddel Hitler uralomrajutása után volt. „Mi újság nálatok az üzemben?"– kérdeztem. „Óh, nagy újság!" – válaszolt. Tegnap nagy napunk volt. Okrillában volt néhány szemtelen kommunista, aztán büntetőexpedíciót szerveztünk." – „Micsodát?" – „No, hát vesszőfutást rendeztünk gumibottal, meg egy kis ricinus is volt, semmi vérengzés, de azért elég hatásos, büntetőexpedíciónak jó."

A büntetőexpedíció az első specifikus szó, amit náciul megtanultam, az én LTI-m legelső szava és a legutolsó is, amit T-től

hallottam. Letettem a hallgatót anélkül, hogy lemondtam volna a meghívást.

Amit a brutális gőgről és az idegen népfajok megvetéséről egyáltalán gondolok, az a büntetőexpedíció szóban egyesült. Annyira gyarmatosító módra hangzott, láttam magam előtt a körülfogott néger falut, hallottam a vízilóbőr korbács csattogását. Később, csak sajnos nem sokáig, ez az emlék minden keserűségével valami vigaszt is jelentett számomra. „Egy kis ricinus." Teljesen világos volt, hogy ez a kaland az olaszok fasiszta szokásait utánozta; számomra az egész nácizmus nem volt más, mint olasz fertőzés. De a vigasz elszállt a kendőzetlen valóság láttán, miként a hajnali köd; a nácizmus fő- és halálos bűnei németek voltak és nem olaszok. Aztán a náci (vagy fasiszta) büntetőexpedíció szó emléke – a személyes élményhez kötöttség nélkül – számomra és még sok millió ember számára eltűnt, mert ez a Harmadik Birodalomnak csupán a kezdeti időszakához tartozott, a rendszer megerősödésével aztán túlhaladottá vált és szükségtelen lett, csakúgy, mint a számyasnyíl a repülőbomba után. A félig-meddig egyéni és vasárnapi sporthoz hasonlatos büntetőexpedíciók helyére azonnal a szabályozott és hivatalos rendőri akció lépett, a ricinus helyére pedig a koncentrációs tábor. És hat évvel a Harmadik Birodalom megalakulása után a rendőri akcióvá átalakult belsőnémet büntetőexpedíciót túlharsogta a világháború tombolása, amelyet kirobbantói a lenézett népek ellen valamiféle büntetőexpedíciónak gondoltak. Így hangzanak a szavak. – Ezzel szemben áll a másik kettő, melyek az ellenpontot jelentik: Te semmi vagy és én vagyok minden! Semmilyen személyes emlékre nem volt szükségem ahhoz, hogy emlékezetben tartsam ezeket, végig megmaradtak, és az LTI semmiféle történetéből nem lehetett kifelejteni őket. Naplóm következő nyelvi jegyzete: az állami aktus (Staatsakt). Goebbels rendezte az elsőt ebben a szinte végeláthatatlan sorban, 1933. március 21-én a potsdami helyőrségi templomban. (Feltűnő a nácik érzéketlensége a szatirikum iránt, aminek kitették magukat; egy ideig valóban hittek szubjektív ártatlanságukban! A helyőrségi templom harangjátékát: „Vezessen hűség s becsület!" megtették a berlini

rádió szünetjelének, a névleges Reichstag-ülések komédiáit pedig egy színházteremben, a Kroll-operában tartották.)

Ha jogosan használta valahol az LTI a „működtet" (aufziehen) igét, akkor itt biztosan; az állami aktust mindig azonos minta szerint „működtették", persze két kivitelben, koporsóval a középpontban vagy anélkül. A zászlók, a felvonulások, a girlandok, a fanfárok és a kórusok, a megfogalmazás pompája teljesen azonos maradt, teljesen a Mussolini-féle mintára támaszkodott. A háborúban egyre inkább a koporsó került a középpontba és a propagandafogás némiképp gyengülő vonzóerejét kétes módon növelték meg újra. Amikor egy-egy elesett vagy halálos balesetet szenvedett tábornok állami temetését tartották, megindult a híresztelés, hogy kegyvesztett lett a führernél és az ő parancsára tették el láb alól. Hogy az ilyen híresztelések létrejöttek – függetlenül attól, hogy megfelel-e a valóságnak vagy sem –, amellett az igazságtartalom mellett tanúskodik, amelyet az LTI-nek tulajdonítottak és amellett a hazugság mellett, amelyet róla feltételeztek. A legnagyobb hazugság, amely állami aktuson előfordult, éspedig közben bebizonyított hazugság, a hatodik hadseregnek és marsalljának gyászszertartása volt. A vereségből tőkét akartak kovácsolni az eljövendő hősiességhez, miután halálig hű kitartást tulajdonítottak azoknak, akik fogságba estek, hogy ne pusztuljanak el, mint bajtársaik ezrei, egy értelmetlen és bűnös ügyért. Ez az állami aktus Plivier Sztálingrádról írott könyvében megrázóan szatirikus hatást ért el.

Tisztán nyelvileg nézve, a szót kétszeresére fújták fel. Egyszer valós helyzetet jelölnek vele, hogy a megtiszteltetések, amelyeket a nemzetiszocializmus ígér, állami elismerések. Tartalmazza azonban az abszolutizmus „Az állam én vagyok"-ját is. Így a kijelentéshez kapcsolja az igényt. Egy állami aktus tehát valami olyan, ami az állam történetéhez kapcsolódik, amit tartósan megőriz egy nép emlékezete. Egy állami aktusnak különösen fontos, ünnepélyes, történelmi jelentősége van.

És itt van íme a szó, amellyel a nemzetiszocializmus a kezdetektől végig túlzott könnyelműséggel bánt. Olyan fontosnak tartja magát, intézkedései tartósságáról annyira meg van győződve, vagy meg akar győződve lenni, hogy minden apróság, ami fel-

merül, mindaz, ami érinti, történelmi jelentőségű. Történelmi jelentőségű minden beszéd, amit a führer tart, akkor is, ha százszor ugyanazt mondja, történelmi jelentőségű a führer minden találkozója a duceval, akkor is, ha a fennálló viszonyokon semmit sem változtatnak; történelmi jelentőségű egy német versenyautó győzelme, történelmi jelentőségű egy autópálya felavatása, és minden egyes utat és minden egyes út minden egyes szakaszát felavatják; történelmi jelentőségű minden arató-hálaünnep, minden pártnap, történelmi jelentőségű bármiféle ünnepnap és mivel a Harmadik Birodalom csak ünnepnapokat ismer – azt mondják, a hétköznapok hiánya beteggé tesz, halálos beteggé, ahogy a test halálos beteg lesz a szóhiánytól –, így minden egyes napja történelmi jelentőségű.

Hány főcímben, hány vezércikkben és beszédben használták a szót – és megfosztották tisztelni való értelmétől! Nem lehet eléggé kíméletesen bánni vele, hogy újra megerősödjék.

Az állami aktusok gyakori megrendezésétől óvni fölösleges most, amikor semmilyen államunk nincs.

VII. Működtetés

Működtetésbe hozok egy gépet, egy automata játékot: mechanikus tevékenységről van szó, amelyet ellenállás nélküli, élettelen dolgon hajtok végre.

Az automata játékszertől a pörgő búgócsigán, az ugrándozó és bólogató állatokon keresztül vezet az út a kifejezés metaforikus alkalmazásáig: működtetek egy embert. Vagyis: ugráltatom őt, komikus személlyé, bohóccá teszem; Bergson magyarázata a komikumról az élőlények automatizálására is áll, s a nyelvhasználatban itt támogatásra talál. Bizonyos, hogy a „működtetés" ebben az értelemben ártatlan ugyan, de mégis pejoratív. (Így nevez a filológus minden „elrontott" vagy devalvált jelentésű szót; Augustusból, a fennkölt császárnévből pejoratív értelmű lett a dummer August, a cirkuszi bohóc.)

A modern nyelvben a „működtet" egyszerre dicsérő és mégis döntően pejoratív különértelmet kapott. A reklámról mondják, hogy jól vagy eredményesen működik. Ez az üzleti, reklámtechnikai pontosság elismerését jelenti; van azonban utalás ebben a túlhajtásra, a vásári hangnemre, amely a feldicsért árut nem egészen a valódi értéknek megfelelően ajánlja. Teljesen világos és egyértelmű, hogy pejoratívként használja az igét az a színházi kritikus, aki úgy ítéli, hogy a szerző ezt meg azt a jelenetet jól működteti. Vagyis, hogy a szerző inkább gátlástalan színdarabgyártó (és közönségbolondító), mintsem tisztességes művész.

A Harmadik Birodalomnak egészen a kezdetén egy pillanatra úgy látszott, mintha az LTI átvenné ezt a metaforikus megrovó értelmezést. A náci újságok hazafias cselekedetként tették közzé, hogy derék hallgatók összetörték „Magnus Hirschfeld professzor tudományosan működtetett Szexuális Kutatóintézetét". Hirschfeld zsidó volt, tehát az intézete „tudományosan működtetett" volt, és nem valóban tudományos.

De néhány nap múlva kitűnt, hogy az igéhez nem tapad sem-

milyen pejoratív tartalom. 1933. június 30-án a Politikai Főiskolán Goebbels kijelentette, hogy az NSDAP-nak „több millió embert működtető óriásszervezete van, amelyben mindent egyesít, népszínházat, népi játékokat, sportturisztikát, a kirándulást, az éneklést, és az állam ezt minden eszközzel támogatja". Itt a „működtető" teljesen tiszteletre méltó szó és amikor a kormányzat ujjongva számol be a saar-vidéki népszavazást megelőző propagandáról, akkor is „jól működtetett akcióról" beszél. Egy léleknek sem jutott eszébe, hogy valami reklámszerűséget találjon ebben a szóban. 1935-ben jelenik meg németül a Holle und Co. kiadónál az angolból fordított „Seiji Noma, a japán újságkirály életrajza". Ott hangzik el teljes elismeréssel: „Elhatároztam..., hogy tanult szónokok képzésére mintaszerű szervezetet fogok működtetni."

Az ige mechanisztikus értelme iránti érzéketlenség abból ered, hogy mindig valamilyen szervezetről volt szó. Itt mutatkozik meg az LTI egyik legerősebb feszültsége: míg egyrészt mindenütt a szervességet, a természetes növekedést hangoztatja, addig másrészt túltengenek benne a mechanikus kifejezések és érzéketlen marad az olyan összeállítások stílustalansága és méltatlansága iránt, mint amilyen a „működtetett szervezet". „Csak az a kérdés, hogy a nácikat ki vonja felelősségre ezért a működtetésért" – vetette fel F. 1943 nyarán. Ugyanannál a „német tea" keverődobnál álltunk éjszakai műszakban; nagyon fárasztó munka volt, különösen forróságban, amikor a rettenetes por miatt a fejünket és az arcunkat bekötve kellett tartani, mint a sebészeknek; a szünetekben pedig szemüveget, szájkendőt és sapkát vettünk (F. egy öreg bírói föveget tett a fejére; törvényszéki bíró volt). Egy ládán ültünk és a néppszichológián szórakoztunk, persze csak amikor nem a hadi helyzetet tárgyaltuk. Mint mindenki, aki a szűk Sporergassén, a zsidóházban lakott, 1945. február 13-ról 14-re virradó éjszaka ő is meghalt.

A „működtetésről" megállapította, hogy egészen semleges értelemben már 1920 körül hallotta és olvasta. „Ugyanakkor hasonló értelemben is, mint plakatírozni" – mondta. Én azt mondtam, nekem a „működtetni" semleges értelemben akkorról nem ismerős és hogy a párhuzam a „plakatírozással" csak a pejoratív hangsúlyt emeli ki. Mindenekelőtt azonban – ez persze csak egy vélemény, amelyet elvben minden idevágó eszmefuttatásban követek – arra jöttem rá, hogy egy kifejezésnek vagy egy meghatározott szóértéknek az egyszeriségét megállapítani a legtöbb esetben lehetetlen. Még ha azt gondolja is az ember, hogy megtalálta azt, aki az említett szót először használta, mindig lehet további elődöket találni. F. az „übermensch"-nek nézett utána a Büchmannban; egészen az ókorig vissza lehet vezetni a szót.

Én magam pedig a jó öreg Fontane-nál, a „Stechlin"-ben fedeztem fel egy „untermenschet", holott a nácik olyan büszkék az ő zsidó és kommunista untermenscheikre és a hozzátartozó alsóbbrendűségre.

Legyenek csak nyugodtan büszkék rá, minthogy híres előfutárai ellenére is Nietzsche is büszke lehet a maga übermenschére. Mert egy szó, szószínezet vagy -értékelés csak egy adott nyelven belül kap életet, csak ott működik igazán, ahol bekerül egy csoport vagy a közösség nyelvhasználatába és egy ideig megmarad benne. Ilyen értelemben az übermensch kétségkívül Nietzsche alkotása, az untermensch és a gúnytalanul semleges „működtet" viszont a Harmadik Birodalom számlájára írható.

Lejár-e e szavak ideje a nácizmuséval együtt?

Ezért munkálkodom, de szkeptikus vagyok. Ezt a jegyzetet 1946 januárjában dolgoztam ki. Az elkészülés másnapján ülésünk volt a Drezdai Kultúrszövetségben. Egy tucatnyian voltak ott, akiknek a megválasztása különös népszerűség eredménye, olyanok, akiknek most példaképként kell hatniok. A mostanában széles körben elterjedt kultúrhét és egy művészeti kiállítás megrendezéséről volt szó. Az egyik úr kijelentette, hogy a „népszolidarításból beszerzett és most a kiállításon bemutatandó képek némelyike mázolmány". Azonnal felhördültek: „Lehetetlen! Ha mi itt, Drezdában művészeti kiállítást szervezünk, akkor azt jól és kikezdhetetlenül kell működtetni."

VIII. Tíz év fasizmus

A drezdai olasz konzulátus meghívása 1932. október 23-ra, hangosfilm-bemutatóra szólt – *film sonoro*, nyomatékosan, hiszen még van néma film is –, a címe: „Tíz év fasizmus". (Zárójelben meg kell jegyeznem, hogy a fasizmust ekkor már sch-val írták sc helyett, a szó tehát meggyökeredzett a németben. De tizennégy évvel később, amikor vizsgabiztosként egy humán gimnázium érettségizőjétől megkérdeztem a szó jelentését, a fiatalember habozás nélkül válaszolta: „A fax, fáklya szóból származik". A fiú nem műveletlen, bizonyára a Hitlerjugend tagja volt, bizonyára bélyeggyűjtő és ismeri a Mussolini korszak olasz bélyegeiről a liktorok vesszőnyalábját, a fascest, de természetesen sok év latin tanulmányaiból is ismeri, mégsem tudja, hogy a fasizmus szó mit jelent. Osztálytársai kijavítják: „a fascesből". Mennyi minden maradhatott homályban e szó és fogalom alapjelentéséből, ha egy náci szellemben nevelt gimnazista nem tud róla?... Mindig és mindenütt hasonló kétségek merültek fel bennem: mit tudhatunk bizonyosan egy nép ismereteiről és gondolkodásáról, szellemi és lelkiállapotáról?)

Első ízben látom és hallom a ducét beszélni. A film nagy művészi teljesítmény. Mussolini Nápolyban, egy kastély balkonjáról beszél az alatta lévő tömegnek; felvételek a tömegről, premier plánok a beszélőről, Mussolini szavai és a megszólítottak válaszai váltják egymást. Látni lehet, hogy a duce minden mondathoz szabályszerűen felfújja magát, majd mindegyre leereszti, látszik rajta a mind nagyobb energiaigény, a feszültség arckifejezése és testtartása, hallani a szenvedélyesen prédikáló, rituális, templomi hangzuhatagot, amelyből egyszerre mindig csak rövid mondatok kerülnek ki, mint egy liturgia töredékei, amelyekre mindenki szellemi erőfeszítés nélkül, érzelmileg reagál, akkor is, ha nem érti, sőt éppen akkor, ha a lényeget nem érti. Óriási a száj. Alkalmanként tipikusan olasz ujjmozdulatok. És üvöltés a tömegből,

a lelkesedés közbekiáltásai, vagy az ellenség említésekor: harsogó fütty. És mindig a fasiszta köszöntés mozdulata, az előrelendülő kar.

Mindezt azóta ezerszer láttuk és hallottuk, csekély különbséggel újra és újra ismételve, mint a nürnbergi pártnap felvételeit vagy a berlini Lustgartenből, a müncheni Feldherrnhalleből stb. közvetített eseményeket. Úgy, hogy a Mussolini-film nagyon hétköznapinak tűnt és a legcsekélyebb különlegességet sem jelentette. De az, hogy a führer elnevezés a duce német fordítása, és hogy a barna ing csak az olasz fekete ingnek egy változata és hogy a német köszöntés csak átvétele a fasiszta köszöntésnek, az ilyen jelenetek teljes filmrevitele mint propagandaeszköz, maga az a jelenet is, amikor a führer az összegyűlt nép előtt beszél, azt mutatja, hogy Németországban az olasz példát utánozták. Mindkét esetben arról van szó, hogy a vezető közvetlen kapcsolatba kerül magával a néppel, az egész néppel és nemcsak a képviselőivel.

Ezeket a gondolatokat továbbfolytatva feltétlenül Rousseauhoz jutunk, különösen a Társadalmi Szerződéshez. Amikor Rousseau genfi polgárként írt, tehát egy városállam viszonyait látta a szeme előtt, fantáziájának szinte valamiféle kényszerű természetességet, antik formájú politikát kellett adnia, magát városi határok között kellett tartania. A politika igenis művészet, egy poliszt, egy várost vezetni. Rousseau-nál az államférfi a nép szónoka, akinek a kedvéért a piacon összegyűlnek, Rousseau-nál a sport és a művészi rendezvények, amelyeken a népközösség részt vesz, politikai intézményeket és szervező eszközöket jelentenek. Ez volt Szovjet-Oroszország nagy ötlete: az új technikai találmányok alkalmazásával, a filmen és a rádión keresztül a régieknek és Rousseau-nak a tér által korlátozott módszereit a korlátnélküliségbe kiterjeszteni, hogy a vezető államférfi valójában és személyesen „mindenkihez" fordulhasson, még ha ez a „mindenki" milliókat jelent is és ha ezer kilométerek vannak is az egyes csoportok között. Ezzel az államférfi eszközei és kötelességei között a beszéd visszakapta a jelentőségét, amely Athénban megvolt, sőt megnövekedett fontosságot kapott, mert most Athén helyébe egy egész ország, sőt egynél több ország lépett.

De nemcsak fontosabb lett a beszéd, mint volt korábban, ha-

nem szükségszerűségével együtt a lényege is megváltozott. Mivel mindenkihez és többé nemcsak a kiválasztott képviselőkhöz szólt, mindenki számára érthetővé és ezzel együtt népiessé kellett válnia. A népies a konkrét; mennél érzékletesebb egy beszéd, mennél kevésbé szól az értelemhez, annál népiesebb. Ha a népiességtől a demagógia vagy a népámítás felé átlépi a határt, akkor az értelem tehermentesítése az értelem szándékos kikapcsolásába és elnémításába csap át.

Bizonyos értelemben az ünnepélyesen feldíszített piacteret, vagy a zászlókkal és feliratokkal berendezett csarnokot vagy arénát, amelyben valaki beszél a tömeghez, a beszéd alkotórészének, a beszéd testének lehet tekinteni. A beszéd ilyen keretben olyan lesz, mint a berakásos díszítés, együttes művészi alkotás, amely egyszerre fordul a fül és a szem felé, és kétszeresen a fül felé, mert a tömeg zsongása, tapsa, elutasítása legalább olyan erősen hat a hallgatóra, mint maga a beszéd. Másrészt a beszéd hangnemét is befolyásolja, érzelmileg mindenképp színezi az ilyen megrendezés. A hangosfilm ezt az együttes művészi alkotást a maga teljességében átveszi; a rádió a nem látható színjátékot a hírbemondással pótolja, ami az antik hírnöki jelentésnek felel meg, de a vonzó auditív kettős hatást, a tömeg spontán válaszlehetőségét, hűen visszaadja. (A „spontán" az LTI kedvenc szavai közé tartozik, erről még majd kell beszélni.)

A német a *beszéd* (Rede) szóból csak egyetlen melléknevet, a rednerisch-t (szónoki) képezte, ez pedig egyáltalán nem cseng valami jól; egy „szónoki teljesítmény" valahogy mindig a fontoskodás benyomását kelti. És itt a szónokokkal szemben megmutatkozó olyanfajta bizalmatlanságról beszélhetünk, amely a német nép jelleméből fakad.

A román népek ellenben, amelyektől az effajta bizalmatlanság távol áll és amelyek a beszélőt nagy becsben tartják, éles különbséget tesznek szónok és hordószónok között. A szónok számukra az a tisztességes ember, aki a szavaival akar meggyőzni, aki a beszédében világosságra törekszik, aki egyaránt fordul hallgatói szívéhez és értelméhez. A szónokiasság dicséret, amellyel a franciák a szószék és a színház nagy klasszikusait tisztelik meg, Bossuet-t, Corneille-t. Ilyen nagy szónokok a német nyelvben is

voltak, így Luther vagy Schiller. A kétes beszédre nyugaton a „hordószónok" megkülönböztető kifejezést használják; a hordószónok – ami a görögök szofisztikájára és hanyatlásuk korára utal – a szófacsaró, az értelem ködösítője. Mussolini vajon népe szónokai vagy hordószónokai közé tartozik? Bizonyára közelebb állt a hordószónokokhoz, mint a szónokhoz, végzetes átalakulása során azonban teljes egészében beleveszett a hordószónoklásba. De sok olyasmi, ami a német fül számára szónokian hat, valójában nem az, hiszen alig haladja meg azt, ami az olaszok számára természetes a nyelv szónoki színezésében. Popolo di Napoli! Nápoly népe! – hangzott a megszólítás minden ünnepi alkalommal. A német hallgatónak ez bombasztikusan antik hatású. De nekem eszembe jutott az a reklámcédula, amelyet röviddel az első világháború előtt egy röpcédula-osztogató Scannoban a kezembe nyomott. Scanno kis városka az Abruzzokban, lakói büszkék fizikai erejükre és bátorságukra. Egy újonnan nyílott áruház hirdette magát a cédulán, s a megszólítás a következőképpen hangzott: „Forte e gentile populazione di Scanno!" Bátor és nemes lakosság! Milyen egyszerű ehhez képest Mussolininél a „Nápoly népe!" Négy hónappal Mussolini után hallottam először Hitler hangját. (Soha nem láttam őt, soha nem hallottam közvetlenül beszélni, ez zsidók számára tilos volt; kezdetben néhányszor hangosfilmen láttam őt, később, amikor a mozi is tilos lett számomra, és az is, hogy rádiókészülékem legyen, az utcai hangszórón vagy a gyárban hallottam a beszédeit, vagy azok részleteit.) 1933. január 30-án lett kancellár, március 5-én kellett a választásnak megtörténni, amely megerősíti őt és megszerzi számára az óhajtott Reichstagot. A választási előkészületeket, amelyek közé – ismét egy LTI darab – a Reichstag égése is tartozott, a legnagyobb körültekintéssel hajtották végre, a sikeréhez kétség nem férhetett, Hitler Königsbergből a biztos győző érzésével beszélt. Az összehasonlítás Mussolini nápolyi beszédével adva volt a führer láthatatlansága és távolléte ellenére is. A drezdai főpályaudvar kivilágított szállodai homlokzata előtt, amelyről hangszóró közvetítette a beszédet, szenvedélyes embertömeg szorongott, az erkélyeken nagy horogkeresztes zászlókkal az SA emberei álltak és a Bismarck tér felől fáklyásmenet közele-

dett. Magából a beszédből csak töredékek jutottak el hozzám, valójában inkább hangok, mint mondatok. És mégis, már akkor pontosan az a benyomásom volt, mint ami végig újra és újra ismétlődött. Micsoda különbség a példakép Mussolinihez képest!

A duce, akármennyire is érződött rajta a testi erőfeszítés, amellyel energiát sajtolt a mondataiba, amellyel a tömeget a lábaihoz kényszerítette, a duce még mindig az anyanyelve zengő sodrásában úszott minden hatalmi igényével együtt, alávetve magát ennek, s ha szónokból hordószónokká csúszott is át, minden torzulás és görcs nélküli beszélő maradt. Hitler viszont, aki kenetteljes vagy gúnyos volt – a két hangnemet szerette váltogatni – mindig görcsösen beszélt, vagy inkább kiabált. A legerősebb felindulásban is meg lehet őrizni bizonyos méltóságot és belső nyugalmat, valamelyes öntudatot, az azonosulás érzését saját magával és közösségével. Ez Hitlerből, a tudatos, a kizárólagos, a szándékolt hordószónokból hiányzott. Mivel magában a győzelemben bizonytalan volt, ezért túlharsogta az ellenzőit és az ellenzéki eszméket. Soha higgadtság, soha zeneiség nem volt a hangjában, sem a mondatai ritmikájában, mindig csak mások és saját maga nyers felkorbácsolása. Az átalakulás, amin keresztülment, annyi volt csupán, különösen a háborús években, hogy zaklatóból felzaklatottá, görcsös gyűlölködőből dühöngővé és tehetetlen dühöngőből kétségbeesetté változott. Soha nem értettem meg, hogy dallamtalan és rekedtre kiabált hangjával, durva, gyakran nem németesen fűzött mondataival, a német nyelv jellegével teljességgel nyilvánvalóan és teljesen szembenálló retorikájával hogyan tudta beszédeivel a tömegeket megnyerni, rémítően hosszú időre lenyűgözni és leigázva tartani. Akármennyit is írjanak az egyszer már létező szuggesztió továbbélésének a számlájára és még többet a gátlástalan zsarnokság és a reszkető félelem hatásának a rovására – „Bah, még ha fellógatnak is, hiszek a győzelemben!" – volt a későbbi berlini vicc –, mégis megmarad a szörnyű tény, hogy ez a szuggesztió kifejlődött és millióknál minden rettenetesség ellenére az utolsó pillanatig kitartott.

1944 karácsonyán, amikorra már az utolsó nyugati német offenzíva is meghiúsult, s a háború kimenetele felől a legcsekélyebb kétség sem lehetett többé, amikor úton a gyárba vagy hazafelé a szembejövő munkásoknak odasúgtuk és olykor egyáltalán nem is olyan halkan, hogy: „Fel a fejjel, bajtárs! Nem tart már soká...", az egyik sorstárssal az országban érezhető hangulatról beszéltem. Müncheni kereskedő volt, lénye szerint sokkal inkább müncheni, mint zsidó, fölényes, szkeptikus, teljesen romantikátlan ember. Beszéltem neki a gyakori panaszokról, amelyekkel találkoztam. Azt mondja, ő pont ugyanígy van, de nem törődik vele. A tömeg esküszik a führerre, mint azelőtt. „És ha néhány százalék ellene is volna, csak egyetlen beszédet tartson itt, s mindenki azonnal ismét melléáll, mindenki! Az elején, amikor Észak-Németországban még senki sem ismerte, Münchenben többször hallottam őt beszélni. Senki sem állt neki ellent. Én sem. Nem lehet neki ellenállni." Megkérdeztem Stühlert, hogy miből származik ez az ellenállhatatlanság. „Azt én nem tudom, de nem lehet neki ellenállni" – volt az azonnali és makacs válasz.

És 1945 áprilisában, amikor a legvakabbak számára is minden véget ért, amikor a bajor faluban, ahová menekültünk, mindenki a führert átkozta, amikor a menekülő katonai egységeknek nem akart vége szakadni, akkor a háborúba belefáradtak, kiábrándultak és megkeseredettek között még mindig voltak néhányan, akik merev szemekkel és hívő ajakkal bizonygatták, hogy április 20-án, a führer születésnapján lesz a „fordulat", akkor indul meg a győzelmes német offenzíva: ezt a führer mondta és a führer nem hazudik, neki jobban kell hinni, mint az észérveknek.

Mi a magyarázata ennek a csodának, amely semmiképpen el nem vitatható? Kiterjedt pszichiátriai magyarázata van, ezt én teljességgel elfogadom és csupán kiegészíteni szeretném egy filológiával.

A königsbergi führer-beszéd estéjén mondta egy kolléga, aki Hitlert többször látta és hallotta, hogy meggyőződése szerint ez az ember vallási tébolyban fogja végezni. Szerintem is arra törekedett, hogy az új német Üdvözítőnek tartsák, hogy a hatalomvágy túlfeszítettsége vetélkedett benne az üldözöttség kényszerképzetével, miközben mindkét kóros állapot kölcsönösen fokozta egymást. És éppen ettől a betegségtől kapta az első világháborúban legyengült és lelkileg szétzilált német néptest a fertőzést.

Továbbá, a filológus szemszögéből nézve, azt hiszem, hogy

Hitler szégyentelenül nyílt retorikája éppen azért tudott olyan rettenetes hatást elérni, mert egy először fellépő járvány fertőző képességével hatolt bele egy eddig megkímélt nyelvbe. Hiszen az egész alapjában éppoly idegen volt a németektől, mint a fasiszták idegenből másolt köszönése, idegenből másolt egyenruhája – a fekete inget barna inggel felváltani, nem túl eredeti ötlet –, mint a tömegmegmozdulások valamennyi dekoratív díszítése.

De bármennyit is tanult a nemzetiszocializmus a fasizmus előző tíz évétől, bármennyi is benne az idegen baktérium okozta fertőzés: végül is specifikusan német betegség lett, a német szervezet burjánzó elfajzása. Németország méregtelenítése által azután a bizonyára önmagában is bűnös, de mégsem annyira bestiális fasizmus a nácizmussal együtt pusztult el.

IX. Fanatikusan

Diákkoromban megharagudtam egyszer egy angol szakosra, aki utánaszámolt, hogy Shakespeare-nél hányszor dobolnak, sípolnak és hányszor keltenek egyéb harci zenét. Ezt értetlenségemben száraz szőrszálhasogatásnak neveztem... És hitlerkori naplómban már 1940-ben ez áll: „Szemináriumi téma: megvizsgáltatni, milyen gyakran használják hivatalos helyen a fanatikus és a fanatizmus szót, még azokban a publikációkban is, amelyeknek közvetlenül nincs közük a politikához, például az új német regényekben vagy idegenből fordított művekben." Lehetetlen! – így utaltam vissza három évvel később erre a témára: „légiószám fordul elő a fanatikus szó, olyan gyakori, »mint hang a hegedűn, mint tengerben a föveny«. A gyakoriságnál fontosabb azonban a szó értékváltozása. »A tizennyolcadik században« már beszéltem róla, idéztem Rousseau egy figyelemreméltó, de figyelemre talán a legkevésbé méltatott tételét. Csak túlélné a kézirat..."

Túlélte.

A fanatique és a fanatism olyan szavak,melyeket a francia felvilágosodás hívei a legnagyobb rosszallással használtak, két ok miatt is. Eredetileg – a szó a fanum: szentség, templom tőből származik – a fanatikus a vallási önkívületben, görcsös, extatikus állapotban lévő ember. És mivel a felvilágosodás hívei harcoltak minden ellen, ami a gondolat homályához vagy kikapcsolásához vezet, és mint az egyház ellenségei különös elkeseredettséggel támadtak minden vallási rögeszmét, így racionalizmusuknak a fanatikus jelentette az igazi ellenfelét. Az ő szemükben a „fanatique" típusa Ravaillac, aki éppen vallási fanatizmusból gyilkolja meg a jó IV. Henrik királyt. Ha másrészről a felvilágosodás híveinek a saját fanatizmusukat vetik a szemükre, akkor ezt azzal védik ki, hogy ők az értelem fegyverével vívják harcukat az értelem ellenségeivel szemben. Ahová csak a felvilágosodás gondolatkincse behatol, ott a fanatizmus gondolatához az ellen-

szenv és megvetés érzése kapcsolódik. Mint a felvilágosodás többi híve, aki akár „filozófusként", akár „enciklopédistaként" az elvbarátja volt – mielőtt különcként nem kezdte gyűlölni őket – Rousseau is pejoratív értelemben használta a „fanatikust". A savoyai vikárius hitvallásában azt mondja Krisztus megjelenéséről a vakbuzgó zsidók között: „A tomboló fanatizmus kellős közepén megszólalt a legnagyobb bölcsesség hangja." De rögtön utána, amikor a vikárius Jean-Jacques szócsöveként szinte még hevesebben kel ki az enciklopédisták türelmetlensége ellen, mint az egyházi intoleranciával szemben, ez áll egy hosszú megjegyzésben: „Bayle esete nagyon jól bizonyította, hogy a fanatizmus pusztítóbb hatású, mint az istentelenség, és ez vitathatatlan. Azonban önmaga számára megtartott egy nem csekély bölcsességet: minden vérszomjasságával és rettenetességével együtt is a fanatizmus nagy és erős szenvedély, amely felemeli az ember szívét, megtanít a halál megvetésére, hatalmas lendületet ad, és csak helyesen kell irányítani, hogy kiváló adottságokra tegyünk szert általa, míg a másik oldalon a hitetlenség és nagy általánosságban az okoskodó felvilágosodás földhözragadtsághoz, a lélek elpuhulásához vezet, minden szenvedélyt egyformán magánérdekké, megvetendő egoizmussá torzít és így titokban aláássa minden társadalom valóságos alapját."

Itt már adva volt a fanatizmus teljes átértékelése erénnyé. Ez azonban Rousseau világhíre ellenére hatástalanul rejtve maradt ebben a megjegyzésben. Ami a romantikában Rousseau-ra vezethető vissza, az nem a fanatizmus eluralkodása, hanem a szenvedélyesség minden formában, minden dologban. Párizsban, a Louvre közelében egy szép kis emlékmű áll: egy lehanyatló fiatal dobosfiú. Rohamra dobol, éberen dobolja a lelkesedést, ő a francia forradalom és a későbbi évszázadok lelkesedésének a megtestesítője. „Fanatizmus" testvérének torzalakja csak 1932-ben vonult el a brandenburgi kapu alatt. Addig azonban a fanatizmus minden titkos dicséret ellenére üldözött tulajdonság volt, olyasvalami, ami a betegség és a bűncselekmény között, félúton áll. A németben nincs teljesértékű megfelelője ennek a szónak, még azóta sem, hogy az eredeti használati szférájából átszabadult a kultikus körbe. A rajongás ártalmatlan kifejezés; rajongón inkább a szenvedélyes prédikátort értik, mintsem a közvetlen erőszaktevőt. A megszállottság inkább betegség és – mint ilyen – megbocsájtható vagy részvétkeltő állapotot jelöl inkább, semmint ebből az állapotból származó, a közösségre veszélyes tevékenységet. A lelkesedés mindenképpen tisztább színezetű. Tény azonban, hogy a világosságért küzdő Lessing számára a lelkesedés már kétes értékű. „Ne szolgáld ki a csőcselék lelkesedését" – írja a Náthánban. De megkérdezheti valaki, hogy vajon a „sötét fanatikus" és a „tiszteletreméltó rajongó" elcsépelt szóösszetételekben a jelző megcserélhető-e, hogy vajon beszélhetünk-e tehát sötét rajongóról és tiszteletreméltó fanatikusról. A nyelvérzék tiltakozik ellene. A rajongó nem szűkagyú makacs, ő inkább eloldja magát a biztos talajtól, átnéz a reális feltételek fölött és valamiféle elképzelt égi magasságok iránt rajong. Posa, a meghatott Fülöp király szerint „különös rajongó".

Így tehát a fanatikus szó a németben lefordíthatatlan és pótolhatatlan; értékelő kifejezésként mindig erős tagadással jár együtt, fenyegető és visszataszító tulajdonságot jelöl. Akkor is, ha esetenként egy-egy kutatóra vagy művészre utaló közhelyként olvassuk, hogy „a tudománya vagy a művészete fanatikusa", ebben a dicséretben is meghallható a tüskés öncélúság, a fájdalmas társtalanság megállapítása. A Harmadik Birodalom előtt soha senkinek nem jutott eszébe, hogy a fanatikust, mint pozitív értékű szót használja. Olyannyira elválaszthatatlanul negatív érték tapadt ehhez a szóhoz, hogy egy darabig még maga az LTI is negatív értelmezésben használta. Hitler a harci könyvében megvetően beszél az „objektivitás fanatikusairól". Egy a Harmadik Birodalom fénykorában megjelent műben, amelynek a stílusa a náci nyelvi klisék végtelen sora, Erich Gitzbach himnikus monográfiájában, a „Hermann Göring, a mű és az ember" című ben mondja a gyűlölt kommunizmusról, hogy az megmutatja, hogyan neveli ez a tévtan az embereket fanatikusokká. Ez itt egy már szinte komikus kisiklás, egészen lehetetlen visszaesés a korábbi idők nyelvhasználatába, amiből aztán egyes esetekben az LTI mesterévé változik vissza; bár Goebbels még 1944 decemberében is (igaz, az említett Hitler-szöveg idézésekor) „egyes tanulásra képtelen németek zavarosfejű fanatizmusáról" szól a beszédében.

Komikus visszaesésnek nevezem az ilyesmit; mert hát a nemzetiszocializmus a fanatizmusra épült és minden eszközzel a fanatizmusra nevelt, ezért a „fanatikus" a Harmadik Birodalom egész rendszere alatt felsőfokon méltányoló melléknév lett. A bátor, önfeláldozó állhatatosság legmagasabb fokát jelenti, pontosabban: mindezeknek az erényeknek dicsőséges, vegytiszta kifejeződését, és a leghalványabb pejoratív mellékjelentés is kihullott az LTI szóhasználatában. Az ünnepnapokon, Hitler születésnapján például, vagy a hatalomátvétel évfordulóján nem volt olyan újságcikk vagy szerencsekívánság, olyan szózat bármelyik csapategység vagy bármilyen intézmény részéről, amely ne tartalmazott volna „fanatikus esküt" vagy „fanatikus fogadalmat", amely ne a hitleri birodalom örökös fennállásának „fanatikus hitét" bizonygatta volna. És azután a háborúban, és amikor a bukást már egyáltalán nem lehetett tovább eltitkolni! Minél sötétebb lett a helyzet, annál gyakrabban hangoztatták a „fanatikus hitet a végső győzelemben", a führerben, a népben vagy a nép fanatizmusában, mint alapvető német erényben. A napisajtóban a csúcsmennyiséget 1944. július 20-án, a Hitler elleni merénylettel kapcsolatban érte el: a führer melletti hűségnyilatkozatok döntő többségében szerepel a „fanatikus" szó.

A szó alkalmazása a politikai szférából ugyanilyen gyakorisággal szépen átment más területre is, az irodalomba, a mindennapi beszélgetésekbe. Ahol korábban szenvedélyest mondtak vagy írtak, ott most fanatikust. Ezzel szükségképpen bekövetkezett a fogalom bizonyos ellankadása, valamiféle lejáratása. Az említett Göring-monográfia a birodalmi marsallt többek között „fanatikus állatbarátként" említi. (A „fanatikus művész" afféle becsmérlő mellékjelentése itt már teljes egészében hiányzik, hiszen Göringet a legelőzékenyebb, legszellemesebb embernek ábrázolja.)

Csak az a kérdés, hogy a szó elkoptatásával együttjár-e méregtelenedése is. Igent mondhatnánk azzal a megokolással, hogy a „fanatikus" szó most már kétségkívül új jelentéssel telt meg, a bátorság és a szenvedélyes odaadás örvendetes ötvözetének a kifejezője lett. De ez nem így van. „A nyelv, amely érted költ és gondolkodik..." Méreg, amelyet öntudatlanul megiszol és amely elvégzi a hatását – nem lehet elégszer utalni erre.

De a Harmadik Birodalom nyelviekben felelős vezetőjének, akinek számára a felkorbácsolt méreg teljes hatóereje fontos volt, a szó lejáratását belső gyengeségnek kellett tekintenie. Igy aztán Goebbels fonák helyzetbe került, meg kellett kísérelnie tovább fokozni a tovább már nem fokozhatót. 1944. november 13-án azt írja a „Reich"-ben, hogy a helyzetet csak a vad fanatizmus képes megmenteni. Mintha a vadság nem a fanatikusok szükségszerű állapota volna, mintha volna szelíd fanatizmus is.

Ez már a szó hanyatlását mutatja.

Legnagyobb győzelmét négy hónappal korábban ünnepelte; a legmagasabb megbecsülés részese lett, amit csak a Harmadik Birodalom adhat, nevezetesen: a katonai megbecsülésé. Különös feladat nyomon követni, hogy a hivatalos katonai nyelv hagyományos tárgyszerűségét és szinte kihívó józanságát, főként a napi hadijelentésekét hogyan itatja át lassanként a goebbelsi propagandastílus dagályossága. 1944. július 26-án szerepel először a hadijelentésekben a „fanatikus" melléknév, dicsőítő értelemben alkalmazva a német hadseregre. „Normandiában fanatikusan harcoló csapataink". Sehol sem volt olyan világos az első és a második világháború katonai szelleme közti világméretü különbség, mint itt.

Már egy évvel a Harmadik Birodalom összeomlása után sajátságosan hiteles bizonyítékunk volt arra, hogy a „fanatikus", ez a náci kulcsszó, a túlzott mértékű használat következtében sem fogja valójában sohasem elveszíteni a mérgét. Mert amíg az LTI töredékei elterjedtek a jelen nyelvben is, a „fanatikus" eltűnt. Ebből biztosan lehet következtetni arra, hogy a nép tudatában vagy tudatalattijában a valódi viszonyok érzékelése a tizenkét év alatt is életben maradt: az ugyanis, hogy egy elködösített, a betegséghez és a bűnözéshez közelálló szellemi állapotot tiszteltek tizenkét éven keresztül, mint a legnagyobb érényt.

X. Autochton költészet

Akármilyen messze kerültek is tőlem azokban a szörnyű években a szaktudományom dolgai, mégis néhányszor magam előtt láttam Joseph Bédier szellemesen gúnyos arcát. Az irodalomtörténész hivatásához tartozik, hogy egy motívum, egy mese, egy legenda forrását megkeresse. Gyakran lesz ebből a foglalkozási ágból foglalkozási ártalom, mánia: térben és időben mindig tovább kell menni – annál tovább, mennél műveltebb a kutató, aki a távoli forrást megállapítja –, semmi sem gyökerezhet ott, ahol az ember éppen találkozik vele. Hallom még Bédier hangjában az iróniát, amikor a College de France katedrájáról egy tréfás vagy jámbor mese, vagy valamilyen egyedi irodalmi mű vélt keleti vagy vélt „druida" eredetéről beszélt. Bédier mindig felhívta a figyelmet arra, hogy bizonyos helyzetek és benyomások a legkülönfélébb korokban és helyeken hasonló megnyilatkozásokat hozhatnak létre, mert a különböző dolgokban az emberi természet hasonlósága nyilvánul meg tér és idő fölött.

Először, bár még igen messziről, 1936 decemberében emlékeztem vissza rá. A külföldi náci ügynök, Gustloff gyilkosa elleni per idején történt. Vagy száz éve íródott az a szomorújáték, amely hosszú időn át világhírű volt és Németországban gyakran volt iskolai olvasmány, azután azonban (nagyon méltatlanul) mellőzés és feledés lett a sorsa – Ponsard-tól a *Charlotte Corday*, amely Marat megöletéséről szólt. A merénylőnő kopogtat a házkapun, makacsul elszánva arra, hogy megölje a férfit, akit lelkiismeret nélküli vérebnek tart, akit minden emberi forma nélküli szörnyetegként lát maga előtt. Egy asszony nyit ajtót és Charlotte visszahőköl: Isten az égben, van neki felesége, hát szereti őt valaki – *grand Dieu, sa femme, on l'aime!* Utána azonban meghall egy kedves nevet, akit Marat a guillotine áldozataként említ és most már leszúrja. Ezt a jelenetet modernizálta a lényeges és fontos részek pontos megtartásával Frankfurter, a zsidó vádlott,

amikor vallomást tett Churban a bíróság előtt. El volt szánva, hogy a véreskezű embert megöli, Gustloffné nyitott neki ajtót és ő tétovázni kezdett – mégis: egy családos ember, grand Dieu, on l'aime. Akkor meghallotta, amint Gustloff telefonon beszél: „Ezek a büdös zsidók!" és a lövés eldördült... Ezt úgy kell tekinteni, hogy Frankfurter olvasta a Charlotte Cordayt? Én a következő Ponsard-előadásomon a churbeli per jelenetét mint kései bizonyítékot említeném inkább a francia dráma emberi hitelessége mellett.

Bédier megfigyelései nem annyira a szorosan vett irodalom területén mozognak, mint inkább a néprajz primitívebb szféráiban és éppen ide tartoznak azok a tények, amelyek felidézik őt számomra. 1941 őszén, amikor többé szó sem lehetett a háború gyors befejeződéséről, sokat hallottam Hitler dühkitöréseiről. Először csak düh-, majd őrjöngési rohamokról volt szó, a führer zsebkendőbe, majd díványpárnába harapott, azután a földre vetette magát és a szőnyeget harapdálta. Azután – ezek az elbeszélések mindig kis emberektől származnak, munkásoktól, házalóktól, óvatlanul közlékeny postásoktól – „még a szőnyegje rojtjait is felfalta", sőt fel is szokta falni, ezért „szőnyegzabáló" néven emlegették. Vajon itt a bibliai forrásra, a füvet legelő Nabukodonozorra kell visszamennünk?

Még megvolt a kis házunk magasan a város fölött, de már nagyon el voltunk szigetelve és figyeltek minket; már bátorság kellett hozzá, hogy valaki nálunk mutatkozzék. Egy lenti kereskedő, aki jobb időkben szállított nekünk, hű maradt hozzánk, hetenként felhozta a szükséges holmikat és mindannyiszor elmesélte, ami vigasztalót tudott, vagy amiről úgy gondolta, hogy jó kedvre derít vele. Nem volt politizáló ember, de a nemzetiszocializmusban elkedvetlenítették a nyilvánvaló visszaélések, a törvénytelenségek és a zsarnokság. Amellett mindent a hétköznapok és a gyakorlati értelem nézőpontjából látott. Nem volt nagyon képzett, különösebb érdeklődése sem, filozófiával biztosan, vallással pedig feltehetően nem foglalkozott. Sem azelőtt, sem a szóban forgó eset után soha nem hallottam vallási vagy túlvilági dolgokról beszélni. Egy szó mint száz, kispolgári szatócs volt, aki a százezer hasonlótól csak abban különbözött, hogy nem részegült

meg a rendszer hazug frázisaitól. Általában a párt különféle föl-fedezett és ismét eltussolt botrányaival szórakoztatott minket, hamis csőddel, vesztegetéses hivatalvásárlással vagy kendőzetlen erőszakkal. Menthetetlenül kompromittálódott városi polgármesterünk öngyilkossága után – először öngyilkosságba hajszolták, azután nagy tisztelettel, kisebb fajta állami aktussal temették el – szokásához híven a következőt hallottuk V-től: „Ne féljenek semmit, túlélték Kalixot. Túl fogják élni Mutschmannt és Adolfot is!" És ez a józan ember, aki egyébként protestáns volt, tehát gyermekkorában nem tömték tele a fejét szent- és vértanú-történetekkel, a következőket mesélte el, pontosan ugyanazzal a magától értetődő hittel, amellyel Kalix kicsi és Mutschmann nagy disznóságairól számolt be.

Egy SS-obersturmführer Hallében vagy Jenában – pontos adatai voltak helyekről és személyekről, mindenért „kezeskedett" és mindent „abszolút hiteles forrásból" közölt –, szóval egy magasabbrangú SS-tiszt a feleségét egy magánklinikára vitte be szülni. Körülnézett a szobában, az ágy fölött Krisztuskép függött. „Vegyék le azt a képet onnan", követelte a nővértől, „nem akarom, hogy a fiam elsőnek egy zsidógyereket lásson". Szólni fog a főorvosnőnek, tért ki az ijedt nővér, az SS-tiszt pedig távozott, megismételve követelését. Már másnap reggel telefonált neki a főorvosnő: „Fia van, Obersturmführer úr, a felesége jól érzi magát, a gyermek is erős. Csak éppen beteljesedett az ön kívánsága: a gyermek vakon jött a világra..."

A Harmadik Birodalom idején mennyit gyalázták a hinni képtelen, szkeptikus zsidó értelmiséget! Pedig a zsidó is megteremtette a maga legendáját és hitt is benne. 1943 végén, Lipcse első súlyos repülőtámadása után gyakran hallottam mesélni a zsidóházban: 1938-ban a zsidókat éjjel 4 óra 15 perckor kikergették az ágyukból, hogy koncentrációs táborba szállítsák. És most a bombatámadások után a város összes órája 4 óra 15 perckor megállt.

Hét hónappal ezelőtt az árják és a nem árják összetalálkoztak a legendájukban. A babisnaui nyárfa. Ez a fa jól elkülönülve, kiemelkedve áll egy hegygerincen. Május elején említette először a feleségem, hogy a villamoson már többször hallott a babisnaui

nyárfáról. Néhány nap múlva én is hallom a gyárban: a babisnaui nyárfa! Kérdezem, mi van vele. Azt felelik: virágzik. Ez ritkán fordul elő, utoljára 1918-ban történt meg és 1918-ban megkötötték a békét. Azonnal kijavítja egy munkásasszony: Nem csak 1918-ban, 1871-ben is így volt. „És a század más háborúiban is", tette hozzá egy előmunkásnő és a kifutófiú összefoglalta: „Mindig, amikor virágzik, megkötik a békét!"

A következő hétfőn azt mondja Feder: „Tegnap valóságos népvándorlás volt a babisnaui nyárfához. Valóban gyönyörűen virágzik. Talán mégis béke lesz – a néphittel nem lehet vitázni." Ezt mondja Feder a zsidócsillaggal és a porvédelmi sapkával, amelyet a régi bírói kalapjából készített.

XI. Határelmosódás

Hogy a természeti birodalmak között nincs éles határ, azt az elemisták már régen tanulják. Kevésbé köztudott, hogy az esztétika egyes területein is hiányoznak a pontos határok.

A modern művészet és irodalom felosztásához – ebben a sorrendben, mert a festészet kezdte, a költészet folytatta – az impresszionizmus–expresszionizmus fogalompárt használjuk; a fogalmi ollónak itt egészen kifogástalanul kell vágnia, hiszen abszolút ellentétekről van szó. Az impresszionista a dolgok benyomásának a kiszolgáltatottja. Visszaadja azt, amit felvett magába: passzív személyiség, akit minden pillanatban befolyásolnak az élményei, aki minden pillanatban más, nincs biztos, egységes, tartós lelki magja, nincs változatlan énje. Az expresszionista önmagából indul ki, nem ismeri el a tárgyak hatalmát, hanem rájuk nyomja a saját bélyegét, a saját akaratát, beléjük erőlteti magát, a saját lényege szerint formálja át azokat: aktív, akinek a tevékenységét a változatlan és biztos öntudata vezérli.

Ez eddig szép és jó. Csakhogy a benyomás művésze a szándéka szerint nem a valóság objektív képét adja vissza, hanem csak az általa látottak hogyanját és mikéntjét; nem a fát valamennyi levelével, nem az egyes levelet a maga meghatározott formájában, nem a színezésben meglévő zöldet vagy sárgát, nem egy nap- vagy évszak valós fényét, egy időjárási állapotot, hanem az egymásba folyó levéltömeget, amelyeket a szeme felfog; azokat a színeket, azt a fényt, amely a pillanatnyi hangulatának megfelel, a saját hangulatának tehát, amelyet magából a dolgok valóságából kikényszerít. Hol van hát viszonyának passzivitása? Esztétikailag éppolyan aktív, éppolyan kifejező művész, mint ellentéte, az expresszionista. A szembeállító különbség csak etikai téren marad meg: az expresszionista maga írja elő a szigorú törvényeket a saját maga és a külvilág számára, felelősséget érez. Az ingadozó, az óráról–órára változó impresszionista a saját és mások felelősség nélküliségéhez amorális magatartást tanúsít.

De a határelmosódás itt is elkerülhetetlen. Az impresszionista az egyéni tehetetlenség érzéséből kiindulva eljut a szociális együttérzésig és az aktív közbelépésig az elnyomottak, a félrevezetettek érdekében, így aztán semmi különbség nincs Zola és a Goncourt testvérek, akik az impresszionista, illetve Toller, Unruh és Becher között, akik az expresszionista oldalon állnak.

Nem, nincs bizalmam a tisztán esztétikai szemlélet iránt a szellemtudományok, az irodalom, a művészeti és a nyelvtudományok területén. Az emberi alapmagatartásból kell kiindulni; a szellemi kifejezőeszközök egészen ellentétes célok esetében is azonosak lehetnek. Éppen az expresszionizmusnál találhatunk erre példát: Toller, akit a nemzetiszocializmus megölt és Johst, aki a Harmadik Birodalomban az akadémia elnöke lett, egyaránt az expresszionizmushoz tartozott.

Az akarat hangoztatásának és a harcias előretörésnek a formáit az LTI az expresszionistáktól örökli, vagy osztozik velük rajta. „Die Aktion" és „Der Sturm", ez a címe a fiatal, az elismerésért küzdő expresszionisták folyóiratának. Úgy élnek Berlinben, mint a legbaloldalibb csoportosulás, mint a művészvilág legékesebb bohémjai a Café Austriában, a Potsdamer Brückén (meg a nyugat legismertebb és legelegánsabb kávéházaiban is, de már inkább csak a befutottak; ott több „irányzat" is volt), Münchenben pedig a Café Stephanie-ban. Ez még az első világháború előtti években volt. 1912-ben, a választás éjszakáján az „Austriában" vártuk a befutó sajtótáviratokat és ujjongtunk, amikor a századik szociáldemokrata győzelmét jelentették; azt hittük, most már egyszer s mindenkorra nyitva a kapu a szabadság és a béke felé.

1920 körül a „tett" és a „roham" szavak a nőies kávéházakból a férfias söröző́kbe vándoroltak át. Az „akció" kezdettől végig az LTI elnémetesedett és nélkülözhetetlen idegen szavai közé tartozott, a heroikus kezdet emlékeivel, a széklábharcosok képével kapcsolódott egybe. A „roham" katonai-hierarchikus csoportmegjelölés lett; a századik rohamosztag, az SS lovasosztaga, amely az elnémetesítés tendenciáját és a hagyományokhoz kapcsolódást egyszerre éreztette.

A roham megjelölés legelterjedtebb használata egyúttal a leg-

rejtélyesebb is, mert ki ne tudná, vagy ki ne tudta volna a náci mindenhatóság éveiben, hogy az SA: rohamosztagot jelent?

SA és SS, a védosztag, tehát a testőr gárda, mint rövidítések olyan zsarnokiak voltak, hogy már nem rövidítésként használták őket, hanem a saját jelentésükben éltek és teljesen kiszorították, amit korábban képviseltek. Csak kényszerűségből írom az SS-t a normál írásjelek kanyargó vonalával. A hitleri időkben a nyomdai betűszekrényekben éppúgy, mint a hivatalokban használt írógépek billentyűzetén megvolt a különös, hegyesszögű SS-betűtípus. Ez azonos volt a germán rovásírás győzelmi jelével és erre is kellett emlékeztetnie. Emellett azonban köze volt az expresszionizmushoz is.

Az első világháború katonai kifejezései közé tartozott a „stramm" melléknév. Stramm volt a feszes katonás üdvözlés, strammul kellett a parancsot, vagy egy megbízatást végrehajtani, stramm az, aki összeszedett, szabályozott energiafelhasználást fejez ki. Olyan formát jelöl, amely igen fontos az expresszionista festészetben és az expresszionista költői nyelvben. A „strammság" volt bizonyára az első észrevétel, ami egy filológiailag nem terhelt fejben a náci SS megpillantásakor felmerült. És még valami más is jött ehhez.

Jóval a náci SS előtt már látható volt ez a jel vörös színben a transzformátorházakon és alatta a figyelmeztetés: „Vigyázat, magas feszültség!" Itt a stramm S betű nyilvánvalóan a villám stilizált képe volt. A villámé, amely energiagyűjtésével és gyorsaságával a nácizmusnak oly kedves szimbóluma volt! Tehát az SS betűjelzés a villám közvetlen megtestesülése, festői kifejeződése. Amíg a dupla vonal a megkettőzött erőt jelenti, addig a gyermekalakulatok fekete zászlócskájára csak egy villámvonal került, az úgynevezett fél SS.

A megformálandótól függetlenül több ok is azonos forma irányába hathat. Úgy tűnik, itt is ez történt; az SS is kettős – kép és elvont írásjel, határátlépés a festőiség területére, képírás, visszatérés a hieroglifák szelleméhez.

Akik azonban először alkalmaznak a modernek közül efféle határelmosó kifejezőeszközöket, azok épp az öntudatos expresszionisták és a nemzetiszocialisták legelszántabb ellenlábasai, a

kételkedők, a személyiség és az erkölcs bomlasztói, a dekadensek. Guillaume Apollinaire, a Rómában született lengyel, aki izzó francia hazafi lett, a költő és irodalmi kísérletező – a betűk elrendezésével rajzol: a „meggyújtott szivar, amelynek a füstje felfelé száll" (un cigare allumé qui fume) mondat szavait úgy nyomatta, hogy a felszálló füst görbéje, amelyből a megfelelő betűket képezte, a szivar szó vízszintes vonalához kapcsolódik.

Az LTI-n belül az SS különös villámformája számomra a plakát képnyelve és a szűkebb értelemben vett nyelv közötti összekötő kapcsot jelenti. Ugyanebből a fajtából van még másik összekötő kapocs is: a szintén villámvonallal jelzett és a földnek fordított fáklya, a virágzás és a hervadás rovásjele. Az elmúlás jelképeként csak a gyászjelentésekben, a keresztény kereszt helyén szerepelt, fölfelé fordítva viszont nem csak a születési értesítők csillagát jelentette, hanem a gyógyszerészek és a pékek bélyegzőjén is használták. Azt gondolhatnánk, hogy ez a két rovásjel éppúgy meghonosodott, mint az SS-jelzés, mert mindkettő az elvontság és a németség tendenciáit hordozta. Pedig egyáltalán nem így történt.

Néhány alkalommal, mindannyiszor egy pár hétig, statisztikai feljegyzéseket készítettem arról, hogy a rovásjeleket hogyan alkalmazzák a csillaghoz és a kereszthez. Rendszeresen olvastam (bár mi nem tarthattuk, de valahonnan mégis mindig bekerült a zsidóházba) a semleges drezdai újságok egyikét – semleges, már amennyire egy lap lehet, semleges, mármint egy kimondott pártlaphoz hasonlítva – és különösen gyakran olvastam a „Freiheitskampf"-ot, a drezdai pártlapot és hozzá a „DAZ"-et, amely valamivel magasabb színvonalon állt, azért, hogy – különösen a „Frankfurter Zeitung" elhallgattatása után – a külföld előtt is reprezentálhassanak. Megállapítható, hogy a rovásjelek a kimondott pártlapokban gyakrabban tűntek fel, mint a többi újságban, de az is megállapítható, hogy a DAZ gyakran a keresztény körök hirdetőhelyeként szolgált. A „Freiheitskampf" rovásjeleinek a többlete nem volt különösen nagy a többi laphoz képest. A rovásjelek az első súlyos vereségek, különösen Sztálingrád után érték el a csúcspontjukat, amikor a párt egyre növekvő nyomást fejtett ki a közvéleményre. De akkor is a mintegy két tucat napi

hirdetésnek a rovásjelekkel írottak legfeljebb a felét tették ki, gyakran csak a harmadát. Sokszor feltűnt azonban, hogy éppen az egyébként a leginkább nácinak tűnő hirdetések tartották meg a csillagot és a keresztet. A születési értesítéseknél hasonló volt a helyzet: alig a fele, gyakran jóval kevesebb használta a rovásjelet, és a leginkább náci szelleműek – mert a családi közleményekben is egész LTI-stilisztika volt – tekintettek el leggyakrabban e jelektől. Hogy ezek a pozitív és negatív életrovások nem lettek közhasznúak és elfogadottak, amíg az SS-jelzés maradéktalanul hódított, ennek oka egyértelmű. Az SS egy teljesen új intézmény teljesen új jelzése volt, az SS-nek nem kellett semmit kiszorítani. A születés és a halál számára ellenben, amelyek az emberiség legrégibb és leginkább megváltoztathatatlan intézményei voltak, már két évezred óta a csillag és a kereszt adta a jelzést. Így ezek a nép gondolkodásába túl mélyen belenőttek, hogysem azokat onnan ki lehetett volna tépni.

De ha mégis keresztülhajtották és egyeduralkodóvá tették volna a hitleri időkben ezeket az életrovásokat, vajon zavarban lettem volna a tény megállapításánál? Egy pillanatig sem! Később is éppolyan könnyen és meggyőződéssel írtam volna le, mint korábban, hogy be kell látni: ennek így kell lennie. Mert az LTI általános törekvése az érzékletesség volt, és ha ezt az érzékletességet a német hagyomány, a rovásjelek által érte el, akkor ez kétszeresen hasznos volt. És mint villámvonalas íráskép, az életrovások is az SS-képhez tartoznak, és mint világnézeti jelképek – a napkorong küllőihez, a horogkereszthez. Tehát ilyen összefüggésben a világ legtermészetesebb dolga, hogy az életrovásoknak ki kell szorítaniok a keresztet és a csillagot.

De ha a be nem következésről éppolyan jó okkal állíthatom, hogy meg kellett történnie, mint ahogyan a valóban megtörténtekről – vajon mire alapozom ezt, és hogyan jöttem rá a titkára? Határelmosódás, bizonytalanság, ingadozás és kétség van itt is. Montaigne-i helyzet: *que sais-je*, ki tudja? Renan-i helyzet: a kérdőjel a legfontosabb az írásjelek között. Az ellentét helyzete a náci elfogultsággal és önbizalommal szemben.

A két véglet között mozog az emberiség ingája és keresi a középállást. Hitler előtt, éppúgy mint a hitleri időkben is, alaposan meggyőződhettünk róla, hogy mindenfajta előretörés az elfogultaknak köszönhető, s hogy minden akadály egyedül a kérdőjelek párthíveitől ered. S bár ez így nem egészen egyértelmű, egy valami azonban egészen biztos: vér mindig csak az elfogultak kezéhez tapad.

XII. Központozás

Egyes embereknél és csoportoknál is megfigyelhetünk olykor bizonyos jellegzetes vonzódást egyik vagy másik írásjel iránt. A tudósok szeretik a pontosvesszőt; logikai igényük olyan elválasztó jelzésre vágyik, amely határozottabb a vesszőnél, de nem zár le teljesen, mint a pont. A szkeptikus Renan jelenti ki, hogy a kérdőjelet senki nem használhatja túl gyakran. A Sturm und Drang korszak különösen a felkiáltójelet igényelte. A korai naturalizmus Németországban szívesen használta a gondolatjelet, azokat a mondatokat, amelyek a gondolatsort nem aggályos íróasztallogikával követik, hanem széjjelszakadnak, burjánzanak, befejezetlenek maradnak, amelyek csapongó, ugráló, asszociatív jellegűek, megfelelően keletkezésük állapotának, mintha belső monológ vagy heves vita részei volnának, amit két gondolkodáshoz nem szokott ember folytat.

El kell fogadnunk, hogy az LTI a lényegét tekintve szónoki nyelv, és mindig az az ember érzése, hogy a Sturm und Drang-hoz hasonlóan mindig a felkiáltójelhez akar hű maradni. Ez azonban alig vehető észre; ellenkezőleg, úgy tűnik, elég takarékosan bánik ezzel a jellel. Ugyanis mindent olyan magától értetődően alakít a felhíváshoz és a felkiáltáshoz, hogy ehhez semmiféle írásjelre nincs szüksége – mert ugyan hol vannak már az egyszerű kijelentések, amelyek közül a felkiáltás ki akar emelkedni?

Ellenben unos untalan használja az LTI azt, amit ironikus idézőjelnek lehet nevezni.

Az egyszerű vagy elsődleges idézőjel semmi mást nem jelent, mint annak szó szerinti megismétlését, amit másvalaki mondott vagy leírt. Az ironikus idézőjel szerepe nem az ilyen semleges idézésre korlátozódik, hanem kétséget támaszt az idézettek igazsága iránt, vagyis a közölt kijelentést a maga részéről hazugságnak nyilvánítja. Amíg a beszédben gúny hozzáadásával tudja ezt

a beszélő hangja kifejezni, addig az ironikus idézőjel szorosabban összefügg az LTI szónoki jellegével.

Ezt persze egyáltalán nem ők találták ki! Amikor az első világháborúban a németek a maguk kultúrfölényét hirdették és úgy tekintettek a nyugati civilizációra, mint alacsonyabb rendű és külsődleges szerzeményre, akkor a franciák a „culture allemande" említésekor sohasem hagyták el az ironikus macskakörmöt, és valószínű, hogy az idézőjel semleges alkalmazása mellett ez az ironikus használata mindjárt annak bevezetésétől kezdve adva volt.

De az LTI-ben az ironikus használat sokszorosan túlteng a semleges fölött. Éppen mert a semlegesség ellenszenves, mert mindig van ellenségünk, mert az ellenséget mindig el kell pusztítani. Amikor a spanyol forradalmárok győzelméről, a tisztjeikről, vagy a vezérkarukról volt szó, akkor az feltétlenül „vörös győzelem", „vörös tisztek" és „vörös vezérkar" volt. Ugyanez volt a helyzet később az orosz „stratégiával", ugyanez a jugoszlávok „Tito marsalljával". Chamberlain, Churchill és Roosevelt mindig csak „államférfiak" ironikus idézőjelben, Einstein „kutató", Rathenau „német" volt, Heine pedig „német" és „költő". Nincs újságcikk, nincs beszédlenyomat, amely ne hemzsegne az ilyen ironikus idézőjelektől, sőt a nyugodtabb, mértéktartó, részletes tanulmányokból sem hiányoznak. A nyomtatott LTI-hez éppúgy hozzátartoznak, mint Hitler és Goebbels hanghordozásához, amelyek az LTI szülöttei.

1900-ban utolsó éves diákként a műemlékekről kellett dolgozatot írnom. Az egyik mondatom így szólt: „A hetvenes háború után majd minden német piactéren ott állt a győzedelmes Germánia zászlóval és karddal; erre száz példát is fel tudnék hozni." Szkeptikus tanárom vörös tintával a lap szélére írta: „Egy tucat példát kérek a jövő órára!" Csak kilencet találtam és egyszer s mindenkorra kigyógyultam abból, hogy számokkal dobálózzam. Ennek ellenére és noha az LTI-tanulmányomban máshol szólnom kell a számokkal való visszaélésről, az ironikus idézőjel dolgában mégis nyugodt biztonsággal leírhatom: „Ehhez ezer példát fűzhetek." A nagyon hasonló ezer egyike a következő: „Megkülönböztethetünk német macskát és »nemes« macskát."

XIII. Nevek

Volt egy régi gimnáziumi vicc, amely nemzedékről nemzedékre öröklődött; ma, amikor csak nagyon kevés középiskolában tanulnak görögül, már kihalóban van. Azt mondja a vicc: „Hogyan keletkezett a német Fuchs (róka) szó az azonos jelentésű görög alopex-ből? Ilyen fejlődési soron: alopex, lopex, pex, pix, pax, puchs, fuchs." Érettségim óta, vagy harminc éve, nem is gondoltam rá. 1934. január 13-án azonban olyan frissen bukkant elő a feledésből, mintha előző nap idéztem volna legutoljára. A 72. számú egyetemi körlevél olvasása közben történt. A rektor közölte benne, hogy Israel kollégánk, aki rendkívüli professzor és nemzetiszocialista városi képviselő, „a minisztérium engedélyével" családja régi nevét vette fel ismét. „A 16. században Oesterheltnek hívták őket és ez a lausitzi vidéken Uesterhalt, Isterhol (Isterheil és Osterheil), Istrael, Isserel stb. változatokon ment át, rövidülés után Israellé alakult."

Ekkor lettem figyelmes először az LTI névfejezetére. Aztán amikor egyszer később elmentem az újjálakkozott Oesterhelt névtábla előtt – a svájci negyed valamelyik kertkapujára volt felszerelve –, elhatároztam, hogy ezt a különös fejezetet mindenekelőtt *sub specie Judaeorum* megvizsgálom.

Ez egyáltalán nem csupán zsidó dolgokban merült ki, és nem is olyan fejezet, amelyik csak az LTI-re tartozik.

Minden forradalomban, akár politikai vagy társadalmi, akár művészi vagy irodalmi is legyen, mindig két tendencia hat: egyrészt a teljesen újat akarás, ahol az éles szembenállást hangoztatják az addig érvényessel, másrészt pedig a kapcsolódás a törvényesített hagyományhoz. Az ember nem abszolut új, az ember visszatér ahhoz, ami ellen az elmúlt korszak vétkezett, vissza az emberiséghez, vagy a nemzethez, vagy az erkölcsösséghez, vagy a művészet igazi lényegéhez stb., stb. Mindkét tendencia világosan megmutatkozik a névadásban és az átkeresztelésben.

Hogy valaki az új történelmi helyzet egyik előharcosának a teljes kereszt- és vezetéknevét adja egy újszülött gyermek vagy egy újonnan elnevezendő személy keresztnevéül, ez a szokás lényegében Amerikára, éspedig a fekete Amerikára korlátozódik. A nagy angol forradalom hitet tett a puritanizmus mellett és tobzódott az ószövetségi nevekben, amelyeket szívesen erősített meg bibliai mondással (Józsua – dicsérd, lelkem, az Urat). A Nagy Francia Forradalom a maga eszmei alakjait a klasszikus, különösen a római ókorban találta meg, és minden néptribun cicerói és tacitusi neveket szerzett be magának és gyermekeinek. Egy jó nemzetiszocialista ugyanígy hangoztatja vérségi és lelki rokonságát a germánokkal, az északi emberekkel és istenekkel. A Wagner-divat és a hosszabb ideje meglévő nacionalizmus készítette elő, hogy a Horst, a Sieglinde stb. nevek már Hitler feltűnésekor is javában megvoltak; a Wagner-kultusz mellett és után talán annál erősebben is, hisz bizonyára az ifjúsági mozgalom, a wandervogelek dalai is közreműködtek benne.

De ami eddig divat vagy szokás volt más szokások mellett, azt a Harmadik Birodalom szinte kötelezővé és egységessé teszi. Ha a náci ifjúsági vezetőt Baldurnak hívják, hogyan lehetne elmaradni tőle? Még 1944-ben is az egyik drezdai újságban a kilenc születési értesítés közül hatban hangsúlyozottan germán neveket találtam: Dieter, Detlev, Uwe, Margit, Ingrid, Uta. Különösen kedvelik a kettős neveket, kötőjellel összekötve, a maguk hangzatosságában, kétszeres vallomásában, tehát szónoki jellegük (és ezzel az LTI-hez tartozásuk) miatt: Bernd–Dietmar, Bernd–Walter, Dietmar–Gerhard... Jellemző az LTI-re a gyakori közlőforma: Klein Karin, Klein Harold; a balladai nevek heroizmusához némi édeskés íz keveredik, amelynek pompás csalétek íze van.

Erős túlzás, ha uniformizálásról beszélek? Talán annyiban nem, amennyiben egy sor régen meghonosodott keresztnév részben hírhedtté vált, részben egyenesen betiltották. Nagyon roszszul néztek ki a keresztény nevek, ezek viselőiket könnyen sodorták abba a gyanúba, hogy az ellenzékhez tartoznak. Röviddel a drezdai katasztrófa előtt került a kezembe mint csomagolópapír az „Illustrierte Beobachter" talán 1945. február 5-i száma. Meghökkentő cikk volt benne „Heidrun" címen, meghökkentő

ebben a leghivatalosabb náci újságban (a „Völkischer Beobachter" melléklete volt).

Ezekben az években eszembe jutott néha egy figyelemreméltó Grillparzer jelenet, „Az álom – élet" utolsó jelenete. A fiatal hős menthetetlenül véres bűnökbe keveredik, a vezeklés elkerülhetetlen. Egy órát hallunk, amely azt suttogja: „Most figyelj! Még három óra, / nem több és mindennek vége!" Egy pillanatra félig fölébred, sejti, hogy csak álom, csak énjének egy megvalósítatlan lehetősége kínozza. „Rémalak kél, s éji képek, / őrült kacaj: ez kell néked? / Lázban égve látunk téged."

Néha, de sohasem világosabban, mint ebben a Heidrun-cikkben, kihallható Hitler híveinek nyilatkozataiból a „Még három óra!", bűnösségük félig-meddig megérzése. Csak éppen amikor ők, már túl későn, felébredtek, „őrült kacajuk" nem tűnt el látomásként, hanem valóságosan gyilkolt... A Heidrun-cikk szerzője kétszeresen is megcsúfolja saját párttagságát. Azt írja, mielőtt kiléptek volna az egyházból (mint SS-tag és ortodox náci számára ez szükséges volt), tehát életük nem-német szakaszában elkövették azt a hibát, hogy elsőszülött leányukat Christának keresztelték. Ezért később a szegény teremtést legalább a helyesírás segítségével tehermentesíteni akarták, oly módon, hogy a gyerek félkeleti nevét a német kezdetű „Krista" formában írják. És bűntudattól eltelve a második leányt már jó germánosan és pogányosan „Heidrunnak" nevezték el, amiben Müller és Schulz az Erika germanizált alakját tételezik fel. A valóságban azonban Heidrun az Eddában az „Égi kecske", aki a tőgyében méhsört hordoz és vágyakozva rohan a bak után. Ugyancsak alkalmatlan északi név tehát fiatal leányok számára... Vajon a cikk figyelmeztetése megóvott még egyes gyerekeket? Későn jelent meg, alig negyedévvel az összeomlás előtt. A rádió keresőszolgálatában néhány nappal ezelőtt hallottam egy szilézíai Heidrunról.

Mialatt Christa és a hozzá hasonlóak minden hírhedtségükkel együtt mégiscsak az anyakönyvbe kerültek, az Ószövetségben szereplő neveket betiltották: egyetlen német gyereket sem nevezhettek Leának vagy Sárának; ha egyszer valamely világtól idegen pap arra a gondolatra jutna, hogy ilyen nevet jelentsen be, az anyakönyvi hivatal megtagadja a nyilvántartásbavételt és a

pap fellebbezését magas helyen felháborodottan el fogják utasítani.

A német néptársakat ugyanakkor igyekeztek megóvni az effajta nevektől. 1940 szeptemberében láttam egy hirdetőoszlopon az egyik templom értesítését: „Egy nép hőse. Händel oratóriuma". Alatta aggasztóan picire nyomva és zárójelben ott állt: „Judás Makkabeus; új nyomás". Nagyjából ugyanebben az időben olvastam egy angolból fordított művelődéstörténeti regényt: The chronicle of Aaron Kane. A kiadó a Rütten und Loening, ugyanaz, amelyiknél a bécsi zsidó Anton Bettelheim Beaumarchais-életrajza is megjelent! – a kiadó sajnálkozott az első oldalon, hogy a személyek bibliai neve megfelel puritanizmusuknak, koruk és földjük erkölcseinek, amiatt tehát nem lehet azokat megváltoztatni. Egy másik angol regény – a szerzőjét már nem tudom – németül így hangzott: „Szeretett fiaim". A belső oldalon apró betűvel ott állt az eredeti cím: „O Absalom!" A fizikaelőadáson Einstein nevét el kellett hallgatni, sőt a tömeg egységét, az „egy Hertz"-et sem volt szabad ezzel a zsidó névvel illetni.

De mivel a német néptársakat nemcsak a zsidó nevektől akarták megóvni, hanem még inkább magukkal a zsidókkal való találkozástól, ezért ezeket a leggondosabban elkülönítették. És az ilyenfajta elkülönítés egyik legfőbb eszköze a névvel megjelölés volt. Aki nem félreismerhetetlenül héber nevet viselt, vagy olyat, ami a németben egyáltalán nem honosodott meg, mint például Baruch vagy Recha, annak a keresztnevéhez az „Israel" vagy a „Sára" nevet fűzték. Ezt az anyakönyvi hivatalban és a bankban is be kellett jelentenie, az aláírásnál soha nem volt szabad elfelejtenie, minden üzlettársát figyelmeztetnie kellett, hogy ők se felejtsék el, ha postát küldenek neki. Ha nem élt árja nővel házasságban, és nem voltak tőle gyerekei – egymagában az árja feleség sem segített –, viselnie kellett a sárga zsidócsillagot. Az erre írt „zsidó" szó, amelynek betűi a héber íráshoz voltak hasonlóak, olyan volt, mint a mellen hordott keresztnév. A folyosóajtón a nevünk kétszer volt kiragasztva, az enyém fölött a zsidócsillag, a feleségemé fölött az „árja" szó. Az én élelmiszerjegyemen először csak egy magányos J állt, később az egész zsidó (Jude) szó keresztbe rányomtatva, végül mindegyik kis szelvényen a teljes

zsidó szó, néha hatszor egy és ugyanazon jegyen. Amikor hivatalosan volt szó rólam, mindig „a zsidó Klemperer" néven említettek, ha a Gestapónál kellett jelentkeznem: „Itt a zsidó Klemperer". A megalázás még fokozható, amennyiben az aposztrof segítségével a kijelentő forma helyére a büszke felszólító forma kerül: akkoriban Los Angelesbe emigrált zenész unokafivéremről olvastam egyik nap az újságban: „Jud'Klemperer megszökött a bolondokházából, de újra elfogták". Amikor a gyűlölt „kreml-zsidókat" emlegették, Trockijt és Litvinovot, mindig Trockij-Braunsteinnek és Litvinov-Finkelsteinnek nevezték őket. Amikor Laguardiát, a gyűlölt New York-i polgármestert említették, mindig „a zsidó Laguardia" vagy legalábbis „a félzsidó Laguardia" volt.

És ha egy zsidó házaspárnak minden fenyegetés ellenére mégis eszébe jutott, hogy gyermeket hozzon a világra – még hallom, amint a „köpködő" egyszer egy középkorú, finom hölgyre ráordított: „A kölyköd kicsúszott a kezünkből, te büdös zsidó, ezért még kikészítünk!" és azután ki is készítették, másnap reggel nem ébredt fel veronálos álmából –, akkor a szülők az utódaiknak semmiféle félrevezető német nevet nem adhattak; a nemzetiszocialista rendszer egy egész sor zsidó névből kínált nekik választékot. Furcsán néznek ki, közülük csak nagyon kevésnek adatott meg az ószövetségi méltóság.

„Fél-Ázsia" című tanulmányában Karl Emil Franzos elmondja, hogyan jutottak a nevükhöz a galíciai zsidók a 18. században. II. Józsefnek volt egy felvilágosodott és humanista szellemű intézkedése, de sok zsidó ortodox hajlamból ellenszegült ennek, mire kaján kishivatalnokok nevetséges és kínos családneveket kényszerítettek a makacskodókra. A gúny, amely akkor a törvényhozó szándéka ellenére hatott, a náci uralomnak már határozottan a szándékában állt; nemcsak elkülöníteni akarták a zsidókat, hanem megszégyeníteni is.

Eszközként erre a zsargont használták; ezek a szóalakok a németek számára a német nyelv eltorzítását jelentették, durván és kellemetlenül hangzottak. Hogy a zsidók évszázados kapcsolódása Németországhoz éppen ebben a zsargonban fejeződik ki és hogy ez mennyire egybeesik Walter von der Vogelweide és Wolfram

von Eschenbach kifejezéseivel, ezt szakmájuknál fogva csak a germanisták tudták. Ismertem is egy germanisztika professzort, aki a náci időkben a szemináriumán figyelmeztetett is erre! Így tehát a zsidóknak engedélyezett nevek jegyzékére a német fül számára részint kínos, részint nevetségesen hangzó jiddis becéző alakok kerültek fel, mint Vögele, Mendele stb.

Az utolsó zsidóházban, ahol laktunk, naponta láttam egy jellemző ajtótáblát, amelyen apa és fia szerepelt egymás mellett: Baruch Levin és Horst Levin. Az apának nem kellett az Izrael nevet hozzátenni – Baruch önmagában is eléggé zsidó volt –, még a lengyel és ortodox zsidóterületről származott. A fiúnak viszont azért nem kellett az Izraelt mellétenni, mert „misling" (keverék) volt, mert apja átkerült a németségbe azáltal, hogy vegyes házasságot kötött. Ebből aztán egész zsidó Horst-nemzetség született, akiknek a szülei nem tudták eléggé hangsúlyozni és túlhangsúlyozni a szinte önémetségüket. Ez a Horst-nemzedék kevesebbet szenvedett a nácik alatt, mint szüleik – természetesen lelkileg gondolom, mert a koncentrációs tábor és a gázkemence előtt nem volt nemzedéki különbség, a zsidó – zsidó volt. De a Baruchok úgy érezték, hogy kiűzték őket szeretetük országából. Míg a Horstok – számos Horst és Siegfried, akiknek teljes zsidóként az Izraelt kellett viselni –, ezek a fiatalok a németséggel közömbösen, sőt nagyrészt ellenséges lelkülettel álltak szemben. Ők az eltorzult romantika hasonló légkörében nőttek fel, mint a nácik: cionisták voltak...

Már megint zsidó dolgok tárgyalásába merültem bele. Az én bűnöm ez, vagy a témáé? Nézzük meg a nem-zsidó oldalt is. Mert az is van.

A ragaszkodás a névadási hagyományokhoz azokat a kartársakat is jellemezte, akik egyébként távol álltak a náciktól. Egy tankerületi főigazgató, aki inkább nyugdíjba ment, mintsem hogy a párthoz csatlakozzék, szívesen mesélt az unokája korai hőstettéről, akit pedig Isbrand Wilderichnek hívtak. Megkérdeztem, hogyan jutott a gyerek a nevéhez. A válasz szó szerint ez volt: „Hollandiából származó nemzetségünkben így hívták az egyik férfit a tizenhetedik században." A nemzetség szó puszta említésével a rektor, akit jámbor katolicizmusa szembeállított a hitleri

rontással, világossá tette náci fertőzöttségét. Nemzetség, a régi nyelv e semleges szava a rokonság, a család szélesebb értelmében előbb pejoratívvá lett, mint az Auguszt, majd ünnepi méltóságra emelkedett; a nemzetségkutatás minden néptárs becsületbeli kötelessége lett.

A hagyományt azonban kíméletlenül félretolták, ahol az szembenállt a nemzeti elvvel. Itt ugyanis egy tipikusan német sajátosság lép be a játékba, amit gyakran szőrszálhasogatás néven csúfolnak – az alaposság. Németország nagy részét szlávok lakták és a helységnevek megfelelnek ennek a történelmi adottságnak. A Harmadik Birodalom nemzeti elvével és faji büszkeségével azonban ellenkezett, hogy a germánon kívül más helységneveket is eltűrjenek. Így a térképeket a lehető legrészletesebben megtisztították. A „Dresdener Zeitung" egyik 1942. november 15-i cikkéből, a „Német helynevek Keleten" című jegyeztem ki: Mecklenburgban sok falu nevéből törölték a „wend" toldalékot, Pomerániában 120, Brandenburgban közel 175 szláv helységnevet németesítettek, különösen a Spreewald falvait germanizálták. Sziléziában 2700-ra rúgott a németesítő változatok száma és Gumbinnen közigazgatási kerületben, ahol felháborítóan hatott a sok „alsóbbrendű" litván végződés és ahol például Berninglaukent Berningenre „északiasították", e kerület összesen 1851 településéből 1146-ot átkereszteltek.

A hagyományhoz való ragaszkodás ismét előlépett, amikor a németeskedő utcanevekre került sor. Régi és ismeretlen tanácsosokat és polgármestereket ástak elő és akkurátusan kiírták az utcatáblára. Nálunk, Drezdában a déli dombokon van az újonnan épült Tirmann utca, és a név alatt: „Magister Nicholaus Tirmann, polgármester, meghalt 1437-ben" és hasonló olvasható a külváros egy másik utcatábláján: „Tanácsos a 14. században", vagy „Városi krónikaíró a 15. században".

Vajon a József túlságosan katolikus név volt, vagy csak helyet akartak szerezni egy romantikus és ezzel hangsúlyozottan német festőnek? Mindenesetre a drezdai József utca Caspar David Friedrich utca lett, annak ellenére, hogy egy sor postai lehetetlenséget eredményezett: amikor mi ennek az utcának a zsidóházában laktunk, gyakran kaptunk levelet ilyen címzéssel: Caspar David úr címén Friedrich utca.

A középkori céhekhez és a rendiséghez való vonzódás, meg a modern reklám keveredését mutatják azok a postai bélyegzők, amelyeken a városok különös toldalékot kaptak. „Lipcse vásárváros", ez régi és egyáltalán nem náci találmány, ugyanakkor náci módon új a következő: „Cleve, a jó gyermekcipők műhelye". Naplómba feljegyeztem: „A Volkswagen művek városa, Fallersleben mellett", amiben a foglalkozási ágon és az ipari reklámon kívül világos politikai gondolat is rejtőzik: ez a vicc egy különös ipari településből emelkedett ki, a führer egy szemfényvesztő kirakatvárosa, mert miközben a beígért népautó odacsalogatta a kisemberek pénzét, addig a valóságban kezdettől harckocsikat terveztek. Leplezetlenül politikaiak és tisztán propaganda célúak voltak a hírnévbélyegzők: „München, a mozgalom városa" és „Nürnberg, a pártnapok városa".

Nürnberg a „hagyományok körzetében" feküdt, amivel azt akarták hangsúlyozni, hogy a nemzetiszocializmus hírneves kezdeteit éppen ebben a kerületben kell keresni. Egy-egy körzet (gau) elnevezése is az önémetséghez való kapcsolódás volt és miközben a „Varta-gau"-ba tiszta lengyel területeket iktattak, német névadással törvényesítették idegen országok elrablását. Hasonló volt a helyzet a szomszédos országok „határ" elnevezésével. „Keleti Határ" (Ostmarkt): ez Ausztriát vonta Németországhoz, „Nyugati Határ" (Westmarkt): ez Hollandiát kebelezte be. Még kihívóbban pöffeszkedett a hódító szellem, amikor Lodz, a lengyel város elvesztette a saját nevét és első világháborús meghódítója után Litzmannstadtra változtatták.

Amikor leírom ezt a nevet, egy különös bélyegzőt látok magam előtt: Litzmannstadt – Getto. És nevek nyomulnak elő, amelyek bekerültek a világtörténelem pokol-földrajzába: Theresienstadt, Buchenwald, Auschwitz stb. És ezek mellett felmerül még egy név, amelyet igen kevesen ismernek – csak minket, drezdaiakat érint, és akiket a legközelebbről érintett, azok mind eltűntek. Hellerberg zsidótábor: ott gyűjtötték össze nyomorúságos barakkokban, nyomorúságosabbakban, mint amelyek az orosz hadifoglyoknak készültek, a drezdai zsidók megcsappant

maradékát 1942 őszén, s néhány héttel később onnan küldték őket az auschwitzi gázhalálba; csak néhányan maradtunk vissza, akik vegyes házasságban éltünk.

Megint a zsidó témánál időzöm. Az én bűnöm vajon? Nem. A nácizmus bűne és csak az övé.

De ha én most már – hogy úgy mondjam – lokálpatrióta hírébe keveredtem, és miután egy nagy, igazából doktori disszertáció terjedelmű témán belül csupán esettanulmányokra és utalásokra szorítkozom – talán volna olyan postaigazgatóság, amely az anyagot teljessé tenné –, akkor most egy kis okirathamisításról is szeretnék beszámolni, amely személyesen engem érint, s amely az életem megmentésében segített. Biztos vagyok benne, hogy nem az én esetem volt az egyetlen. Az LTI börtönnyelv volt (a rabtartóké és a raboké), és a börtön nyelvéhez szükségképpen hozzátartoznak (mint önvédelmi okmányok) a rejtekszavak, a félrevezető többértelműségek, a hamisítások stb.

Waldmann jobban benne volt ebben, mint mi. Miután a drezdai megsemmisítésből megmenekültünk, a Klotsche-i repülőlaktanyába kerültünk. A zsidócsillagot letéptük, Drezda területét elhagytuk, árjákkal együtt egy kocsi belsejében ültünk, röviden: egy egész halom halálos bűnt elkövettünk, amelyek mindegyike a halált jelentette volna számunkra, az akasztófát, ha a Gestapó kezébe kerülünk. „A drezdai címtárban – mondta Waldmann – nyolc Waldmann szerepel és én vagyok az egyetlen zsidó közülük. Kinek fog az én nevem feltűnni?" De az én nevemmel más volt a helyzet. A cseh határ túlsó oldalán elterjedt zsidó név, a Klemperer semmit sem kezdhet a Klempnerrel (bádogos), mert nem ebből származik, hanem „klimpírozót" jelent, templomszolgát, aki reggelenként a hívek ajtaján vagy ablakán kopogtat és felébreszt a hajnali imához; Drezdában csak egész kevés és igen jól ismert személy viselte és annyi rémséges év után én voltam az egyetlen, aki ott maradtam. Ha az összes papírjaimat elveszítem, az esetleg gyanússá tehetett volna, és a forgalomban a hatóságokat nem lehetett tartósan elkerülni: szükségünk volt

élelmiszerjegyre – még nagyon kulturáltak voltunk, még hittünk az effajta jegyek szükségességében... És akkor valamit eszünkbe juttatott egy orvosságos üvegecske. A recept, amelyet az orvos firkantott, a nevemet két könnyen megváltoztatható helyen teljesen megváltoztatta. Elég volt egy pont, hogy az m-ből in legyen és egy milliméteres vonás az első r-t t-vé változtatta. Így lett a Klemperer – Kleinpeter. Aligha van olyan postahivatal, amely a Harmadik Birodalomban az ilyen Kleinpetereket nyilván tudná tartani.

XIV. A szénszerző

1943 tavaszán a Munkaügyi Hivatal mint képzetlen segédmunkást a Willy Schlüter féle tea- és gyógyvízgyárba küldött, amelyet a hadi megrendelésekkel nagy mértékben felfejlesztettek. Először csomagolóként tevékenykedtem, aki a kész teát kartondobozokba tölti: ez rendkívül egyhangú, de testileg egészen könnyű munka. Nemsokára aztán otthagytam az asszonyokat és a valódi üzemcsarnokba kerültem a keverődobokhoz és a vágógépekhez; csak úgy áradt be a sok új nyersanyag, ezért a zsidócsoportnak a lerakodásnál és a beszállításnál is segítenie kellett. A schlüterteával – mint akkoriban valamennyi pótteával – úgy viselkedtek, mint bármelyik katonai ezreddel: csak a neve maradt mindig ugyanaz, miközben a tartalom állandóan változott; azt gyömöszölték bele, amit éppen be lehetett szerezni.

Egy májusi délután a magas és levegős pincében voltam, amely összefüggő teremként egy egész épületszárny alatt végighúzódott. Ez a fontos raktártér már a kis fülkékig és a keskeny átjáró folyosókig magasan tele volt töltve és már csak fenn, a mennyezet alatt maradt egy kis hely. Nagy tömött zsákok tornyosultak egymás tetején, tele galagonyával, hársfavirággal, hangával, borsmentával és csomborfűvel. És egyre újabbak érkeztek, az udvarról az ablakon keresztül dobálták őket a csúzdára, siklottak lefelé és gyorsabban összetorlódtak, mintsem a helyükre lehetett volna vonszolni őket. Én a felhalmozott zsákok kibontásánál és osztályozásánál segítettem és csodáltam a szállítókat, akik az otromba és súlyos terhet a hátukon a nehézkes sikátorokon a még szabad raktárhelyekre vitték. Mellettem felnevetett az egyik könyvelőnő, aki éppen valami üzenettel jött le: „Ez a Szénszerző megint csudajó, akármelyik cirkuszban felléphetne." Megkérdeztem az egyik társamat, hogy melyikre gondol a nő, és valami leereszkedő választ kaptam, hogy akárki tudhatja, aki nem süket és vak: „Hát az Ottót, a házihordárt, azt hívják mind

így." Megnéztem magamnak az embert, aki felé az állával mutatott, amint a zsákhegy púpozott peremén, meghajolva, de szinte futva előre lépkedett, amint háta, válla, feje hernyómozgásával a zsákot maga fölött vitte egy ablak felé, amely a falon a szomszédos helyiségbe nyílott, hogy szélesen kiterjesztett karral azon keresztül bedobja. Volt ebben a pózban valami gorillaszerű, valami félig meseszerű. A karjai majomkarok voltak, széles felsőteste rövid, vastag comb felett ült, a két lába nagy O-t írt le, talpa szélesen beletapadt a sarok nélküli cipőbe, mintha enyvvel ragasztották volna bizonytalan talajához. Amint megfordult, láttam, hogy békaszerű az arca, sötét haja apró szemébe hull az alacsony homlokról. Való igaz, ehhez hasonló alakot, testtartást és látványt már többször vettem észre a hirdetőoszlopokon és a falakon, anélkül azonban, hogy eddig komolyan felfigyeltem volna rá.

A nácik plakátjai egyébként mindig egyformák. A brutális és konokul kemény harcosok egyforma típusát kapta mindig az ember, zászlóval, puskával vagy karddal. SA-, SS- vagy tábori öltözékben, sőt meztelenül is. Mindig a fizikai erő, a fanatikus akarat érződött rajtuk, csupa erő, keménység és mindenfajta gondolat kétségtelen hiánya volt a jellemzője ezeknek a sportra, háborúra és a führer szolgálatára készült plakátoknak. „Mindannyian a führer jobbágyai vagyunk!" – jelentette ki patetikusan egy tanügyi tanácsos a drezdai bölcsészek előtt mindjárt Hitler hatalomrajutásakor; ezek a szavak azóta a Harmadik Birodalom megannyi plakátjáról és bélyegéről lerínak. És a nőket is olyannak ábrázolták, amilyennek a hős északi férfiak hős északi asszonyainak lenniük kell. Érthető hát, hogy csak futólag figyeltem fel ezekre a plakátokra, különösen amióta a csillagot hordtam és azon voltam, hogy amilyen gyorsan csak lehet, elkerüljek az utcáról, ahol sohasem voltam biztonságban a gyalázkodásoktól és a még kínosabb rokonszenvnyilvánításoktól. Ezek a lelkiszegény hősi plakátok csak az egyhangú LTI legmonotonabb helyeit fordították át a grafikába, anélkül, hogy a gazdagságából valamit is közre adtak volna. Sehol sem volt szoros összefonódás, a grafikus ábrázolás és a tucatjával megjelenő rajzok feliratai közötti kölcsönös kiemelés. „A führer parancsolt, mi teljesítjük!",

vagy „Zászlóink alatt a győzelem!" hangoztatta a puszta felirat ezt a frázist, de sosem volt alkalmam megtudni, hogy egy jelszó, egy felirat, illetve egy grafika hogyan tartoztak össze, hogy kölcsönösen hogyan idézték fel egymást. És még sohasem figyeltem meg, hogy a Harmadik Birodalom egy plakátalakja ennyire átkerüljön az életbe, mint itt ez a Szénszerző, hogy a szó és a kép együtt ennyire meghódítsa egy egész közösség mindennapjait.

Pontosan ezt a plakátot láttam magam előtt: valóban újat adott, egy darab mese volt, egy darab kísértetballada. A fantáziához szólt. Versailles-ban van egy kút, amelyet Ovidius Metamorphosesáról mintáztak: a kút kávája körül bujkáló figurák félig-meddig a varázslat hatása alatt keletkeztek, emberi alakjuk állati formába kezd áttűnni. Szénszerző is ugyanilyen formájú; a lábai, szinte mint a kétéltűeké, a kabátszárnya, mint egy farkcsonk, tartása, mint az elillanó tolvajé, hajlottsága a négylábúakéhoz hasonló. A kép meseszerű hatásához tartozik a szerencsés névválasztás: pajkosan népszerű és mindennapos lesz a „szerző" névvel a tolvaj helyett, viszont a bátor főnévképzés és az alliteráció által világosan a hétköznapok fölé emelkedik és költőivé válik. A kép és a név olyan összetartozással ássa be magát a tudatba, mint az SS megkülönböztető jelzése.

Többször megkísérelték, hogy hasonló hatást érjenek el, de ez nem sikerült. Valamilyen pazarlásra – és érdekes, sose tudtam, milyenre – találták ki a krajcárkút kifejezést; jó alliteráció, de maga a szó kevésbé ízes, mint a szénszerző és a jelentése kevésbé rögződött. Utána meg volt egy csepegős, fagyos kísértetalak, aki vészjóslóan lépett be az ablakon át, de nála hiányzott a kifejező név. Legközelebb a Szénszerző mellé egy alattomos, sötét besúgó állt, akinek fenyegető alakja hónapokon át az újságok sarkán, a kirakatokban, a gyufásdobozon intett óvatosságra a kémekkel szemben. De a hozzátartozó jelszó, amely szerint „Az ellenség füle!" a megjelent cikkek amerikanizmusa miatt idegenül hangzott a német füleknek és a kísértetforma emberből már feltűnésekor is elegünk volt; ezeket a szavakat már úton-útfélen mondogatták, szinte novellisztikus képeket találtak hozzá, ahol a gonosz Ellenség a kávéházban a mellékasztaltól egy újság mögül figyel az óvatlan beszélgetésre.

Szénszerző feltétlen hatására mutat több másolat és változat is: később volt „óraszerző", volt egy csónak, amelyet „aknaszerzőnek" neveztek, volt a „Reich"-ben egy szovjet-orosz politikát támadó kép „lengyelszerző" aláírással... A változatlanul megmaradt Szénszerzőt egy kézitükörben lehetett látni újra, alatta ez állt: „Tartsd magad elé tükrödet, arcod vajon felismered?" És ha valaki nyitva hagyta a fűtött szoba ajtaját, odakiáltottak: „Jön a Szénszerző!"

De mindezeknél – beleértve Ottó házihordár gúnynevét is – sokkal erősebben beszélt többek között éppen ezeknek a plakátoknak a különös hatásáról egy kis jelenet, amelyet 1944-ben láttam az utcán, tehát olyan időben, amikor már nem a Szénszerző volt a legújabb és a legaktuálisabb kép. Egy fiatalasszony mindhiába küszködött komisz kisfiával. A kis csibész állandóan kitépte magát a kezéből, bömbölve állt egyhelyben és nem akart továbbmenni. Arra jött egy komoly, idősebb úr, aki mindent látott, csakúgy mint én, odament a kicsihez, a vállára tette a kezét és nyugodt komolysággal azt mondta: „Akarsz-e a mamáddal maradni és vele szépen hazamenni? Igen, vagy nem? Ha nem, akkor elviszlek a Szénszerzőhöz!" A gyerek egy pillanatig rémülten nézett az úrra. Utána hangos bőgésben tört ki, az anyjához szaladt, a szoknyájába kapaszkodott és úgy kiabálta: „Mama, haza!" – Van Anatole Francenak egy elgondolkodtató története, azt hiszem a „Putois kertész". Putoist fenyegető, fekete emberként állítják be egy család gyerekei előtt, így él a család képzeletében és ez a következő nemzedék nevelésébe is beépül, családi istenné növekszik, egyenesen valami istenséggé.

Szénszerzőnek, aki képből és névből keletkezett, a Harmadik Birodalom hosszú fennállása alatt minden lehetősége megvolt, hogy mint Putois, mitikus személlyé váljék.

XV. Nilk

Azt, hogy „nilk", két évvel a háború előtt hallottam először. Jött Berthold M., hogy megcsinálja az utolsó hazai üzletét, mielőtt átment volna Amerikába. („Miért kell nekem itt szép lassan megfulladnom? Néhány év múlva újra látjuk egymást!") És a kérdésemre, miszerint hisz-e a rendszer tartós fennállásában, azt felelte: „Nilk!" És miközben a megjátszott gúnyos egykedvűség egyszerre keserűséggé változott benne, de ezt a maga részéről el kellett rejtenie, mert így követelte meg a berlini busidó, hozzáfűzte energikus hangsúllyal: „Senlek!" Én kérdően néztem rá, mire ő kegyesen megmagyarázta, hogy én vidéki vagyok és semmit sem ismerek Berlinből: „Ezt nálunk mindenki elmondja napjában egy tucatszor. »Nilk« azt jelenti: Nem is lehet kérdéses! És a »Senlek«: Semmi esetre nem lehet kérdéses!"

Az érzék egy ügy kritikus oldala, meg a kritikus viccek iránt mindig berlini alapsajátosság volt (éppen ezért a mai napig sem tudom megérteni, hogyan valósulhatott meg Berlinben a nácizmus), és a berliniek már a harmincas évek közepén felismerték a rövidítési mánia komikumát. Ha valaki a komikumot csak egészen kicsit is ügyetlenül alkalmazza, akkor az ettől a fonákságtól csak megduplázódik; így keletkezett ellenméregként a pincében töltött, átbombázott berlini éjszakák esti köszönése, a „Popo", vagyis „Pihenj odafenn puha ormokon!".

Később, 1944 márciusában jelent meg egy komoly, nyilvános, hivatalos figyelmeztetés, hogy túlságosan elharapództak a „csonkszavak", ahogy ekkor a rövidítéseket nevezték. A reprezentatív DAZ „Véleményünk" című állandó rovatát néha nyelvi dolgoknak is szentelte. Ezúttal hírt adott egy hatósági rendelkezésről, amely a nyelvrontó csonkszavak további elharapódzásának akarja elejét venni. Mintha valaki egy rendelettel megtilthatta volna, amit az emberek egyre jobban és jobban szeretnek, ami megállíthatatlanul, a saját erejéből növekszik. Vajon németül

van-e még ez a hangcsoport: „Gazcsop alaput" – lehetne kérdeni; benne volt egy közgazdasági lexikonban is és azt jelentette, hogy a „gazdasági csoport alapítási utasítása".

Időben a berlini népvicc és a DAZ első vizsgálódása közé esik az a valami, ami a rossz lelkiismeret elhallgattatása és az adósságtörlesztés felé mutat. Egy cikk a „Reich"-ben (1943. augusztus 8.), amely a költői „Élés és visszaélés a rövidítéssel" címet viselte, a bolsevizmust teszi felelőssé a rövidítés „nyelvszörnyeiért", mondván, az ilyen szörnyek ellenállnak a német humornak; vannak persze sikerült szórövidítések is, és ezek (természetesen) német népi teremtmények, mint például a már az első világháborúban is elterjedt légó a légoltalomra.

Ebben a cikkben minden hibás: a felsorolt rövidítések teljességgel mesterséges kreációk és éppoly kevéssé ismertek a nép körében, akárcsak az eszperantó; a nép többnyire csak gúnyos utánzásokkal járul hozzájuk, az olyan képződmények mint a légó – kivételek. Az orosz szerzőség felhánytorgatása pedig, ami a nyelvi szörnyeket illeti, józanul tarthatatlan. Egyébként nyilvánvalóan arra a cikkre vezethető vissza, amely egy negyedévvel korábban (május 7-én) a „Reich"-ben jelent meg. Ebben a cikkíró az orosz nyelvoktatásról beszél a fasizmustól megtisztított Dél-Olaszországban: „A bolsevikok az orosz nyelvet rosszhangzású rövidítések és műszavak halmaza alá temették..., a dél-olaszországi diákok egy tolvajnyelvet tanulnak." A nácizmus az olasz fasizmuson keresztül sokat elleshetett a bolsevizmustól (hogy azután a hazugság Midászaként, mint mindent, amihez hozzáért, ezt is hazugságba fordítsa); a rövidítések képzését azonban nem kellett ellopni, mert a huszadik század kezdete óta és különösen az első világháború óta ez már mindenütt szokásban volt, Németországban, az összes európai országban, az egész világon.

A legrégibb volt Berlinben a KDW, a nyugati vásárcsarnok (Kaufhaus des Westens), még sokkal régibb a HAPAG. Van egy jó kis francia regény, a címe: Mitsou. Mitsou egy ipari vállalkozás rövidítése, ugyanakkor a vállalkozó szeretőjének a neve is és ez az erotizálás biztos jele annak, hogy a rövidítésforma Franciaországban meghonosult.

Itáliában van néhány különösen művészi rövidítés. Itt három

szintet különböztethetünk meg: a legprimitívebb egyszerűen egymás mellé tesz néhány betűt, például BDM; a második olyan hangcsoportot képez, amely szóként kimondható, a harmadik pedig a meglévő nyelv egy szavát formázza meg és az eredeti szó valamiképpen vonatkozik arra, amit rövidítésként kifejez. A teremtés szava a Fiat (legyen!), a „Fabbriche Italiane Automobili Torino" egyik büszke autója; a filmhíradó a fasiszta Olaszországban a ..Luce" (fény), amely az oktatófilmek készítői szövetségének (Lega Universale di Cinematografia Educativa) a kezdőbetűit tartalmazza. Amikor Goebbels a „Ki az üzemekbe!" (Hinein in die Betriebe!) akcióhoz a HIB-Aktion rövidítést kitalálta, ez csak szóbeli használatban volt hatásos kifejezésforma, tökéletességéből a nyomtatásban hiányzott a helyesírás pontossága.

Japánról tudjuk, hogy ott azt a fiatal fiút vagy fiatal lányt, aki európai–amerikai módra öltözködik és viselkedik, „mobo" és „mogo", vagyis „modern boy" és „modern girl" néven nevezik.

És végül a rövidítések térbeli elterjedésével együtt időbeli elterjedésükkel is foglalkoznunk kell. Mert az Ichtys, a hal, a korai keresztény közösségek jelszava és jelképe, amely görögül a „Jézus Krisztus, az Isten fia, a Megváltó" szavak kezdőbetűit tartalmazza, vajon nem ugyanilyen rövidítés?

Ha azonban a rövidítés időn és téren ennyire keresztülnyúlik, akkor miért különleges jelzése és különleges problémája az LTI-nek?

A kérdés megválaszolásához magam elé kell képzelnem azokat a feladatokat, amelyeket a nácizmus előtt töltöttek be a rövidítések. Az Ichtys egy titkos vallási szövetség jele, a titkos egyetértés és a misztikus lelkesedés kettős romantikája tapad hozzá. A Hapagnak megvan az üzletileg szükséges és a távirati címzésben alkalmazható rövidsége. Nem tudom, hogy a romantikus-transzcendencia, az eszmei formahasználat tiszteletreméltó korából levonható-e az a következtetés – hasonlóan szkeptikus vagyok a nyelv és a költészet dolgainak a megoldásával szemben is –, hogy a vallási kifejezési igény a gyakorlat előtt találta meg a maga formáját; talán kezdetben csak az ünnepeket illette meg a megőrzés tisztessége, a mindennapokat nem.

Egyébként a romantikusok és a realisták közötti határ némely

tekintetben igen bizonytalan. Aki például egy iparcikk rövidített szakmai jelzését, vagy egy sürgönycímet használ, azt többékevésbé, akarva-akaratlanul mindig az az érzés fűti, hogy ez a speciális ismeret kiemeli őt az általános tömegből, egy különleges társaság beavatottjai közé. A szakemberek, akik ezeket a rövidítéseket készítik, nagyon jól ismerik és számításba is veszik ezt a hatásmechanizmust. Ezért természetesen biztos, hogy a mai általános igény a rövidítésekre reális üzleti igényekből, kereskedői és ipari igényekből keletkezett. És hogy hol a határ az ipari és a tudományos rövidítések között, ezt megint csak nem lehet pontosan meghatározni.

A modern rövidítési hullám kiindulópontja bizonyára a kereskedelem és az ipar vezető hatalmai, Anglia és Amerika. És bizonyára – innen ered a támadás az orosz „nyelvszörnyek" ellen – Szovjet-Oroszország is különösen hajlamosnak mutatkozik a rövidítés áradatra, mivel Lenin fő követelménynek jelölte meg az ország műszaki fejlesztését és példaképül az Egyesült Államokat nevezte meg... De a modern rövidítések nemcsak a gazdaság területén terjedtek el, hanem a politikai–gazdasági, szűkebb értelemben a politikai területen is. Ahol szakszervezetről, szervezkedésről, pártról van szó, ott a rövidítésnek is helye van, és világosan megfigyelhető a másoktól eltérő, külön megjelölés érzelmi értéke. A rövidítéseknek ezt a fajtáját kizárólag amerikai eredetre visszavezetni – ezt hibásnak érzem. Nem tudom, hogy vajon az SPD megjelöléshez kell-e idegen nyelvi példát kölcsönözni. Az ilyen rövidítések meglepő elharapódzásáért Németországban persze a külföld utánzása a felelős.

De itt ismét feltűnik valami hamisítatlan német sajátság. A császári Németország legerősebb szervezete a hadsereg volt. És a katonai nyelvben az első világháború óta felgyülemlett mindenféle rövidítési mód és motívum, frappáns kifejezések a technikai eszközökre és az egységekre, a titkos szavak (a védekezés kifejezői kifelé és az összetartozásé befelé).

Ha most megkérdezem magamtól, vajon az LTI szembetűnő jellemzői közé tartozik-e a rövidítés, és miért, a válasz világos. Egyetlen korábbi nyelvi stílus sem csinált ebből a formából a szabályostól annyira eltérő gyakorlatot, mint a hitleri német. A

modern szórövidítés mindenütt ott szerepel, ahol technizálni és szervezni kell. És totális igénye szerint a nácizmus mindent technizál és mindent szervez. Ezért a rövidítések áttekinthetetlen tömege. És mert hasonló totalitásigényből fakadóan az ember lelki élete feletti ellenőrzést is meg akarja szerezni, hiszen vallás akar lenni és mindenütt kitűzi a horogkeresztet, ezért minden rövidítése az ókeresztény „Hallal" rokon: az R-lövészek (kerékpáros lövészek) vagy az MG legénység (géppuskás legénység), a HJ (Hitler-Jugend) vagy a DAF tagjai – mind megannyi „elátkozott közösség".

XVI. Egyetlen munkanapon

A méreg mindenütt ott van. Megbújik az LTI ivóvízében, senki sem maradhat mentes tőle.

A Thiemig és Möbius féle levélboríték és papírzacskógyár nem volt különösebben náci szellemű. A főnök ugyan az SS-hez tartozott, de amit csak lehetett, mindent megtett a saját zsidóiért, udvarias hangon beszélt velük és megengedte néha, hogy a kantin konyhájáról hozzanak el ezt-azt. Szavamra, nem tudom, melyik vigasztalt meg jobban vagy hosszabb időre: amikor egy kis lókolbászvéget adott, vagy amikor egyszer „Klemperer úrnak", sőt „professzor úrnak" szólított. Az árja munkások, akik között mi, csillaghordók elvegyültünk – csak evéskor és légvédelem idején valósult meg az elkülönülés; munka közben a beszélgetési tilalomnak a mi elszigetelésünket kellett volna szolgálnia, de ezt senki nem tartotta be – a munkások ugyancsak nem gondolkoztak náci módon, legalábbis 1943–44 telén már nem. Féltek a bizalmitól és két vagy három nőtől, akikről feltételezték a besúgást, megbökték egymást vagy a pillantásukkal intettek, ha a gyanúsak valamelyike feltűnt; de ha azok látótávolságon kívül voltak, ismét rögtön bajtársias együttműködés uralkodott.

Mindenki között a legbarátságosabb a pupos Frieda volt, aki engem betanított és mindig segített, ha a borítékozógépemmel nehézségem támadt. Több mint harminc éve állt a cég szolgálatában és magának a bizalminak sem sikerült őt leszoktatni róla, hogy oda ne kiáltson nekem egy-egy jókedvű szót a gépterem lármáján keresztül. Frieda tudta, hogy a feleségem betegen fekszik otthon. Egyik reggel egy nagy almát találtam a gépemen. Átnéztem Frieda munkahelye felé, ő meg intett a fejével. Egy idő múlva ott állt mellettem: „A mamának, üdvözlettel!" És utána kíváncsian, csodálkozva: „Azt mondja az Albert, hogy a maga felesége német. Tényleg német?"

Az almán érzett örömem odavolt. Ezt a szent-együgyű lelket, akit a náci gondolkodástól annyira mentesnek és egészen emberinek éreztem, mégiscsak befolyásolták a náci méreg alapelemei. Olyan gyakran hallotta a „fajidegent", a „németvérűt", az „alsóbbrendű fajút", a „nordikust" és a „fajgyalázást", hogy utánozni kezdte. Bizonyára semmilyen világos fogalom nem kapcsolódott benne ezzel össze – de az ösztönei nem tudták felfogni, hogy az én feleségem német nő lehet.

Az Albert, akitől az értesülés származott, gondolkodásban fölötte állt. Sajátos politikai nézeteket táplált és ezek egyáltalán nem voltak rendszerbarát, sem pedig militarista nézetek. A harctéren elesett egy bátyja, őt magát súlyos gyomorpanaszok miatt eddig minden sorozáson felmentették. Ezt, hogy „eddig", mindennap hallottuk tőle: „Eddig még szabad vagyok – csak már vége lenne ennek a rohadt háborúnak, mielőtt még engem is bevisznek!" Ezen az almanapon, amely titkos híreket hozott a szövetségesek sikereiről valahol Olaszországban, a szokásosnál hosszabb beszélgetésbe merült az egyik sorstárssal a megszokott témájáról. Közvetlenül Albert munkapadja mellett egy halom papírt raktam fel egy kocsira a saját gépem számára. „Ha csak el nem visznek – mondta –, mielőtt vége lesz ennek a rohadt háborúnak!" – „De ember, hát hogyan lehetne vége? Senki sem fogja abbahagyni." – „No, de hát ez világos: végül is be kell látniuk, hogy legyőzhetetlenek vagyunk; úgyse tudnak elbánni velünk, mert mi olyan prímán meg vagyunk szervezve!" Prímán megszervezve – megint a beadagolt, a ködösítő kábítószer.

Egy óra múlva hív a mester, hogy menjek neki segíteni felcímkézni a kész kartonokat. Ő maga írta ki a címkéket a számláról, én ragasztottam a feltornyozott kartonsorra, amelynek a sorfala mögött a terem többi dolgozójától el voltunk zárva. Ez az elszigeteltség beszédessé tette az idős embert. Már a hetvenhez közeledett és még mindig munkában állt, nem így képzelte az öregségét, sóhajtotta. De most, mint egy rabszolgának, úgy kell dolgoznia, amíg föl nem fordul! „És mi lesz az unokáimmal, ha a fiaim nem jönnek vissza? Az Erhard Murmanszkból hónapok óta nem hallat magáról, a kicsi pedig Olaszországban fekszik egy katonai kórházban. Csak már végre béke volna... Csak az

amerikaiak nem akarják, pedig hát semmi keresnivalójuk nálunk... Persze meggazdagodnak ezen a háborún, az a néhány büdös zsidó. Tulajdonképpen ez zsidó háború!... Már megint ők!"

A sziréna üvöltése szakította félbe, újabban gyakran kaptunk közvetlenül teljes riadót, ilyenkor az előriadót gyakran elhallgatták, ez ugyanis sűrűbben volt és nem jelentette a munka megszakítását.

Lent, a nagy pincében egy oszlop körül ült a zsidócsoport, összezsúfolva és világosan elkülönülve az árja személyzettől. De a távolság az árja padoktól csekély volt és a beszélgetés az előző sorokból hozzánk is átszivárgott. Két–három percenként lehetett hallani a hangosbeszélő helyzetjelentését. „A kötelék délnyugat felé elkanyarodott... Újabb raj közeledik észak felől. Drezda támadásának veszélye áll fenn." Elakad a beszélgetés. Egyszer csak az előttünk lévő padról megszólal egy kövér asszony, egy nagyon szorgalmas és ügyes munkásnő, aki az „ablakos boríték" bonyolult, nagy gépén dolgozik. Azt mondja nevetve: „Nem jönnek ezek, Drezdát megkímélik." – „Ugyan miért?" – kérdezi a mellette ülő nő. „Te is elhiszed azt a képtelenséget, hogy Drezdát Csehszlovákia fővárosává akarják tenni?" – „Óh, dehogy, nekem jobb bizonyságom van." – „Éspedig?" A választ harsogó kacagás követte, amely különösnek tetszett a fanyar és szellemtelen arcokról. „Hárman is világosan láttuk. Múlt vasárnap délután az Anna-templomnál. Az ég tiszta volt, csak néhány felhő látszott. Egyszer csak a kis felhők egyike úgy formálódott, hogy egy arc rajzolódott ki, egy nagyon éles, nagyon egyszeri profil (tényleg így mondta: egyszeri). Mind a hárman azonnal megismertük. A férjem kiáltott fel először: „Az ott az öreg Fritz, egészen olyan, mint amilyennek mindig ábrázolni szokták!" – „Na és?" – „És aztán?" – „Mit számít ez a mi drezdai biztonságunk szempontjából?" – „Hogy lehet ilyen butát kérdezni? Hát nem volt ott az a kép, amit mind a hárman láttunk, a férjem, a sógorom, meg én, hát ez nem elég biztos jele annak, hogy az öreg Fritz őrködik Drezda fölött? És mi történhet egy várossal, amelyet ő véd?... Hallod? Már le is fújták, mehetünk fel."

Természetesen kivételes dolog, hogy a közös szellemi állapot négy ilyen megnyilvánulása egyetlen napra összesűrűsödjék. De

maga a szellemi állapot nem erre az egyetlen napra és nem erre a négy emberre korlátozódott.

Négyük közül egyik sem volt igazi náci.

Este légőrségen voltam; az út az árja őrszobához néhány méternyire vezetett az én ülőhelyemtől. Miközben én könyvet olvastam, a Fridericus-rajongó nő elmenőben rámköszön: Heil Hitler! Másnap reggel odajön hozzám és azt mondja kedvesen: „Bocsásson már meg a tegnapi Heil Hitlerért, siettemben összetévesztettem valakivel, akinek úgy kell köszönni."

Egyikük sem volt náci, de mind meg volt fertőzve.

XVII. Rendszer és szervezet

Van a kopernikuszi rendszer, vannak különféle filozófiai és különféle politikai rendszerek. Ha azonban a nemzetiszocialista beszél a „rendszerről", akkor mindig a weimari alkotmány rendszerére gondol. A szó az LTI-nek ebben a különös használatában – pontosabban az 1918 és 1933 közötti időszak megjelölésére – nagyon gyorsan közismert lett, sokkal közismertebb, mint például a reneszánsz korszak megjelölés. Már 1935 nyarán azt mondta nekem az ács, aki rendbehozta a kaput: „Hű, de izzadok! Bezzeg a rendszer idején volt a szép Schiller-gallér, amely szabadon hagyta a nyakat. De ez most már nincs, mindig csak szűk dolgok és egyre merevebbek." Ez az ember természetesen nem is sejtette, hogy ezekkel a mondatokkal képletesen a weimari korszak elveszett szabadságát siratta és ugyanakkor képletesen megvetéssel is szólt erről a rendszerről. Hogy a Schiller-gallér a szabadság jelképe, ezt így nem mondta, de hogy a „rendszer" kifejezés jelképes rosszallást hordott magában, azt minden további nélkül be kellett látni.

A nácik számára a Weimari Köztársaság kormányzati rendszere volt maga a rendszer, mivel azzal közvetlen harcban álltak, mert a legrosszabb kormányzati formát látták benne és élesebb ellentétet éreztek iránta, mint egykor a monarchiával szemben. A bénító sok pártra szakadozást vetették a szemére. A hitleri iga idején, az első Reichstag-ülés színjátékakor aztán nem volt vita, egyhangúan elfogadták egy jól idomított statisztacsoport minden kormányzati követelését – lelkendezve írta a pártújság, hogy a Reichstag fél óra alatt többet tett, mint a „rendszer" parlamentarizmusa fél év alatt.

A rendszer elutasítása mögött azonban a nyelvi tudatban – úgy gondolom: a megjelölés értelmében, bár itt csak „weimari parlamentarizmus" szerepel – sokkal több van, mint csupán ez. A rendszer valamiféle „összeállítás", konstrukció, felépítmény,

ahol a kezek és a szerszámok az értelem utasítására végeznek el valamit. Ebben a konkrét–konstruktív értelemben beszélünk még ma is vasúti- vagy csatornarendszerről. Gyakrabban azonban (hiszen más esetben inkább „vasúthálózatot" mondunk) kizárólag absztrakcióra használjuk a szót. A kanti rendszer logikailag megalkotott gondolathálózat a világ egészének összefogására. Kant, a hivatásos – úgymond a tanult – filozófus számára a filozofálás: rendszerben való gondolkodás. És éppen ez az, amit a nemzetiszocialista lénye mélyéről elutasít, amitől az önfenntartási kényszertől vezetve irtóznia kell.

Aki gondolkodik, nem azt akarja, hogy legyőzzék, hanem hogy meggyőzzék. Aki rendszerszerűen gondolkodik, azt kétszer olyan nehéz meggyőzni. Ezért az LTI a filozófia szót szinte még a rendszernél is kevésbé szereti. A rendszerrel szemben negatív érzést táplál, mindig megvetéssel beszél róla, bár gyakran említi. A filozófiát viszont agyonhallgatja, átmenetileg a „világszemlélettel" helyettesíti.

A szemlélődés sohasem a gondolkodás velejárója, a gondolkodó éppen ellenkezően jár el, kivonja a gondolatokat a tárgyakból, absztrahál; a szemlélődés továbbá nemcsak a szemnek, mint érzékszervnek a dolga. A szem csak néz. A „szemlélődés" szó a németben valami ritka, ünnepélyes, sejtelmesen elmosódott – nem is tudom, mondjuk: – tevékenység, vagy állapot: olyan nézést jelent, amelyet áthat a szemlélődő belső lényege és érzései, amely többet lát meg a szemlélt tárgyak külsejénél, amely a magot, a lelket fogja át titokzatos módon. A „világszemlélet" már a nácizmus előtt is elterjedt; az LTI-ben mint a filozófia pótlékszava, minden ünnepélyességét elvesztette, köznapi mesterség színezetét kapta. A „szemle", ez a Stefan George-Kör számára szent szó, az LTI-ben is kultikus, míg a rendszer az „iszonylistára" kerül – az „értelmiség" és a „tárgyilagosság" mellé.

De ha a „rendszer" szót kárhoztatják, akkor hogy hívják a nácik a saját kormányzati rendszerüket? Mert rendszerük nekik is van és igencsak büszkék rá, hogy végső soron minden életjelenség és -helyzet ebből a hálózatból ered; ezért aztán a „totalitás" az LTI alappillérei közé tartozik.

Nekik nem rendszerük van, nekik szervezetük van, ők nem

rendszereznek az értelem segítségével, hanem a szervezet belső titkát lesik el.

A melléknévvel kell kezdenem, amely a szócsaláddal együtt, a „szerv" és a „szervezet" főnevekkel és a „szervezni" igével megőrizte az első napok pompáját és dicsfényét. (Mikor volt ez az első nap? Kétségtelen, hogy a romantika hajnalán. De a „kétségtelen"-t mindig éppen akkor mondják, amikor kétségek vetődnek fel és amikor ezt külön hangsúlyozni kell.)

Amikor Clemens a Caspar David Friedrich utcában, a házkutatás során „A huszadik század mítoszával" a fejemre vágott és a hozzátartozó jegyzeteket (szerencsére olvasatlanul) széjjeltépte, már sokat töprengtem naplómban Rosenberg zavaros alapeszméjén, az „organikus valóságon". És már akkor, Oroszország megtámadása előtt azt írtam: „Milyen nevetséges is volna ez a frázishalmaz, ha nem lennének rettenetes gyilkos következményei!"

A hivatásos filozófusok, tanítja Rosenberg, valamennyien kettős hibából indulnak ki. Először is az „egyetlen, örök igazság" megragadására törekszenek. Másodszor „tisztán logikai úton" nyomoznak, „miközben egyre távolabb kerülnek az értelem axiómáitól". Ha azonban valaki neki, Alfred Rosenbergnek szenteli magát, ennek az éppen nem filozofikus, hanem az értelem mélyén misztikus szemléletű világnézetnek, akkor egyúttal „eltakarítja a tisztán sematikus rendszer egész vértelen, intellektuális szemétdombját". Ez az idézet tartalmazza az LTI ellenszenvének legfőbb okát a „rendszer" szóval és fogalommal szemben.

Közvetlenül ehhez kapcsolódik a „Mítosz" utolsó, összefoglaló oldalain a „szerves" végérvényes trónraültetése; „orgao" azt jelenti: dagad, csírázik, növényszerűen, nem tudatosan képződik, az organikust régen „növékeny"-re (wuchshaft) németesítették. Az egyetlen és általános érvényű valóság helyére, amely egy jelképes, általános emberiségnek szól, az „organikus valóság" lépett, amely egyetlen faj véréből nő ki és csak erre a fajra érvényes. Ezt az organikus valóságot nem az ész találja ki és fejleszti ki, nem értelemszerű tudásból áll, hanem a „nép- és fajlélek titkos központjában" van jelen; ez a germánoknál kezdettől fogva a nordikus véráramlatban van: „Egy faj lehetséges legvégső öntudata már az első vallásos mítoszában benne van." Ez így akkor

sem lesz világosabb, ha tovább szaporítom az idézeteket; sőt nem is szándéka Rosenbergnek, hogy világosabbá tegye őket. Világosságot csak a gondolat igényel, a mágia a félhomályt kedveli.

Az a mágikus dicsőség, amelyet ebben a pythiai vitában a „szerves" szerzett magának, és az a bódító vérszag, amely ezt körüllengi, nyelvileg bizonyos mértékig veszendőbe megy, amikor melléknévből főnév és ige lesz. Ugyanis az NSDAP előtt már túlságosan régen voltak a politika területén „pártszervek" és „szervezetek" és már abban az időben, amikor először hallottam beszélni politikai dolgokról, tehát a kilencvenes években, Berlinben általában azt mondták egy munkásról, hogy „szervezett" munkás vagy hogy „a szervezet tagja", ha azt akarták kifejezni, hogy a szociáldemokrata párthoz tartozik. Egy pártszervezet azonban nem a véráramlat misztikus erejétől jön létre, hanem sokféle szándék szerkeszti egybe; egy szervezet nem úgy képződik, mint a gyümölcs, hanem gondosan felépül, vagy ahogy a nácik mondják, „működésbe jön". Én magam nem értek egyet bizonyos szerzőkkel még az első világháború előttről – a naplómban ez áll zárójelben: „utánanézni, hogy hol és mikor?", de az utánanézéssel még ma is, több mint egy évvel a megváltás után, nehézségek vannak; – szerzőkkel, akik a szervezésben éppen a „szerves" megölésének, az ellélekteleníté snek és az elgépiesedésnek az eszközét látják. A nemzetiszocialisták alatt Dwingernek a Kapp-puccsról szóló, „Félúton" című regényében (1939) szembeállítva találtam a „siralmas", a maga mesterkéltségében megvetett szerkesztési megoldásokat a „valódi", kifejlődött, természetes megoldásokkal. De Dwinger is csak lassanként csúszott bele a nácizmusba.

Mindenesetre a „szervezet" az LTI-n belül tisztelt és tisztelnivaló szó maradt, sőt további fejlődésen is keresztülment, ami 1933 előtt még nem volt meg benne; ezt pedig a szakmai elkülönülés és elszigetelődés hozta meg számára.

A totalitásra való törekvés a szervezési lázat egészen a diákszervezetig (a pimpfekig) levitte, egészen a macskáig: az állatvédő egyletben nem kellett többé adót fizetnem a macskáimért, mert a „Német Macskalét"-ben – szavamra mondom, így hívták akkoriban az egylet pártlappá lett közlönyét – nem lehetett

többé helye olyan fajukról megfeledkezett lényeknek, amelyek zsidóknál tartózkodtak. Később azután elvették tőlünk a háziállatainkat: a macskákat, kutyákat, sőt a kanárimadarakat is, és megölték őket. Nem szórványos esetekben vagy egyéni aljasságból, hanem hivatalosan és szervezetten, és ez egyike azoknak a szörnyűségeknek, amit semmiféle nürnbergi per nem ítélt el.

Ezzel egyáltalán nem tévelyegtem messze az LTI témájától, még ha úgy is látszik, mert éppen a „Német Macskalét" az alkalom arra, hogy az ilyesfajta nyelvi szülemények közérthetőek és nevetségesek legyenek. Szervezési és merev központosító mániájukban ugyanis a nácik az egyes szervezeteket összefogó „tetőszervezeteket" hoztak létre, s a Harmadik Birodalom első farsangján a „Münchener Neueste Nachrichten" farsangi száma még azt is megengedte magának – később aztán megszelídült és két–három év múlva el is némult –, hogy lehozzon többek között egy cikket „a német macskalét tetőszervezetéről".

Amíg ez a tréfa egyedi eset maradt és nem terjedt el szélesebb körben, addig kifejlődött a náci szervezés egyáltalán nem ironikusnak gondolt, teljesen öntudatlan kritikája is; valóban szervesen magából a néplélekből. Romantikátlanul kifejezve: túl sok helyen merült fel egyszerre és egyforma természetességgel. Ennek az oka ismét az, ami jegyzetkönyvem elején áll: a nyelv nekünk költ és gondolkodik. Ennek az öntudatlan kritikának a növekedését két fázisban figyeltem meg.

Már 1936-ban azt mondta nekem egy fiatal autólakatos, aki rendbe tette a porlasztómat valami bonyolult kényszerjavítással: „Na, hát ezt jól megorganizáltam!" Az „organizálás", „organizálni" szavak azért maradtak meg a fülében, mert agyon volt etetve azzal az elképzeléssel, hogy minden munkát először meg kell szervezni, vagyis egy vezető által kijelölt csoportban kell részt vennie ahhoz, hogy saját és egyedül megoldandó feladatát végrehajtsa, amihez azonban nem jöhetnek számításba olyan kézenfekvő szavak, mint „dolgozni", vagy „elintézni", vagy „elvégezni", vagy egészen egyszerűen „megcsinálni".

Ennek a kritikának a második és döntő fejlődési szakaszával először a sztálingrádi napokban találkoztam és utána egyre többször. Megkérdeztem, lehet-e még jó szappant venni. A válasz így

hangzott: „Vásárolni nem lehet, organizálni kell." A szó kellemetlenül hangzott, mesterkedés, csempészés szaga volt, ugyanazt a szagot éreztette, amelyet a hivatalos náci szervezetek is árasztottak. Mindamellett az emberek, akik a saját magánszervezésükről beszéltek, egyáltalán nem olyan szándékkal tették ezt, mintha valami kétes tevékenységről volna szó. Nem, „organizálni", ez jól hangzó, mindenfelé használatos szó volt, egy természetes tevékenység természetes megjelölése...

Egész csomószor írom le: így volt... úgy volt. De ki is mondta azt épp tegnap: „Kéne egy kis dohányt organizálni"? Félek, hogy én magam voltam az.

XVIII. Én hiszek benne

Amikor az Adolf Hitlerbe vetett hit beismerésére gondolok, először mindig Paula von B-t látom magam előtt a tágra nyitott, szürke szemével, már nem fiatalosan üde, de szép, csinos és roppant szellemes arcával. Asszisztensnő volt Walzel német szemináriumán és éveken keresztül leendő népiskolai és gimnáziumi tanárok egész sorát látta el tanácsokkal könyveik írásakor, kötelező dolgozataik összeállításakor.

Oskar Walzel – ez is ide tartozik – néha talán egy ujjnyit eltért az esztétikától az esztétikus felé, talán a fejlődés új állapota iránti nagy előszeretete miatt egyszer-másszor a sznobizmus veszélyébe került, talán nagy nyilvános előadásain egy kissé több figyelmet fordított a nagyszámú hölgy- és, mint mondják, ötórai-tea közönségre, de mindezek ellenére könyveiben alapos tudós és gondolatban gazdag ember volt, akinek sokat köszönhet az irodalomtudomány. Egész szelleme és társadalmi magatartása szerint teljesen a polgárság baloldalához tartozott, ellenfelei mégis azt vetették a szemére, hogy „zsidó fecsegő", és kétségtelenül nagyon meglepődtek, amikor – már Bonnban és pályája végén – a Hitler által követelt árjasági igazolást bemutatta. Persze, a felesége, sőt baráti köre számára ez a nürnbergi felmentő papír elérhetetlen volt.

Ilyen főnök keze alatt dolgozott B. kisasszony megelégedéssel, és barátai az ő barátai is voltak. Irántam való vonzalmát annak a körülménynek tulajdonítottam, hogy én Walzel belső megbízhatóságát kisebb külső gyengéi ellenére sem ismertem félre. Amikor később Walzel drezdai utóda a szalon-hangnem helyére valami filozofikus nehézkességet ültetett – az irodalomtörténeti tanszékeken dolgozók nem szoktak egy csepp kokettériát nélkülözni, úgy látszik, ez már a mesterséghez tartozik –, Paula von B. nagyjából ugyanúgy örömét lelte az új főnök modorában; olvasottsága és esze mindenesetre megmutatta, hogy milyen irányba úsznak.

Régi nemesi katonacsaládból származott, édesapja nyugállományú tábornokként halt meg, a testvére őrnagyként tért haza a világháborúból, utána pedig egy nagy zsidó cégnél talált bizalmi és reprezentációs állásra. Ha 1933 előtt valaki engem kérdezett volna Paula von B. politikai véleményéről, valószínűleg ezt feleltem volna: természetesen német; és európai és liberális, éppolyan nagyon is természetesen, némi áhítozó reminiszcenciával a tündöklő császárkor iránt. De még valószínűbb, hogy azt feleltem volna, a politika őt egyáltalán nem foglalkoztatja, teljességgel a szellemiekben él, főiskolai munkakörének reális követelményei megőrzik attól, hogy elvesszen akár a széplelkűségben, akár a fontoskodásban.

És akkor jött 1933. Paula von B. kivitt egy könyvet a szemináriumomból. Az egyébként komoly nő vidám arccal és fiatalosan szárnyaló mozgással jött felém. „Maga szinte sugárzik! Valami különös szerencse érte?" – „Valami különös? Kell is az nekem...! Tíz évvel lettem fiatalabb, nem is, tizenkilenccel: 1914 óta nem volt ilyen jó kedvem!" – „És ezt maga mondja nekem? Ilyet képes mondani, amikor látnia, olvasnia és hallania kell, hogyan gyaláznak meg embereket, akik eddig olyan közel álltak magához, hogyan ítélnek el embereket olyan műveik alapján, amelyeket eddig maga értékelt, hogyan mondanak le szellemi értékekről, amelyeket maga eddig..." Félbeszakított egy kicsit megrökönyödve és nagyon kedvesen: „Kedves professzor úr, nem számítottam az ön ideges érzékenységére. Önnek néhány hétre szabadságra kellene mennie és egyáltalán nem olvasnia újságot. Maga pillanatnyilag megbántódott és hagyja, hogy a figyelme a lényegesről kis kellemetlenségekre és szépséghibákra kalandozzék, amelyek ilyen nagy átalakulásnál egyszerűen elkerülhetetlenek. Rövid időn belül egészen másként fog ítélni. Hamarosan meg fogom látogatni magukat, jó?" Még egy „szívélyes üdvözletem az otthoniaknak" és az ajtón kívül volt, mint egy szeleburdi bakfis, mielőtt még válaszolhattam volna neki.

A rövid időből több hónap lett, amelynek során egyre nyíltabban megmutatkozott az új rendszer általános hitszegése és különleges brutalitása a „zsidó értelmiséggel" szemben. Paula

von B. a maga ártatlanságában megrázó volt. A főiskolán nem láttuk egymást. Nem tudom, talán került engem.

Míg azután egy napon megjelent nálunk. Német kötelességének érzi, hogy barátai előtt nyílt vallomást tegyen és mint barátnőnk reméli, hogy ugyanúgy tekintünk rá, mint korábban. – „A német kötelességet korábban nem mondta – vágtam a szavába. – Mit lehet németül vagy nem németül egészen magánjellegű és általános emberi dolgokkal kezdeni? Vagy politizálni akar velünk?" – „Németül vagy nem németül, mindent így kell kezdeni, egyedül csak ez a lényeges, és lám, ezt én, mi, a führertől tanultuk meg vagy tanultuk meg újra, mert közben már elfelejtettük. Ő vezetett haza minket!" – „És most ezt miért meséli el nekünk?" – „Önnek is meg kell tudnia, önnek is meg kell értenie, hogy én egészen a führerhez tartozom, de ugyanakkor nem szabad azt hinnie, hogy feladom a baráti érzéseimet önök iránt..." – „És hogyan kívánja ezt a két érzést egyesíteni? És mit szól az ön führere a tisztelt tanárához és korábbi főnökéhez, Walzelhoz? És hogyan egyezteti össze azzal, amit a humanizmusról Lessingnél talált és mindazzal, amiről szemináriumi dolgozatot írt? És hogyan... de különben semmi célja, hogy tovább kérdezzek."

Ő minden mondatomra csak a fejét rázta és könnyek voltak a szemében. „Nem, ez valóban céltalan, mert mindaz, amit ön kérdez tőlem, az értelemtől származik, ami pedig az érzelmeiben megbújik, az elkeseredés lényegtelen dolgok fölött." – „És honnan kellene a kérdéseimnek származnia, ha nem az értelemtől? És mi a lényeges?" – „Már mondtam önnek: hogy haza, hogy hazaérkeztünk! És ezt önnek is éreznie kell, és erre az érzésre kell rábíznia magát, és az ön számára is mindig a führer nagyságának kell jelenlévőnek lennie, nem pedig ennek az elégedetlenkedésnek, amelytől pillanatnyilag szenved... És a klasszikusaink? Nem hiszem, hogy ellentmondanának ennek, csak helyesen kell olvasni őket, például Herdert. De ha még úgy is van – hagynia kell meggyőzni magát!" – „És honnan veszi ezt a bizonyosságot?" – „Ahonnan minden bizonyosság származik: a hitből. És ha ez önnek semmit sem mond, akkor – igen, hát akkor igaza van a führernek, amikor a... (még éppen idejében elharapta azt, hogy „zsidók" és folytatta)... a steril értelmiség ellen fordul.

Mert én hiszek benne, és meg kell mondanom önnek, én őbenne hiszek." – „Akkor, tisztelt von B. kisasszony, az egyetlen helyes dolog, ha ezt a hitbéli beszélgetést és a barátságot bizonytalan időre elnapoljuk..."

Elment, és addig a rövid ideig, ameddig még a főiskolán voltam, valóban nagy gonddal kerültük egymást. Ezután csak egyszer láttam újra, s egyszer pedig hallottam felőle.

A viszontlátás a Harmadik Birodalom egy történelmi pillanatában történt. 1938. március 13-án gyanútlanul benyitottam a nemzeti bank pénztártermébe és visszahőköltem, legalábbis annyira, hogy a félig nyitott ajtó valamelyest eltakarjon. Ott álltak ugyanis valamennyien az alkalmazottak, ki a pénztárak előtt, ki azok mögött, feszesen, merev tartásban, előrelendített karral és egy szónokló rádióhangot hallgattak. A hang bejelentette az Anschluss-határozatot, Ausztria csatlakozását a hitleri Németországhoz. Én félig takarásban maradtam, hogy ne kelljen az üdvözlést velük együtt csinálnom. Egészen elöl, az emberek között, észrevettem von B. kisasszonyt. Minden csupa extázis volt rajta, a szemei ragyogtak, tartásának és üdvözlésének a merevsége nem hasonlított a többiek vigyázzállására, csupa görcs volt, csupa elragadtatás.

És újabb néhány év múlva kerülő úton hozott híreket néhány főiskolai ember a zsidóházba. Von B. kisasszonyról nevetve mesélték, hogy ő a führer legmegingathatatlanabb híve. Máskülönben ártatlanabb a többi párttagnál, mert a besúgás és az egyéb aljasságok nem az ő dolga. Csak éppen a lelkesedés. Most éppen egy fényképet mutogat mindenkinek, amely különösen jól sikerült! Nyári utazása során távolról megcsodálta Obersalzburgot; a führer maga ugyan nem került a szeme elé – de a kutyája igen, sikerült róla egy nagyszerű felvételt készítenie.

Amint meghallja ezt a feleségem, azt mondja: „Én ezt neked már anno 1933 megmondtam, hogy ez a B. egy hisztérikus vénkisasszony, aki a führerben találta meg az üdvözítőjét. Az ilyen vénkisasszonyokra támaszkodik, vagy támaszkodott sokáig Hitler, ameddig a hatalmat meg nem szerezte." – „És én megismétlem neked, amit már akkor is ismételgettem: Ez bizonyára rendben van a hisztérikus vénkisasszonyok részéről, de ezt egyedül

nem lehet megcsinálni és ma sem lehet, vagy ma már nem lehetne (ez Sztálingrád után volt), minden hatalmi eszköz és mégoly kíméletlen zsarnokság ellenére sem. Ennek magából a hitből kell erednie és ennek a hitnek sok más emberen is keresztül kell folynia, nem csupán ezeken a vénkisasszonyokon. Mint ahogy von B. kisasszony sem a legtökéletesebb vénkisasszony. Mi őt évek óta (éspedig ezek az ő számára már veszélyes évek voltak) valóban értelmes fehérszemélynek ismertük meg, jól képzett volt, hivatása volt, amelyet pontosan ellátott, józan, rendes környezetben nőtt fel, hosszú időt töltött széles látókörű emberek között – mindezeknek valamelyest ellenállóvá kellett volna tenni őt az effajta vallásos pszichózisokkal szemben. »Én hiszek benne« – azt mondta, és én ennek nagy jelentőséget tulajdonítok..."

Egészen a háború végén, amikor a teljes és menthetetlen vereség már mindenki számára világos volt, amikor a közvetlen vég küszöbén voltunk, akkor ez a Credo rövid egymásutánban kétszer is elébem került és mindkét esetben mindenféle vénkisasszonykodás nélkül.

Először egy erdőben, Pfaffenhofennél. 1945 áprilisának elején. Sikerült Bajorországba menekülnünk, a birtokában voltunk azoknak a papíroknak, amelyek bárhol menedéket szereztek nekünk, de egyelőre minden településről a következőbe küldtek. Gyalog mentünk, felmálházva és fáradtan. Egy katona beért minket, nem szólt egy szót sem, csak a legnehezebb csomagunk után nyúlt és csatlakozott hozzánk. Húsz évesnek mondta magát, barátságos nyílt arca volt, erősnek és egészségesnek látszott, csak az egyenruhája bal kabátujja lógott le üresen. Látja, kezdte mondani, hogy nehezünkre esik a cipelés, miért ne segítsen a „néptársaknak", hiszen Pfaffenhofenig közös az útunk. És akkor bizalmasan mesélt magáról. Az Atlanti-falnál megsebesült és fogságba esett, egy amerikai táborban élt, majd mint amputáltat kicserélték. Pomerániai paraszt volt és igyekezett vissza a hazájába, amint megszabadul az ellenségtől. – „Amint megszabadul az ellenségtől? Gondoljon csak bele! Az oroszok Berlin alatt állnak, az angolok és az amerikaiak..." – „Tudom, tudom, van egy egész csomó ember, aki a háborút elveszettnek tartja." – „És ön nem? Hiszen sok mindent látott, külföldön hallania is kellett

sok mindent..." – „Óh, hát az mind hazugság, amit a külföld mond." – „De hát az ellenség mélyen bent áll Németországban, a mi segédeszközeink pedig elfogytak." – „Ugyan, ne mondjon már ilyet! Várja csak meg a következő két hetet." – „Mi fog akkor megváltozni?" – „Akkor van a führer születésnapja. Sokan mondják, akkor kezdődik majd az ellentámadás, és csak azért engedtük az ellenséget ilyen mélyen bejönni, mert akkor annál biztosabban tudjuk majd megsemmisíteni." – „És maga ezt elhiszi?" – „Én csak őrvezető vagyok és nem sokat értek a hadvezetéshez, hogy ezt meg tudnám ítélni. De a führer újra csak kijelentette, hogy mindenképpen győzni fogunk. És ő sohasem hazudott. Hiszek Hitlerben. Nem, az Isten nem hagy el, ha Hitlerben hiszel."

Az eddig olyan beszédes ember, aki utolsó mondatait is éppolyan egyszerűen mondta el, mint a többit előtte, legfeljebb kicsit elgondolkozva, most a pillanatását a földre vetette és elhallgatott. Én semmit sem tudtam ellene szólni, ő pedig örült, amikor néhány perccel később Pfaffenhofen első házainál elhagyott minket.

És még egyszer, röviddel később, a kis Unterbernbach faluban, ahol végül menedéket találtunk és amelyet nem sokkal később elfoglaltak az amerikaiak. Az egészen közeli frontról erre felé özönlöttek vissza a széthullott ezredek katonái, egyenként és csapategységenként. Ez már a hadsereg szétszivárgása volt. Mindenki tudta, hogy mindennek vége és mindenki menekült a fogság elől. A legtöbbnek elege volt a háborúból, nem akart mást, mint békét, minden más mindegy volt. Némelyek Hitlert átkozták, mások a rendszert átkozták és úgy vélték, maga a führer ezt jobban gondolta, az összeomlásban mások a bűnösök.

Sok emberrel beszélgettünk, mert a mi házigazdánk volt a legjobb szívű teremtés, akit csak el lehet képzelni, akinél minden menekült talált még egy darab kenyeret vagy egy tányér levest. Este négy katona ült az asztal körül különböző csapattestektől, akik a pajtában akartak éjszakázni. Kettő fiatal északnémet diák volt, a másik kettő idősebb ember, egy asztalos Felső-Bajországból és egy nyergesmester Storkowból. A bajor nagy keserűséggel beszélt Hitlerről, a két diák egyetértett vele. A nyerges

akkor öklével az asztalra ütött. „Szégyelljétek magatokat. Úgy tesztek, mintha a háború elveszett volna. Csak mert az amik itt áttörtek?„ – „Hát az oroszok?... Meg a tommik... És a franciák?" Minden oldalról nekiestek, hogy egy perc múlva tizenkettő, ezt egy gyerek is megérti. – „A megértéssel semmire sem megyünk, hinni kell! A führer nem enged és a führert nem lehet legyőzni, és eddig még mindig talált utat, amikor mások már azt hitték, nincs tovább. Nem, az ördögbe is, a megértéssel semmire sem megyünk, hinni kell! És én hiszek a führerben."

Így hallottam Hitler mellett hitet tenni két néprétegből is, az értelmiségből és a szűkebb értelemben vett népből, kétszer is: a kezdetekben és a legeslegvégén. És semmi kétségem sincs afelől, hogy ez mindannyiszor nem csupán az ajkakról, hanem hívő szívből is jött. És az is kiállta és kiállja az utólagos próbát, hogy a három hitvalló azzal, amit átlagos intelligenciának szoktak nevezni, biztosan rendelkezett.

Hogy az LTI a csúcspontján bizonyosan a hit nyelve, ez magától értetődik, hiszen a fanatizmust szolgálja. Ebben az a különös, hogy a hit nyelveként erősen a kereszténységre, pontosabban a katolicizmusra támaszkodik, noha a nemzetiszocializmus a kereszténységet és éppen a katolikus egyházat, hol nyíltan, hol titokban, hol elméletben, hol gyakorlatban, de a kezdet kezdetétől támadta. Elméletben a kereszténységet a maga héber és – az LTI szakkifejezése – „szíriai" gyökereiben igyekezett megsemmisíteni. A gyakorlatban az SS-tagok kiléptek az egyházból, ezt megpróbálták a népiskolai tanároknál is megvalósítani, felfújt pereket folytattak a kolostoriskolák homoszexuális tanárai ellen, a papokat, akiket politikus papoknak neveztek, fogházba és táborokba zárták.

De a párt első áldozatait, akik tizenhatan a Feldherrenhalle előtt estek el, kultikusan és szavakban egyaránt mint keresztény mártírokat kezelték. A zászlót, amelyet az ünnepi felvonuláson végigvittek, vérlobogónak nevezték és ennek a megérintésével avatták az SA és az SS új csapatzászlóit. Ezeken a „vérfogadalmakon" sem hiányoztak természetesen a megfelelő beszédek és

cikkek. Még aki magán a szertartáson nem vett részt, sőt, a moziban sem látta, azt is elkábította a kifejezések áhitatos vérgőze.

Bizony, az Ausztria bekebelezését követő első karácsonyt, az „1938-as Nagynémet Karácsonyt" a sajtó teljesen kiforgatta keresztény jellegéből: „a német lélek ünnepe" lett, a „nagynémet birodalom feltámadása" és ezzel együtt a fény újjászületése, amiből aztán a napkerék és a horogkereszt ábrázolása következett, miközben a zsidó Jézus egészen kimaradt a játékból. És amikor röviddel ezután Himmler születésnapjára megalapítják a vérrendjelet, akkor ez nyomatékosan „az északi vér érdemrendje" lett.

De amit a szavak éreztetnek, az a keresztény transzcendencia irányába hat: a karácsony, a vértanúság, a feltámadás misztikája, egy lovagrend felszentelése, mindez (pogány jellege ellenére) katolikus vagy – úgymond – Parsifal-i elképzelésként kapcsolódik a führer és pártja tetteihez. És ugyanebbe az irányba tereli a fantáziát a vértanúk „örökös őrtállása" is.

Emellett az „örök" szó szokatlanul nagy és különleges szerepet játszik. Az LTI-lexikonnak azokhoz a szavaihoz tartozik, amelyeknek különleges nácizmusa csak alkalmazásuk gátlástalan gyakoriságában nyilvánul meg: az LTI-ben nagyon sok minden „történelmi", „egyszeri" és „örök". Az „örök" a náci számszuperlatívusz hosszú létrájának legfelső foka, de ezzel a legfelső fokkal az eget éri el. Az „örök" az istenség egyetlen jelzője; amit öröknek nevezek, azt a vallás szférájába emelem. „Megtaláltuk az utat az örökkévalósághoz", mondja Ley 1938 elején egy Hitler-iskola felavatásakor. Gyakori ravasz beugrató kérdés az iparitanuló vizsgán: „Mi következik a Harmadik Birodalom után?" Mire a gyanútlan vagy rászedett azt válaszolja: „A negyedik"; erre mint a pártnak nem megfelelő fiatalt (jó szakmai ismeret esetén is) könyörtelenül elejtik. A helyes válasz így hangzik: „Nem jön utána más, a Harmadik Birodalom a németek örök birodalma".

Hogy Hitler saját magát újszövetségi szavakkal félreérthetetlenül német Üdvözítőként nevezte, ezt csak egyszer jegyeztem fel magamnak (de ismétlem: kevés dolog történt a fülem hallatára és a szemem előtt, és további vizsgálatokat még most is csak korlátozott mértékben tudok folytatni). 1935. november 9-én jegyeztem fel: „A Feldherrnhallénál elesetteket »apostolaimnak« nevezte – tizenhatan vannak, neki természetesen néggyel több kell, mint az elődjének – és a temetési szertartásukon így szólt: »Feltámadtok a Harmadik Birodalomban«."

Ha ez a közvetlen önistenítés és stilisztikai összehasonlítás az Újszövetség Krisztusával kivétel lenne és talán valóban csak egyszeri eset, akkor is fennáll az, hogy állandóan hangsúlyozza különleges, közeli viszonyát az istenséghez, különleges kiválasztottságát, különleges isteni gyermek voltát, vallási küldetését. Diadalmas felemelkedése idején mondta Würzburgban (1937 június): „A gondviselés vezet minket, a Mindenható akaratából cselekszünk. Senki sem intézheti a népek és a világ történetét, ha nincs rajta a gondviselés áldása." A „hősök emléknapján", 1940-ben „alázatosan reménykedik a gondviselés kegyelmében". Éveken keresztül majd minden beszédben, majd minden felhívásban megjelenik a gondviselés, amely őt kiválasztotta. Az 1944. július 20-i merénylet után a sors az, amely őt megóvta, mert a nemzetnek szüksége van rá, őrá, a „hit és a bizalom zászlóvivőjére". 1944 szilveszterén, amikor a győzelem minden reménye szertefoszlott, úgy tér vissza, mint a győzelem napjaiban a megszemélyesült Isten, a „Mindenható", aki a maga igaz ügyében legyőzhetetlen.

Van azonban az istenségre történő egyes hivatkozásoknál fontosabb dolog is. Goebbels „A császári udvartól a birodalmi kancelláriáig" című naplója lapjain így számol be a führer 1932. február 10-i sportpalotai beszédéről: „Végül csodálatos, valószínűtlen szónoki pátoszba került és beszédét e szóval zárta: Ámen! és ez olyan természetesen hatott, hogy az embereket mélyen megrázta és magával ragadta... a tömeg a sportpalotában öntudatlan szédületbe került..." Az ámen világosan utal arra, hogy ennek a beszédteljesítménynek az általános iránya vallási és kenetteljes. És az „ez olyan természetesen hatott" kitétel a legavatottabb hallgató tollából a tudatosan alkalmazott beszédművészet magas fokára utal. Ha valaki elolvassa a tömegszuggesztiónak azt a receptjét, amelyet maga Hitler ad a „Kampf"-ban, akkor valóban semmi kétsége nem lesz a tudatos félrevezetés felől, amely ezen az ájtatoskodó és egyházi regiszteren nyugszik. Szó-

val: egy hívő fanatikus, egy őrült saját őrültsége érdekében kidolgozza a legfőbb ravaszságot, és a tapasztalat szerint igazán nagy és tartós szuggesztióra csak azok a hazugok képesek, akik saját maguknak is hazudnak. Amikor a nürnbergi bíró azt latolgatta, hogy Hitler az akasztófára való-e vagy az őrültek házába, akkor már a személyétől el is vonatkoztatott, és nem a bűnösség kérdése volt az érdekes, hanem hatásának a mikéntje. Az tehát, hogy vallásos módon nyilatkozik meg, egyrészt egyes specifikusan krisztusi módra megformált fordulatokban, másrészt és erősebb mértékben a hosszú beszédrészek prédikációszerű és elragadtatott előadásmódjában.

Hatása azonban mindenekelőtt azon múlt, hogy sok hozzáértő segítő jól szervezett közreműködését vette igénybe a saját Istenné válásához.

A följebb idézett hely után néhány oldallal örvendő büszkeséggel ad hírt Goebbels „a feltámadt nemzet napjairól": „Propaganda lehetőségeink sosem látott koncentrációját fogjuk megvalósítani...", úgy fog menni minden, „mint a karikacsapás". És azután a führer beszél Königsbergben, mindenkit magával ragad, és akkor „a beszéd záróakkordjában hatalmasan zúg a németalföldi hálaima, amelynek utolsó versszakát túlzengi a königsbergi dóm harangszava. A rádión keresztül ez a himnusz széjjelterjed az éterben egész Németország fölött."

De a führer nem beszélhet minden nap, nem is szabad, az istenségnek többnyire a felhők között kell trónolnia és inkább papjait kell elküldenie maga helyett. Amivel Hitler esetében az a további előny is együtt járt, hogy szolgái és hívei még határozottabban és még elfogulatlanabbul Üdvözítővé tehetik, szünet nélkül és több szólamban imádhatják, mint saját maga. 1933-tól 1945-ig, egészen a berlini katasztrófáig tartott a führernek ez az Istenné emelése, személyének és tetteinek nap mint nap az Üdvözítőhöz és a Bibliához hasonlítása, és ez mindig úgy ment, „mint a karikacsapás", semmi sem mondott ennek ellent, a legcsekélyebb mértékben sem.

Spamer kollégám – a néprajztudós, aki igen jól tájékozott a legendák keletkezésében és továbbélésében – mondta egyszer nekem a hitlerizmus első éveiben, amikor megrémültem a német

nép szellemi állapotától: „Ha lehetne – akkor ezt még irreális feltételes mondatként mondta – az egész sajtót, az egész könyvkiadást és oktatást egyetlen közös hanggá tennék, és ha mindenütt azt tanítanák, hogy nem volt háború 1914 és 1918 között, három év múlva az egész világ azt hinné, hogy valóban nem volt." Amikor Spamert az első tartósabb viszontlátáskor emlékeztettem erre a kijelentésére, ő kijavított engem: „Igen, emlékszem még, csak ön emlékszik egy kicsit pontatlanul; én akkor is azt mondtam és ma is valóban úgy gondolom: egy év múlva!"

Az istenné válás példáinak tömegéből csak egész keveset ragadok ki. 1934. júliusában mondta Göring az egyik beszédében a berlini városháza előtt: „Mi mindannyian, a legegyszerűbb SA-tagtól egészen a miniszterelnökig, Adolf Hitlertől és Adolf Hitler által vagyunk." Az 1938-as választási felhíváskor, amely Ausztria bekebelezésének igazolását szolgálta, Németország igazságos voltáról azt mondta, hogy Hitler „a gondviselés eszköze", majd utána ószövetségi stílusban: „száradjon el a keze annak, aki nemet ír!" Baldur von Schirach a führer szülővárosát, Braunaut, „a német ifjúság zarándokhelyének" nevezi. Baldur von Schirach kiadja „A hűség énekét. Névtelen osztrák hitlerjungék verseit az 1933–37-es üldöztetés éveiből", ebben ez áll: „Sokan vannak, akik sosem találkoztak veled és te mégis az Üdvözítőjük vagy."

Most a gondviselést az egész világ igényli, nemcsak azok az emberek, akikről társadalmi helyzetük és képzettségük folytán feltételezhetünk bizonyos mértékű szuggesztiós képességet és túlhajtottságot. A Drezdai Műszaki Főiskola rektora, a matematika nagytekintélyű professzora, olyan ember tehát, akitől megfontolt gondolatokat és mértéktartó szavakat várnánk, magnifice Kowalewski is azt írta ezekben a napokban egy újságcikkben: „A gondviselés küldte őt nekünk."

Határozottan istenítő hangon említi Goebbels ismét, kevéssel Oroszország megtámadása előtt, 1941. április 20-i üdvözlő beszédében: „Nem kell tudnunk, mit akar tenni a führer – mi hiszünk benne." (A későbbi nemzedékek számára újra le kell szögezni, hogy a propagandaminiszter ilyetén mondata a nyilvánosság előtt a legcsekélyebb kétséget sem ébresztette.) És 1944 szilveszterén Goebbels még magánál a führernél is – aki népe ártat-

lan szenvedéseinek a súlya alatt őszült meg – jobban panaszkodik az emberiségre, amely félreismerte őt. Mert az ő szeretete az egész emberiségé; ha az emberiség ezt tudomásul venné, „még ebben az órában búcsút venne a hamis istenektől és őt tisztelné".

Hitler kultikus tisztelete, a fénylő tömjénfüst a személye körül azáltal válik még hatásosabbá, hogy állandó vallási jelzők keletkeznek, ahol mindig az ő művéről, az ő államáról, az ő háborújáról van szó. Will Vesper, a Birodalmi Írókamara szász tartományi vezetője – totális szervezés! Spamer irreális feltételes mondata elvesztette irrealitását –, Will Vesper tette közzé az egyik októberi „Könyvhéten": „A »Mein Kampf« a nemzetiszocializmus és az új Németország szent könyve." Nem hiszem, hogy ennek a mondatnak a lényege más, mint legfeljebb a körülírás. Mert a „Mein Kampf"-ot mindig és mindenütt a nemzetiszocializmus bibliájának nevezték. Magánhasználatra megkockáztatok egy nem éppen filológusi észrevételt: ezt a kifejezést nem is jegyeztem fel magamnak – annyira természetes és mindennapos volt már. Magától értetődik, hogy ezek után maga a háború nemcsak a hitleri birodalom fenntartásának szűkebb értelmében, hanem a „hitlerhit" területén is „kereszteshábórúvá", „szent háborúvá", „szent népi háborúvá" lett, és hogy ebben a vallásháborúban halottak is voltak, akik „töretlenül bízva a führerben" estek el. A führer egy új Krisztus, egy külön német Üdvözítő – a német költészet és filozófia egyik nagy antológiáját, amely az Eddától a hitleri háborúig terjed, amelyben Luther, Goethe stb. ... csak közbülső fokok, úgy hívják: „Germán biblia" –, az ő könyve a németek saját evangéliuma, az ő honvédő háborúja szent háború. Világos, hogy a könyv és a háború szent voltukat szerzőjük szent voltának köszönhetik, ezek pedig visszahatva az ő dicsőségét erősítik.

De hogy is állunk a prioritással, ami magát a Hitler által hirdetett, szervezett és megvédett birodalmat illeti? Itt Hitler az alapító. A „birodalom" szóhoz valami ünnepélyesség tapad, vallási méltóság, ami minden vele csak részben szinoním kifejezésből hiányzik. A res publica, a köztársaság, a minden polgár közös ügye, a mindenkire kötelező közrend, amelyet ők maguk teremtenek és őriznek meg a saját közösségükben, teljesen e-

világi és értelemszerű építmény. A reneszánsz szava, az „állam" ugyanezt mondja: egy meghatározott terület biztos állását, tartós rendjét jelenti, szintén teljesen evilági, s kizárólag politikai jelentése van. A „birodalom" (Reich) ellenben, amennyiben nem összetételeire szűkítjük (pl.: mennyei birodalom), nagyobb területet ölel fel, kiterjed a szellemiek, a transzcendencia felé: a krisztusi túlvilág, a mennyei birodalom és a kereszténység legáltalánosabb és legköznapibb imája a második kérés: „jöjjön el a te országod". A hátborzongató vicc, amellyel az emberek titokban a véreb Himmleren megbosszulták magukat, az volt, hogy áldozatairól azt mondták: őket is be engedte a Himmleri Birodalomba.* Az államforma, amelyben Németország 1806-ig élt, nyomatékosan „a német nemzet szent római birodalma" nevet viselte, és a szent itt nem csupán díszítő vagy lelkesítő jelző, hanem azt hangsúlyozza, hogy ebben az államban nemcsak az evilági rend érvényesül, hanem egyúttal túlvilági kerületként is igazgatják.

Amikor Hitler Ausztria bekebelezésével megtette az első lépést a szeme előtt lebegő Nagy-Németország felé vezető úton és mutatis mutandissimis, a középkori császár itáliai utazására emlékeztetve, pompával és nagy kísérettel Rómába utazott, hogy a duceval tárgyaljon, akkor a német sajtó szalagcímeiben ezt olvashattuk: „a német nemzet szent germán birodalma". A középkori birodalom uralkodóit Isten kegyelméből az egyházi koronázás törvényesítette és egy római-keresztény hit- és kultúrrendszer helytartóinak érezték magukat. Miközben Hitler megerősítette a szent germán birodalmat, szüksége volt a régi birodalom dicsfényére a maga új konstrukciója számára. Emellett az eredeti tanban egyelőre leszögezte, hogy csak német vagy germán birodalmat akar alapítani és hogy minden más nemzet sértetlenül, békében maradhat.

Aztán ismét szószegés szószegést, rablás rablást követ és amikor a kezdeti villámháborúból hamarosan lassú elvérzés lesz,

* A szóvicc alapja: a „Himmlisches Reich" meg mennyei birodalmat jelent. (A szerk.)

1942-karácsonyán a „Frankfurter Zeitung"-ban (arp kézjeggyel) megjelenik egy történelemfilozófiai tanulmány: „A birodalom próbája", amely új színekkel festi át a birodalmi gondolat elhalványult dicsfényét. A művelt közönségnek szánt és stilizált tanulmány a szent római birodalom szellemi–földi világrendjéből indul ki. Egy államok fölötti európai rendről beszél, amelyben sok eltérő kultúrájú nép volt a német császár alá rendelve. Ez a birodalom szétesett, amint a nemzeti államok kialakultak. Közülük Poroszország fejlesztette ki az állameszmét a legtisztábban, „mint erkölcsi követelményt, mint szellemi magatartást", ami által Kis-Németország államrendje létrejött. De amikor a Paulskirchében egy új Nagy-Németországról van szó, nyilvánvalóvá lett, hogy Nagy-Németország nem lehet kizárólag „népi állam", hanem nemzetekfölötti, európai feladatokat is magára kell vállalnia. Ami a Paulskirche férfiainak nem sikerült, az sikerült a führernek; ő megteremtette a Nagynémet Birodalmat. Egy pillanatig talán számára is lehetségesnek tűnt a zárt nemzeti állam (amikor megígérte, hogy megelégszik a Szudéta-vidékkel). De Nagy-Németország állandó eszméje szükségszerűen hajtotta tovább. Nagy-Németország csak „mint egy új birodalom magja és hordozója állhat fenn, a történelem előtt viseli a felelősséget az általános új rendért és az európai kontinens új, az anarchiától megtisztított korszakaiért..., a háborúban ezt a feladatot kell megőriznie". A tanulmánynak ez a záróbekezdése az „Örökség és hivatás" alcímet viselte. Így tehát a műveltek számára a legpusztítóbb háborút az ősi birodalmi gondolattal szentesítették és magának a birodalomnak a gondolata új, szent érzéssel telt meg.

Ennek a szent hitnek a misztikusig való fokozásával egy roppant egyszerű és mindenki számára simán és öntudatlanul felfogható misztikáig jutottak el, miközben nemcsak egyszerűen birodalomról, hanem állandóan a „Harmadik Birodalomról" beszéltek. És itt is felhasználja az LTI Hitler istenítéséhez, amit csak talál. Moeller von den Bruck könyve, „A Harmadik Birodalom" az első kiadás előszavában az 1922. decemberi dátumot viseli. Ott írja: „A Harmadik Birodalom gondolata világszemléleti gondolat, amely a valóság fölé emelkedik. Nem véletlen, hogy az

elképzelések, amelyek a fogalomnál, a Harmadik Birodalom nevénél felmerülnek, gyakran ködösek, érzelmesek, megfoghatatlanok és teljes egészében túlvilágiak". Hans Schwarz, a harmadik kiadás szerkesztője 1930-ban azt írja, hogy „a nemzetiszocializmus felfogta a Harmadik Birodalom hívását, az Oberland-Szövetség így nevezte el a folyóiratát is" és azonnal, az első sorban hangoztatja: „A Harmadik Birodalom minden őt kereső számára legendás erő".

A legendás erő általában a szellemi képzettség és a történelmi ismeretek nélküli embereknél igazolódik. Itt ez fordítva van. Minél inkább ismeri valaki az irodalom történetét és a kereszténység történetét, annál inkább „túlvilágian" szól neki a „Harmadik Birodalom" kifejezés. A középkor egyház- és vallásújítói, későbbi korok rajongó reformerei, a legkülönfélébb irányzatok emberei álmodoztak olyan korról, amely pogányság és kereszténység után, a jelenkor elrontott kereszténysége után mint eljövendő Harmadik Birodalom fog következni, és bíztak a Messiásban, aki el fogja hozni ezt a kort. Gondoljunk a Lessing- és Ibsen-reminiszcenciákra.

De azoknak a tömege, akik e fogalom gazdag múltjáról semmit sem tudtak – természetesen fel lehetett és fel kellett őket világosítani, a világnézeti iskolázásra állandó figyelmet fordítottak, a munkát pontosan végiggondolva osztották fel Goebbels és Rosenberg minisztériuma között –, az egyszerű tömeg is minden további nélkül a birodalom áhítatos fogalmának a fokozásaként fogta fel a „Harmadik Birodalom" megjelölést. Kétszer volt már Német Birodalom. Kétszer nem sikerült és kétszer süllyedt el; most azonban a Harmadik Birodalom a megvalósulás előtt áll, egyszer és mindenkorra megdönthetetlenül. Száradjanak el a kezek, amelyek nem segítik, sőt amelyek ellene emelkednek fel...

A túlvilágra vonatkozó sokféle kifejezés és az LTI fordulatai együttesen olyan hálót alkotnak, amely beborítja a hallgató fantáziáját és átvonja őt a hit szférájába. Vajon tudatosan fonták ezt a hálót és az a tizennyolcadik század szóhasználatával élve a papok csalárdságán nyugszik? Részben bizonyára. De azért nem szabad elfelejteni, hogy a vallásos áhítat és a hitbeli készség a tan néhány kezdeményezőjénél kétségkívül jelen van. Az első háló-

kötők bűnét és büntetlenségét nem mindig lehet lemérni. De az egyszer megkötött háló hatása teljesen bizonyos, a nácizmust milliók fogadták evangéliumként, mert az evangélium nyelvén szólalt meg.

Fogadták? – Az „én hiszek benne" témát csak a hitleri birodalom utolsó napjáig követtem nyomon. Most nap mint nap rehabilitáltakkal foglalkozom és olyanokkal, akiket rehabilitálni kell. Ezekben az emberekben, akik annyira különbözők, amennyire csak lehet, egy valami közös: valamennyien azt állítják, hogy „a fasizmus áldozatai" nevű csoport tagjai, akiket meggyőződésük ellenére kényszerítettek belépésre az általuk annyira gyűlölt pártba, sohasem hittek a führerben, sem a Harmadik Birodalomban. De nemrég találkoztam L-lel az utcán, aki régi tanítványom, akit legutóbb a könyvtárban tett utolsó látogatásakor láttam. Ő akkor résztvevően rázta a kezemet, nekem kínos volt, mert ő már hordta a horogkeresztet. Most örvendezve jött hozzám: „Örülök, hogy megmenekült és ismét hivatalban van!" – „És ön?" – „Nekem rossz a sorom, építőmunkás vagyok, a keresetem alig elég az asszonyra és a gyerekre, és testileg sem szoktam hozzá korábban." – „Hát magát nem rehabilitálták? Jól ismerem magát – semmiféle bűnös dolog nem terheli a lelkét. Magasabb állása volt a pártban, vagy politikailag nagyon aktív volt?" – „Egyáltalán nem, egészen kis párttag voltam." – „Hát akkor miért éppen magát nem rehabilitálták?" – „Mert én nem azért léptem be és nem azért léptem ki." – „Ezt nem értem." Szünet. Aztán fáradtan, lesütött szemmel: „Nem tudom letagadni, én hittem benne." – „De az lehetetlen, hogy még mindig higgyen; látja, hogy hová vezetett az a rendszer és most minden rettenetes bűne nyíltan a napvilágra került." Még hosszabb szünet. Aztán egészen halkan: „Ezt mind elismerem. A többiek félreértették őt, elárulták. De benne, BENNE, én még mindig hiszek."

XIX. Családi értesítések. Az LTI kis repetitóriuma

Születési értesítő a „Dresdner Anzeiger" 1942. július 27-i számából: Volker 1942. 7.21. Németország legdicsőbb idején a mi Thorstenünknek öcsikéje született. Büszke örömmel közli Else Hohmann... Hans-Georg Hohmann, tartalékos SS-hadnagy, Drezda, Wever tábornok utca.

Születés, nemzés, halál: a legáltalánosabb és élettanilag a legfontosabb minden emberi életben, minden emberi élet természetes tagolódása. Ahogy a megijesztett ember háta borsókba gyűrődik, úgy gyűlik össze az LTI sok jellegzetessége és kliséje a családi értesítésekben. Amit sok helyen, sok különféle szempont szerint egyenként megfigyeltem, azt a családi értesítésekben néha egyetlen napon megtaláltam összegyűjtve, egészen nagy számban persze csak akkor, amikor elérkezett az oroszországi háború és többé semmiképp nem lehetett villámháborúnak tekinteni. Fontos e dátum ismerete, ekkor ugyanis olyan cikkek láttak napvilágot a sajtóban, amelyek méltatlannak és szinte hazafiatlannak, államellenesnek nevezték a becsület mezején elesettek lágyszívű és gyámoltalan gyászolóit. Ez döntően hozzájárult ahhoz, hogy a halálozási értesítések heroikussá és sztoikussá váltak.

A jegyzet elején álló születési értesítés épületes újdonságokat csatol a hagyományos klisékincshez. Hogy a gyerekek Nibelung-énekbeli vagy nordikus nevet viselnek; hogy az SS-atya egyszerű keresztneveihez legalább egy kötőjel erejéig igazibb német hangsúlyt kölcsönöz; hogy a csillag, illetve a született szó helyett az életrunát alkalmazzák, ezek a hétköznapi nácizmus gyakori előfordulásai, az én jegyzetkönyvemben is csupán ismétlődések. Hogy valaki olyan utcában lakik, amelyet a hitleri hadsereg egy a háború előtt szerencsétlenül járt repülőtábornoka nevére keresztelt át, ez csupán szerencse dolga, nem saját érdem. A „Németország legdicsőbb idején" pedig szinte szerény felsőfok a

szuperlatívuszok között, amelyek a hitleri korszak istenítésére divatban voltak.

Az új és épületes a „büszke örömmel" kifejezésben van. Vajon mire voltak a szerencsés szülők olyan büszkék? A nemzőképesség egy SS-házaspár számára magától értetődő – egyébként a házasságkötési engedélyt sem kapták volna meg. És egy második fiú még nem alkalom a büszkeségre: éppen az SS-ektől jóval nagyobb emberhússzállítást vártak, akiket szívesen tekintettek fajlónak vagy -kutyának tenyésztési célokra. (És mint az állatoknál, csordabélyeget égettek beléjük.) Így hát a büszke öröm csak a „legdicsőbb időre" vonatkozhat. De büszke csak arra lehet valaki, amiben aktívan részt vesz, és az SS-apa neve mögül hiányzik a katonai rangjelzés, sőt a szokásos „jelenleg a fronton" megjegyzés is. A Harmadik Birodalom erkölcsi kódexe szerint büszke legfeljebb az az asszony lehet, aki a führerért elesett családtag halálhírét teszi közzé. A büszke öröm tehát ebben a születési értesítésben teljesen értelmetlen.

És éppen az ilyen értelmetlenségekben van a tanulság. Itt ugyanis teljesen nyilvánvaló, hogy az elesettek közzétételekor szokásos „büszke gyász" mechanikus analógiájáról van szó. A mechanikus analógiaképzés a modell gyakoriságáról, tekintélyéről vagy befolyásoló erejéről tanúskodik. Az SS-házaspár számára magától értetődő, hogy egy családi közleményben szerepelnie kell a „büszke" kifejezésnek, és így jött létre a „büszke öröm". A „büszke gyász" kifejezést az adott időpont után szinte kötelezőnek tekinthetjük, néha azzal megerősítve, hogy a hősi harcban elesett kívánságára lemondanak arról, hogy gyászruhát hordjanak. Így a „napfényes" a háború elejétől még az idős emberek sztereotip díszítőjelzőjeként is erősen elterjedt. Úgy tűnik, mintha a hitleri birodalomban minden germán mindig napfényes lenne, amint Homérosz Hérája mindig tehénszemű, a Roland-ének Nagy Károlya pedig mindig fehér szakállú. Csak amikor a hitlerizmus napja már mélyen lehanyatlott és a „napfényes" jelző éppolyan elcsépelt, mint amennyire tragikomikus volt, akkor lett ritkább. Teljesen azonban soha nem tűnt el, és ahol kerülték, ott az „életvidámmal" pótolták. Egészen későn egy tartalékos ezredes „sugárzó fiának" a halálát közölte.

A „napfényes", úgymond, összgermán sajátosságot jelöl, a „büszke gyász" pedig teljesen hazafias tartalmú. De a specifikusan náci szellem is kifejeződik a gyászjelentésekben; itt finom fokozatok vannak, amelyek nemcsak a legnagyobb lelkesedésnek adnak külön nyomatékot, hanem (ami jóval nehezebb) kritikus kívülállásukat is kifejezhetővé teszik.

Az elesettek zöme legtöbbször „Hitlerért és a hazáért" adta életét. Ez a régi porosz „királyért és hazáért" forma analógiája volt, megerősítve az alliterációval. A háború első napjától kezdve mindenütt elterjedt, annak ellenére, hogy egy – Hitler uralomrajutása után bevezetett – kísérlet, amely április 20-át „Führeri születésnap" névvel jelölte, nem terjedt el. Valószínű, hogy a „királyi születésnap" analógiájára készült kifejezés a pártvezetés számára túlságosan monarchisztikusan hangzott és ezért megmaradt „a Führer születésnapja", amit mindenesetre egy kicsit ónémetnek éreztek. A nácizmus magasabb hőfoka nyilatkozik meg az ilyen fordulatokban: „elesett a führerért" és „meghalt szeretett führeréért", ahol a haza említetlen marad, mert ez Adolf Hitlerben bennfoglaltatik, mint az Úr teste a szentostyában. És itt van a legforróbb náci izzás kifejezése, amely Hitlert félreérthetetlen szavakkal az Üdvözítő helyébe teszi: „Elesett a führerébe vetett biztos hitben".

Viszont, ha valaki a nemzetiszocializmussal egyáltalán nem értett egyet, ha ellenszenvének, netán gyűlöletének akart hangot adni, anélkül, hogy bizonyíthatóan ellenzékbe kerüljön, mert ehhez még nem volt meg a bátorsága, akkor az így fogalmazott: „a hazáért elesett egyetlen gyermekünk" és kihagyta belőle a führert. Ez nagyjából megfelelt a „német üdvözlettel" levélaláírásnak, amelyet az első években a fél-bátrak a „Heil Hitler" pótlására találtak ki. Amilyen mértékben az áldozatok száma növekedett és a győzelem reménye csökkent, a führer-dicsőítések hangsúlyozása ritkább lett, de erre több újságvizsgálat ellenére sem mernék megesküdni.

Az emberek és az anyagok növekvő hiánya, az újságok egyre gyakoribb összevonása és az egyes lapok helyszűkülése is azt erdményezte, hogy a családi értesítésekből a szükség csak a legszűkszavúbb fogalmazást (gyakran az érthetetlenségig menő szó-

rövidítésekkel) engedte meg. Végül, mint egy drága kábeltáviratnál, már minden betűn spóroltak. 1939-ben, amikor még új és nem mindennapi dolog volt meghalni a hazáért, amikor még papír és nyomdász fölös számban volt, voltak olyan hősi halál értesítések, amelyek egész nagy, körülszegett kvadrátot kitöltöttek, és ha a hős a magánéletében gyáros vagy üzletember volt, akkor az alkalmazottai külön búcsút vettek tőle. Az özvegyé mellett az ilyen második értesítés a cég alkalmazottai részéről elmaradhatatlan kötelesség volt. Az alkalmazottak – a „követők csoportja"; ez az érzelmet hazudó szó is gyűjteményemhez tartozik. Ha a megboldogult tényleg valamilyen nagykutya volt, magasabb hivatalnok vagy többszörös felügyelőbizottsági tag, akkor gyakran előfordult, hogy hősi halálát háromszor–négyszer vagy még többször egymás után közzétették, ami szinte egy fél újságlapot kitett. Ez volt az ömlengések és a kiterjedt frázisok helye. Végül aztán a családi értesítés maga alig több mint két sorra zsugorodott a legszűkebb hasábban. A keret is elmaradt az egyes értesítések mellől. Mint tömegsírban, feküdtek a holtak az egyetlen, feketével bekeretezett négyszögben, szorosan egymáshoz zsúfolva.

Hasonló, ha nem is annyira rosszízű helyszűkítés sújtotta a háborús időszak végén a születési és házassági értesítéseket is, amelyek egyre kisebb számban álltak a halottak irtózatosan hosszú listájával szemben. Közöttük, nem is ritkaság, sajátságos házasságkötések is szerepeltek, ezeket ugyanúgy a halálozási oldalon is közölhették volna: itt asszonyok közölték az utólag kötött házasságot az elesett vőlegénnyel.

Egy rettentő vádiratban – amely a frázis nélkül összehordott anyaga miatt rettentő, és amely már 1944-ben megjelent az idegen nyelvű irodalom moszkvai kiadójánál – olvasható a következő szembeállítás: „Hitler szavai és Hitler tettei". Ez olyan értesítésekből állott, mint a „Völkischer Beobachter"-ből az alábbi: „Tudtul adom utólagos házasságkötésemet az elesett Robert Haegele tizedes, fedélzeti rádiós mérnökhallgatóval, a Vaskereszt II. tulajdonosával". A könyv ezt „A hitleri Németország különös kegyetlenségei" közé sorolta. Bármennyi tragédia volt is ebben, miként az említett „távházasságok" némelyikében is, azért nem tartozott a nácizmus különös jellemzői közé, nem volt különös bűn a rablóháború általános bűne mellett, nem volt olyan vallási formába rejtőzött hibrid, mint az „elesett az Adolf Hitler iránti hitben". Ezek mögött éppen az állhatott, amit egyébként ebben a korszakban szinte mindenütt hiányoltunk: a tiszta emberség, talán az aggódás a gyermekek sorsáért, jövőjéért, talán a ragaszkodás egy kedves névhez. A Harmadik Birodalom a legalapvetőbb törvényes lehetőségeket sem adta meg.

E szó szerinti értelemben vett „keretszemlélet" után térjünk vissza a valódi náci területre. Az utolsó háborús év halottait, mint mondtuk, az újságban is tömegsírba fektették. Pontosabban véve mindannyiszor két sírhelyről van szó, konkrétan: kettős keretezésről. Az első és elegánsabb a becsület mezején elesetteket illeti, horogkereszt díszíti a bal felső sarkát és mellette: „Németországért estek el"... A másik keret azoknak a nevét veszi körül, akik egyszerű, civil módon haltak meg, a hazának tett mindenféle hősi szolgálat nélkül. Feltűnő azonban, hogy az első keretbe egyre több civil kerül be, olyan férfiak, akik neve mellett csak polgári foglalkozás és semmi katonai rang nem szerepel, öregek és gyerekek, akik a hitleri hadseregnek túl öregek és túl fiatalok, mellettük minden korú asszonyok és leányok. Ők a bombázások áldozatai.

Ha valahol házon kívül haltak meg, akkor meg kellett adni a helyet: „Bréma bombázásakor szegény anyánk..." Ha ellenben idehaza halt meg, akkor a szomszédságnak nem szabad a váratlan eltűnés miatt nyugtalankodnia. Ilyen esetben így hangzott az LTI sztereotip formája: „Tragikus eset következtében életét vesztette..."

Így jegyezte fel az én repetitóriumom a hazug eufémizmust, amely az LTI szervezetében jelentős szerepet játszik. Az áldozatok sorsa nem volt tragikusabb, mint a nyulaké, amelyek egy hajtóvadászaton terítékre kerültek. Egy idő után aztán egy vastag vonallal el is választották őket a front halottaitól. Most tehát már három halottosztály lett. A bombaáldozatok efféle hátrább helyezése ellen azonban a berlini néphumor energikusan tiltakozott: Megkérdezik: „ki a gyáva?" A válasz így hangzik: „Ha valaki Berlinből a frontra jelentkezik".

XX. Mi marad?

„És aztán szeptembereznek..." Valahogy így hangzik a vers. 1909-ben, amikor még egészen tudománytalanul írtam mind a tíz ujjammal, az egyik népszerű kiadó számára egy kis vázlatot és egy kis antológiát állítottam össze a tizenkilencedik század német politikai lírájából. Ezek a sorok bizonyosan Herwegh egyik költeményében álltak: valaki, a porosz király vagy a reakció, mint allegorikus fenevad véget vet a szabadságnak vagy a forradalomnak, vagy a forradalom valamely párthívei tevékenységének, „és aztán szeptembereznek". A szó idegen volt számomra, filológiai érdekessége sem volt – alaposan kiforgattam a híres Tobert, Vosslert pedig még nem ismertem –, így megelégedtem egy pillantással a kis Daniel Sandersbe, aki minden, 1900 körül az általános műveltséghez tartozó idegen szót és tulajdonnevet följegyzett. Ez állt benne: politikai tömeggyilkosságot elkövetni, mint 1792 szeptemberében, a Nagy Francia Forradalom idején tették.

A vers, ez a szó megmaradt bennem. 1914 őszén vagy telén ismét emlékezetembe idéződött, és akkor már kedvem volt a nyelvi kérdésfeltevéshez. A bécsi „Neue Freie Presse" írta, hogy az oroszok szándéka, hogy Przemyslt „lüttichirozzák". Azt mondtam magamnak, ugyanaz a jelenség ez, mint a „szeptemberezni": egy történelmi esemény olyan erős és tartós hatást fejt ki, hogy a nevét általánosítják és hasonló eseményekre alkalmazzák. Egy régi, 1881-ből való Sachs-Villatte-ban nemcsak a septembriseur, septembrisade, septembriser· francia szavakat találtam meg, hanem ezek német idegen szavakként (szeptemberezni!) szerepeltek. Ez egy újfajta utánzásra is utalt: décembriser és décembriseur. Ez III. Napóleon 1851. december 21-i államcsínyjéből eredt és az ige lefordított alakja így hangzott: decemberezni. A decembereznit aztán még egy szótárban megtaláltam, amely a világháború kezdetén jelent meg. Ez a hosszú időtartam és a saját országa határán túlra terjedés nyilvánvalóan a szeptemberi

gyilkosság fantáziát megmozgató hatásának köszönhető, semmi utána következő nem volt képes kiszorítani a rémületes emléket a tudatból és a hagyományból.

Azt kérdeztem magamtól már akkor, 1914 őszén, hogy vajon a „lüttichirozásnak" is ilyen hosszú élete lesz-e. De ez a szó egyáltalán nem tört be, gondolom, így helyes: egyáltalán nem tört be a birodalmi német nyelvbe. Bizonyára azért, mert kevéssel a lüttichi támadás után egy sor megrázóbb és véresebb hadiesemény következett. A katonai szakember itt arra utal, hogy Lüttich elfoglalásakor egy egészen különös fegyvertény történt, tudniillik közvetlenül, rohammal vettek be egy modern erődöt, és éppen ezt a műszaki különlegességet akarta az új ige kifejezni. De hát nem a szakember szándéka és elvonatkoztató képessége dönt arról, hogy egy új szót elfogad-e a nyilvánosság, hanem ennek a nyilvánosságnak a hangulata és fantáziája.

„Szeptemberezni" – ez ma már csak az idősebb német nemzedék emlékében él, a septembriser viszont hozzátartozik a francia nyelv alapvető szókincséhez. A „lüttichirozni" teljesen elhalt a Lüttichet követő kimondhatatlan háborús nyomorúságban anélkül, hogy valaha is életben lett volna.

És éppúgy halott az utóbbi világháború egyik rokon szava, noha ezt, nácisan szólva, az örökkévalóságnak szánták és az egybehangzó nagynémet sajtó és rádióadások teljes lármájával hozták világra: ez pedig a „megcoventryzni" ige. Coventry angol „hadibázis" volt – csak ez és semmi egyéb, és kizárólag katonai egyének lakták. Mi csak „hadi célpontot" támadtunk, amint ezt minden jelentés tartalmazza, és mi is csupán „megtorlást" alkalmaztunk, a világért sem mi kezdtük, szemben Angliával, aki kezdte a légitámadásokat és „légikalózként" főként templomokat és kórházakat támadott. Coventryt a német bombázók „a földdel tették egyenlővé" és azzal fenyegetőztek, hogy minden angol várost megcoventryznak, ha katonai célpontot jelentenek. 1940 októberében úgy találták, hogy London a „szünet nélküli megtorló támadásokat", a „világtörténelem legnagyobb bombázását" átvészelte, a „Szent Bertalan éjszakát" túlélte, ezért meg kell coventryzni, ha még nem volna végleg legyőzve.

A megcoventryzni ige elsüllyedt, agyonhallgatta a propagan-

da, amely naponta átkozta az ellenség „kalózságát és gengszterségét" az emberiség előtt és a mennyben lakó igazságos Isten előtt, ugyanakkor a saját erőszakossága gengsztertetteire nem akart nap mint nap emlékezni, ezért a megcoventryzni igét a német városok romhalmaza alá temette.

Nekem magamnak a „megcoventryzni" naponta kétszer vagy négyszer jut eszembe, aszerint ugyanis, hogy csak délelőtt, vagy délután is le kell-e mennem békés kertvárosunkból a városbéli hivatalomba. Amint elérem a romövezetet, ott van a szó. Aztán előadás, konferencia, fogadóóra és szabad vagyok. De amint rátérek a visszaútra, ismét kiugrik az odújából. „Coventryzni", dübörgi a villamos, „coventryzni", kopogják a lépteim.

Új romfestészetünk és -költészetünk lesz, de más, mint a tizennyolcadik századé. Akkor édesbús melankóliába mélyedve, élvezettel fordultak a múlt emlékeihez; a lerombolt középkori várakat és kolostorokat, sőt akár az antik templomokat és palotákat olyan sok századdal ezelőtt rombolták le, hogy a sorsukon érzett fájdalom nagyon általános emberi, nagyon filozofikus és ezzel együtt nagyon jámbor és végtére kellemes volt. De itt... e szörnyű rommező alatt feküdtek talán eltűnt hozzátartozóid, e tátongó téglanégyszögekben minden hamuvá égett, amit évtizedek alatt szereztél. Pótolhatatlanok a könyveid, a zongorád... Nem, romjaink nem indítanak jámbor mélabúra. És amikor a látvány keserűségéhez hozzájön még a „megcoventryzni", akkor mindez vigasztalan gondolatmenetet indít maga után. Úgy hívják: bűn és bűnhődés.

De ez nálam filológusi megszállottság. A nép semmit sem tud Coventryről és a „megcoventryzni"-ről. Benne a légi megsemmisítés látványáról két másik, kevésbé idegenül csengő kifejezés maradt meg. És itt én most valóban a népről beszélek, mert a drezdai katasztrófa után menekülőben, a tartományok során és az országutakon Németország minden részéből és minden társadalmi rétegéből találkoztunk menekülőkkel és katonákkal. És mindenütt, a Vogtland sztaniollal teleszórt erdei útjain, a lerombolt bajor vasúti pályákon, a súlyosan sérült Müncheni Egyetemen, száz különböző bunkerban, száz különböző helységben, parasztok és városiak szájából, munkásoktól és akadémikusoktól,

mindenütt, ahol csak repülőgépet jeleztek, a légiriadó lefújásáig tartó hosszas várakozás perceiben, de a közvetlen veszély perceiben is, újra és újra hallottam: „És Hermann azt mondta, hogy hívják őt Meiernek, ha egyetlen ellenséges gép is berepül hozzánk!" És gyakran gúnyos felkiáltásra rövidült a hosszú mondat: „Hermann Meier!"

Aki emlékezett még Göring bizonykodására, abban még volt egy kis akasztófahumor. Az egészen elkeseredettek Hitler fenyegetését idézték, hogy leradírozza Anglia városait.

„Leradírozni" és „hívjanak Meiernek" – pontosabban és helytállóbban semmi sem jellemezhette volna a führert és birodalmi marsallját, akik közül egyik lényegében nagyravágyó gonosztevő, a másik a maga szerepében népkomikus volt. Nem kell jövendölni, de azt hiszem, a „leradírozni" és a „Meier" megmaradnak.

XXI. A német gyökér

A kevés, főként szaktudományos könyv között, amelyeket magammal vihettem a zsidóházba, ott volt Wilhelm Scherer német irodalomtörténete. Egyetemista koromban, az első szemináriumon, Münchenben vettem először kézbe és azóta is többször tanulmányoztam és kértem tőle tanácsot. Mostanában rendszeresen megtörtént velem, hogy a Schererhez nyúltam, mert szabad szellemét, objektivitását, nagy tudását még sokkal jobban csodáltam, mint korábban, amikor mindezeket az erényeket a tudós természetességével szemléltem. És mindig újra feltűntek egyes mondatok, egyes ítéletek, amelyek egészen mást jelentettek most, mint egy évvel korábban; azok a félelmetes változások, amelyek Németországban végbementek, a német valóság minden korábbi elemét más megvilágításba helyezték.

Hogyan volt lehetséges, hogy a német jelen olyan rettenetes ellentétben állt a német múlt minden fázisával. A *trait éternels*-t, egy nép jellemének örökös vonásait, amiről a franciák beszélnek, én mindig valóságosnak találtam, mindig valóságosnak hittem, a munkáimban mindig hangsúlyoztam. Mindez hamis lett volna? Vagy igazuk van a hitleriánusoknak, amikor Herdert, a humanizmus emberét, a maguk számára igénybe veszik? Van valamiféle szellemi összefüggés a Goethe-korszak németjei és Adolf Hitler népe között?

A kultúrtörténettel való fáradozásom éveiben vetett oda nekem Eugen Lerch egy később gyakran használt csúfnevet: állítólag feltaláltam a „tartós franciát" (mint ahogy a tartós kolbászról beszélnek). És amint aztán később elnéztem, hogy a nemzetiszocialisták milyen gyalázatos üzelmeket folytattak a kereszttül-kasul hazug kultúrkincsükkel, hogy a németet Istentől és jogtól való uralkodóvá emeljék, hogy a többi népet az alacsonyabbrendű teremtmények közé szorítsák, akkor mindig kétségek között szégyenkeztem, hogy szerepet, mégpedig úttörőt játszottam ebben a tevékenységben.

Mégis, minden önvizsgálatnál meg tudtam eddig őrizni a szellemem tisztaságát azzal, hogy nekiestem Wechssler „Esprit und Geist"-jének, egy berlini ordinárius gyerekesen-soviniszta irományának, aki ezzel a középiskolai tanárok egész légiójának a félreneveléséért felelős. De hát nem is az én szellemem senkit nem érdeklő tisztaságáról van szó, hanem az örökös jellemvonások meglétéről vagy meg nem létéről.

Tacitus annak idején nagyon kedvelt és gyakran idézett személyiség volt; Germániájában olyan szép képet festett a német elődökről, és Arminiustól a követőivel együtt egyenes út vezet Lutheren és Nagy Frigyesen keresztül Hitlerig, az SA-val, az SS-sel és a HJ-tal együtt. Egy ilyen történelmi vizsgálódás késztetett arra, hogy utánanézzek, mint mond Scherer a Germániáról. Egyhuzamban elolvastam; meglepett és bizonyos mértékig megnyugtatott.

Scherer arról beszél, hogy Németországban a szellemi felemelkedés és hanyatlás különböző okokból nagyon messzire felfelé és nagyon messzire lefelé vezet: „A tömegbázis hiánya a mi szellemi fejlődésünk átka. Magasra szárnyalunk és nagyon mélyre süllyedünk. Hasonlóak vagyunk azokhoz a germánokhoz, akik minden vagyonukat elvesztették a kockajátékon és az utolsó dobásra saját szabadságukat tették fel, amikor azt is elvesztették, hagyták, hogy eladják őket rabszolgának. Majd hozzáfűzi Tacitus, aki ezt elmeséli: „Rossz dolgokban nagyon nagy a germánok makacssága, ők maguk ezt hűségnek nevezik."

Akkor világosodott meg bennem, hogy a német jellemben a jó és a rossz milyen hosszan és tartósan egybefonódott. Hogy összefüggés van a hitlerizmus bestialitása és a német klasszikus költészet, meg a német idealista filozófia fausti elvágyódása között. Öt évvel később, amikor a katasztrófa már bekövetkezett, és amikor ez a bestialitás teljes mértékben, a német bukás teljes mélységében nyilvánvaló lett, egy apró momentum és Plivier „Sztálingrád"-jának egy ehhez kapcsolódó rövid megjegyzése visszaidézte ezt a tacitusi megállapítást.

Plivier említ egy útjelző táblát Oroszországban: „Kalacs a Donnál — Lipcse: 3200 km". Majd így kommentálja: „Különleges

győzelem, még ha ezer kilométerre kell is eltávolodni; a mértéktelen, esztelen bolyongás igazi megnyilatkozása."

Fogadni mernék, hogy az író, aki ezt leírta, nem gondolt sem Tacitus Germániájára, sem Wilhelm Scherer tudós irodalomtörténetére. Hanem miközben a jelenlegi német tévelygésbe és alapvető okai kutatásába merült, eközben bukkant rá a mértéktelenség, a határok semmibevételének erre a jellemvonására.

Ez az „elhatártalanodás" jellemző magatartás, a romantikus ember fő jellemzője, amelyben önmagában is mindig megmutatkozik a romantikus lényeg – a vallásos áhitatban, a művészeti alkotásban, a filozofálásban, a mindennapi életben, az erkölcsben vagy a törvénytelenségekben. Évszázadokkal azelőtt, hogy a romantika fogalma és szava megszületett volna, minden német tevékenység a romantika jegyeit viselte. És ez éppen a romantikus filológusnak feltűnő, mert a középkor folyamán mindig Franciaország az irodalmi tanítómester és közvetítő Németország számára, és akárhányszor egy-egy francia témát Németországban átvesznek, mindannyiszor ilyen vagy olyan irányban átlépik a határait, bár azon belül a mintához igazodnak.

Plivier egészen naiv és öntudatlanul találó megjegyzése ebben az összefüggésben bennem a Scherer-i reflexiót idézi fel és a Harmadik Birodalom hadseregét Arminius germánjaival hozza kapcsolatba. Ez persze nagyon bizonytalan megállapítás, és mindig kínozott a kérdés, van-e kézzelfogható összefüggés a náci bűnözés (amelynek számára az LTI sajátos fordulata: az alsóbbrendűség helyénvaló volt) és Németország korábbi szellemisége között. Nyugtathatom magam azzal, hogy ezek a rémségek valójában csak utánzatok, csak behurcolták őket, tomboló itáliai betegség, amint az évszázadokkal korábban behurcolt francia betegség is első fertőzésében annyira pusztított?

Mindez nálunk nemcsak rosszabb volt, mint Olaszországban, hanem gyökerében is más és mérgezőbb. A fasiszták az antik római állam jogutódjának tartották magukat, az antik római impérium újraélesztését tervezték – de hogy az újra meghódítandó terület lakói zoológiailag mélyebb teremtményi szintre süllyedtek, mint Romulus követői, hogy a természeti törvények szükségszerűségével a maguk csökkentértékűségében mindörökre

szolgaságban kell maradniuk, ezt a fasizmus minden borzasztó következetességgel együtt sem tanította, legalábbis addig nem, ameddig mentes volt keresztfiának, a Harmadik Birodalomnak a befolyásától.

És ilyenkor jön az ellenvetés, amely évek óta kísért: nem becsülöm-e túl, mert személyemben rettenetesen érint, az antiszemitizmus szerepét a nácizmus rendszerében?

Nem, nem becsülöm túl. Most már napnál világosabb, hogy ez alkotja az egész nácizmus középpontját, döntő tényezőjét minden tekintetben. Az antiszemitizmus Hitlernek, ennek a lezüllött osztrák kispolgárnak a gyűlölködő alapérzése, az antiszemitizmus politikailag az ő szűkagyú alapgondolata, mivel ő Schönerer és Lueger idejében kezd a politikáról gondolkodni. Az antiszemitizmus kezdettől végig a párt leghatásosabb propagandaeszköze, a fajelmélet leghatásosabb és legnépszerűbb megvalósulása, a német tömegek számára azonos a fajelmélettel. Mert mit tud a német tömeg a „niggerveszélyről" és hol vannak személyes tapasztalatától az alacsonyabbrendű keleti és délkeleti népek? De zsidót mindenki ismer. Az antiszemitizmus és a fajelmélet a német tömegek számára szinonímák. És a tudományos, többnyire áltudományos fajelmélet kialakítja és megerősíti a nacionalista gőg mindenfajta kicsapongását és követelését, a hódításokat, a zsarnokságot, a kegyetlenkedéseket és a tömeggyilkosságokat.

Amióta az auschwitzi táborról és gázkamráiról tudok, amióta Rosenberg Mítoszát és Chamberlain „Alapelveit" olvastam, többé nem kételkedem benne, hogy az antiszemitizmus és a fajelmélet központi és döntő jelentőségű a nemzetiszocializmus számára. (Persze, esetenként kell eldönteni, hogy ott, ahol az antiszemitizmus és a fajelmélet nem naivan érvényesül, a fajdogma az antiszemitizmus valódi kiindulópontját jelenti-e, vagy pedig csak ürügy és díszlet.) Ez azt bizonyítja, hogy itt specifikusan német, a német szellemiségből szivárgó méregről van szó, itt nem segít az utalás átvett kifejezésekre, szokásokra, politikai intézkedésekre: ekkor már a nemzetiszocializmus nem behurcolt kór volt, hanem a német valóság elfajzása, minden *traits éternels* beteg megjelenési formája.

Az antiszemitizmus mint társadalmi, vallási és gazdasági alapú ellenszenv minden korban és minden népnél fellépett, hol itt, hol ott, hol erősebben, hol gyengébben; pont a németeknél és kizárólag nekik felróni mindenképpen igazságtalan dolog volna.

A Harmadik Birodalom antiszemitizmusa három szempontból volt teljesen új és egyszeri. Először: a fertőzés pusztítóbb volt, mint korábban bármikor. 1933 előtt is voltak itt-ott antiszemita kilengések, éppúgy, mint az európai kikötőkben kolerás és pestises megbetegedések; de amiképpen megvolt, vagy hitték, hogy megvan a biztonsága annak, hogy a középkor várospusztító járványai ne jussanak a művelt világ belsejébe, éppolyan lehetetlennek látszott, hogy még egyszer középkori jellegű zsidóellenes rendszabályok és zsidóüldözések történhessenek. E rémes anakronizmus mellett a második sajátosság az, hogy ez az anakronizmus egyáltalán nem a múlt álarcában, hanem a legmodernebb köntösben jelentkezett. Nem mint népi felkelés, tombolás és spontán tömeggyilkosság (bár kezdetben a spontaneitás volt az egyik ürügy). Nem! Magas szervezettségű és technikájú kivitelben. Ha ma visszatekintve valaki a zsidók megölésére gondol – Auschwitz gázkamráira gondol. A harmadik és a leglényegesebb újszerűség azonban abban van, hogy a zsidógyűlölet a faji eszmére alapozódott. Korábban mindig a keresztény hiten kívül álló zsidók és a keresztény közösségbe tartozó emberek között állt fenn az ellenséges viszony; az államvallás és az erkölcsi szokások felvétele kiegyenlítette és (legalábbis a következő generációk számára) elmosta a különbséget. A faji gondolat viszont a zsidó és nem-zsidó között a vérben jelölte meg a különbséget, ez pedig minden kiegyenlítődést lehetetlenné tesz, a szakadást örökletessé teszi, törvényesíti és Istentől valónak mondja.

Ez a három újszerűség szoros kapcsolatban áll egymással és mindhárom utal a tacitusi alaptételre, a germán „makacsságra, különösen rossz dolgokban".

Az antiszemitizmus mint vér szerinti adottság kitörölhetetlenül makacs dolog; a maga teremtette természettudományosságban nem anakronizmus, a modern gondolkodáshoz igazodik és így önmaga számára szinte magától értetődő dolog, a legmodernebb tudományos eszköz céljainak elérésére. Hogy ehhez borzasztó külső dolgok kapcsolódnak, az már hozzátartozik a mértéktelen makacsság alaptulajdonságához.

Willy Seidel 1920-ban írott „Új Dániel"-jében az idealista németek mellett ott található Zuckschwerdt hadnagy alakja, aki annak a német rétegnek a képviselője, amely a külföld előtt olyan gyűlöletessé tett bennünket, és aki idehaza hiába küzd a „simplicissimus" ellen. Ez az ember nem ügyetlen, nemigen lehet szörnyetegnek, még kevésbé szadistának nevezni. De egyszer azt a feladatot kapta, hogy macskakölyköket fojtson vízbe, és amikor a zsákot már húzná ki a vízből, az egyik jószág még nyivákol. Ekkor kővel veri agyon a „vörös nyomorultat" és ezt szigorúan mellé: „Te dög, majd én megmutatom neked, mit jelent az alaposság."

Azt gondolhatnánk, hogy a szerző, akinek nyilvánvaló törekvése, hogy ítéletet mondjon egy elfajzott népcsoport e reprezentánsa fölött, értékeléséhez mindvégig hű marad, mint ahogy Rollandnál is megtaláljuk mindkét Franciaországot és mindkét Németországot. De nem, az alapos macskagyilkos végül megbocsájtó részvéttel, rózsaszínben megdicsőül, miközben az amerikaiakat egyre rosszabbnak és rosszabbnak tünteti fel ez a népeket összehasonlító regény. És ennek a szelídségnek, illetve keménységnek oka abban van, hogy a németek még tisztafajúságban élnek, míg az amerikaiakat vegyes fajúnak ábrázolja – például Cincinatti nagyváros lakóiról azt mondja: „Ez a belterjészet következtében félig lezüllött, vagy indián vagy zsidó vérrel tarkára kevert lakosság", máshol meg szívesen idézi, amit egy japán utazó mond Amerikáról: *„that Irish-Dutch-Nigger-Jew mass"*. És már ekkor, rögtön az első világháború után és jóval Adolf Hitler első felbukkanása előtt, egy nyilvánvalóan tisztán idealistánál, egy gondolkodó és pártatlanságát többnyire sikeresen megőrző szerzőnél meg kell kérdezni, hogy vajon a fajelmélet más volt-e, mint az antiszemita alapgondolat álcázása és kendőzése. Lehetetlen elfojtanunk ezt a kérdést, amikor ilyen háborús értékelést hallunk: „Amíg a harc Verdunnél és a Somme-nál eldöntetlenül egy helyben állt és le-föl hullámzott,... addig a hegyes szakállúak, a pártatlanok sémita szemüket felváltva vetették a küzdő felekre és számoltak; ez volt az újságírás."

Az antiszemitizmusra leszűkített és arra kihegyezett, az antiszemitizmusban jelentkező faji eszme különbözteti meg a nemzetiszocializmus jellegét a többi fasizmusétól. Ebből szívja minden mérgét. Mindabból tehát, ami politikai ellenzéket jelent, ő szemita ellenséget csinál magának. A bolsevizmus nála zsidó bolsevizmus lesz, a franciák elnégeresedtek és elzsidósodtak, az angolokat egyenesen a zsidóknak arra a bibliai törzsére vezeti visszsza, akiknek nyoma veszett stb.

A mértéktelenség, a túlkövetkezetesség, a határtalan hosszadalmasság német alaptulajdonságai adták az eszme számára a legbujább táptalajt. És vajon ez maga német termék? Ha valaki visszapergeti az elméleti megfogalmazást, akkor az egyenes vonal fő állomásai Rosenbergtől a németté lett angol Houston Stewart Chamberlain-en keresztül a francia Gobineau-ig vezetnek vissza. Ő az 1853 és 1855 között négy kötetben megjelent *Essai sur l'inegalité des races humaines* című könyvében tanítja elsőként az árja faj fölényét, az el nem keveredett germánság magasabb és lényegében egyedül emberi rangját, amelyet a mindenhol beáramló, összehasonlíthatatlanul rosszabb, emberinek már alig nevezhető szemita vér fenyeget. Itt már minden adott, amire a Harmadik Birodalom filozófiai megalapozásához és politikájához szükség van. A tan minden ezután következő nácizmus előtti fejlesztése és alkalmazása szintén erre a Gobineau-ra vezethető visszsza, ő az – legalábbis úgy látszik, ezt még nyitva hagyom –, aki a véres doktrína szerzőségéért felelős.

Még a hitleri birodalom utolsó előtti órájában is végeztek olyan tudományos kísérletet, hogy német elődöket keressenek a franciáknak. Az Új Németország Történetének Birodalmi Intézete sorozatában jelent meg egy nagy és alapos kutatás: „A német romantika faji gondolata és ennek alapjai a 18. században". Hermann Blome, a derék, ám dőre szerző éppen az ellenkezőjét bizonyítja annak, amit bizonyítani vél. A 18. századot, Kantot, a német romantikusokat a franciák természettudományos előfutáraivá és ezzel bűnrészeseivé akarta tenni. Ezzel abból a fordított feltevésből indult ki, hogy aki az ember természettörténetét, a fajok tagozódását és ennek jellemzőit kutatta, az Gobineau előfutára volt. Azonban Gobineau-ban nem az volt az eredeti,

hogy fajokra osztotta az emberiséget, hanem az, hogy az emberiség alapfogalmát az önállósított fajok javára félretolta és hogy a fehéren belül egy elképzelt germán uralkodó fajjal egy kártékony szemita fajt állított szembe. Volt ebben Gobineau-nak valamiféle elődje? Hogyne – mondja Blome –, Buffon, a „tisztán természettudós" és Kant, a „természettudományos alapon álló filozófus" elfogadta és alkalmazta a faj fogalmát, és ezt tette az a néhány kutató is, aki a Gobineau előtti időszakban a fajkutatás területén néhány új megállapítást tett, és ezek közül nem hiányoznak az olyan kijelentések sem, amelyek a fehéreket a más színűek fölé helyezik.

Blome mindjárt a könyv bevezetőjében fontos megállapítást tesz, amely kis különbséggel mindig újra visszatér: az egész 18. században és a 19. század közepéig a fajkutatás semmiféle döntő (természetesen a nácizmus szempontjából döntő) előrehaladást sem tudott tenni, mert az uralkodó humanista eszme meggátolta ebben. Mi lehetett volna Herderből, akinek olyan jó füle volt a népek különféle hangjainak meghallására, s akinek oly erős volt németség tudata (és akiből a náci irodalomtörténet szinte már valóságos párttagot faragott), ha „a sokféleség idealista színezetű szemlélete nem láttatta volna vele állandóan az emberi nem egységét". Az a szomorú 116. levél „a humanizmus támogatására", „az emberiség természettörténetének alapvonalaival"! „Mindenekelőtt legyen az ember pártatlan, mint maga az emberiség géniusza; nincs kiváltságos faj, kiváltságos nép a földön." És: „a természettudós számára nincs rangsorolás a teremtmények között, amelyeket tanulmányoz, számára mind egyformán kedvesek és értékesek. Épp ilyen az emberiség kutatója is..." És mit lehet végül a „túlnyomóan természettudományos érdeklődésű" Alexander von Humboldtnál megállapítani, amikor „a fajok dolgában egy korhoz kötött, idealista emberiség-felfogás végül is megakadályozta abban, hogy faji eredményekre törekedjék és azokat szolgálja?"

Így tehát a náci szerző szándéka, hogy a Harmadik Birodalom fajelméletét német gondolkodókra vezesse vissza, lényegében nem sikerült. És még egy másik oldalról is bebizonyosodott, hogy a faji antiszemitizmus Gobineau fellépte előtt Németország-

ban nem volt meg. „Az antiszemitizmus betörése a német gondolkodásba" című tanulmányban, amelyet Arnhold Bauer tett közzé az „Aufbau"-ban (1946. 2. sz.), utal arra, hogy az annyit emlegetett német romantikus diákegyesületek „a zsidókat végül is nem kergették ki maguk közül". Ernst Moritz Arndt csak keresztény tagokat akart, de a kikeresztelkedett zsidókat „keresztténynek és teljes értékű állampolgárnak" tekintette. „Jahn, a teuton tornamozgalom hírhedt megalapítója sosem tekintette a keresztséget feltételnek a diákegyesületi tagsághoz." És a diákegyesületek az Általános Német Diákegyesület megalapításakor nem fogadták el a kötelező keresztség feltételét. Ilyen erősen hatott, mondja Bauer – és ezzel szorosan érintkezik a náci doktorandusokkal és egyetemi tanárokkal – „a humanista szellemi örökség, Lessing toleranciája és Kant univerzalizmusa".

És mégis – és ezért tartozik ez a fejezet az LTI-be, bár Blomét csak most ismertem meg és természetesen Bauer tanulmányát is –, hangoztatnom kell a véleményemet, amely a sötét években alakult ki bennem: a germánság előjogáról és emberi monopóliumáról kiagyalt fajelmélet, amely végső következményeiben az emberiség legszörnyűbb gonosztevőinek vadászati engedélyévé lett, a német romantikában hordozza a gyökereit. Vagy másképpen mondva: francia kitalálója szellemi kortársa, követője, – nem is tudom, milyen fokig tudatos – tanítványa a német romantikának.

Gobineau-val korábbi munkáimban többször foglalkoztam, alakja számomra rendkívül modern. Hogy mint természettudós tévedett, elhiszem a természettudósoknak. De ez nem esik nehezemre; mert egy valamit teljes biztonsággal tudok: hogy ugyanis Gobineau nem elsősorban természettudós, hogy sohasem magáért a természettudományért élt. Ez nála mindig kész és önző eszmék szolgálatában állt, amelyek jogosságát minduntalan bizonyítania kellett.

Arthur Gobineau gróf a francia irodalom történetében jelentősebb szerepet játszik, mint a természettudományban, de jellemző módon ez a szerep német részről ismertebb lett, mint saját honfitársai előtt. A francia történelem valamennyi általa megélt szakaszában – 1816-ban született és 1882-ben halt meg – úgy

érezte, hogy örökbe kapott nemesi előjogaiból, egyéni megnyilatkozási és kibontakozási lehetőségeiből kiforgatja őt a pénz hatalma, a polgárság, az egyenlőség felé törekvő tömeg, mindazok hatalma, amit ő demokráciának nevezett, amit gyűlölt és amelyben az emberiség bukását látta. Meggyőződése volt, hogy ő a francia hűbéri nemesség és a frank ősnemesség egyenesvonalú és tiszta vérű leszármazottja.

Volt Franciaországban egy nagyon régi és eredményes vita a politikai elméletek között. A feudális nemes így szólt: Mi vagyunk a frank hódítók utódai, tehát hűbéri jogunk van a leigázott gall-római népesség felett, a saját frank királyunknak azonban nem vagyunk alattvalói, mert a frank jog szerint a király csak primus inter pares és semmiképpen sem uralkodhat az egyenjogú nemesek fölött. A királyi jogászok viszont az abszolutisztikus királyt a római császárok utódjának tekintették, az általuk uralt népet pedig az egykori római nép gall-római folytatásának. A forradalomban Franciaország ere az elméletre támaszkodva a császári elnyomás lerázása után visszatért a római köztársaság államformájára – a frank szemléletű hűbéruraknak nem maradt többé hely.

Gobineau, aki tehetsége szerint költő volt, bekerült abba a francia romantikus iskolába, amelynek fő ismertetőjele a középkorhoz való vonzódás volt, valamint az ellenzékiség a józan polgári környezettel szemben. Mint nemesi különc számára, franknak vagy germánnak érezni magát – ugyanazt jelentette. Kezdetben német és orientalista tanulmányokat végez. A német romantika nyelvileg és irodalmilag a germánság indiai előtörténetéhez kapcsolódott, megtalálva az európai népcsaládok árja közösségét. (A velem együtt zsidóházba vándorolt Scherer tett említést az 1808-as Annalesében, Friedrich Schlegeltől megjelent „Az indek nyelve és bölcsessége" című tanulmányra, valamint Franz Bopp „A szanszkrit nyelv ragozási rendszeréről, összehasonlítva a görög, a latin, a perzsa és a német nyelvvel" című 1816-os munkájára.) Az árja népek ragozása a filológiában gyökeredzik és nem a természettudományban.

De ha a természettudomány területén találja is meg Gobineau a döntő ösztönzést, mégis sokkal inkább a német romantika

csalja tévútra. Mert ahogyan ez minden törekvésében túllépi a határokat és határtalanul összezavarja őket, éppoly erőszakosan és jelképesen nyúl át a spekulációból a természettudományokba. És így csalja meg a francia költőt, aki választott germánságát olyan szenvedélyesen hangoztatja, mintha választása következtében már azzá is lenne, vonzódik hozzá és törvényesíti is bizonyos mértékig; természettudományos tényeket spekulatív úton vagy filozofikusan magyaráz, hogy megnyerje őket arra, amit. látni akar bennük. A germánság túlhangsúlyozását. Gobineau-nál ez belpolitikai nyomásból fakad – a romantikusoknál a napóleoni szorongattatásból.

Azt mondják, a humanista eszme megóvta (náci részről úgy mondják, meggátolta) a romantikusokat attól, hogy germán kiválasztottságuk tudatának a következményeit levonják. De a nacionalizmussá és sovinizmussá gerjesztett nemzettudat felperzselte ezt a védőpajzsot. Az egész emberiség együvétartozásának az érzése teljesen eltűnt; a saját népükben találták meg mindazt, ami valójában az emberiség összkincse volt, Németország ellenségeit pedig „pokolra mind! A végítélet / tetteidről nem kérdez meg téged!"

A szabadságharc költői számára a németek pokolravaló ellensége a francia. Nagyon sok rosszat el lehet mondani róla (például, hogy latinsága alacsonyabbrendű, mint a tiszta germánságnak), de az mégsem engedhető meg, hogy idegen fajtájúnak nevezzük. Így abban a pillanatban, amint a német romantika horizontjának külső szélességéből horizontjának külső korlátja lesz, ez a korlát csupán az idegenektől való elfordulást, a német dolgok egyoldalú dicsőítését, de még nem a faji gőgöt jelenti. Erre azért fontos utalni, mert Jahn és Arndt a német zsidókat mint németeket értékelte, nem ellenezte felvételüket a hazafias, a németeket tömörítő diákszövetségbe.

Igen, de harminc évvel később – ezt a nemzetiszocialista Blome örvendezve idézi, és ez még az *Essai sur l'inégalité des races* megjelenése előtt történt –, az 1848-as években kelt „Beszédek és glosszák"-ban ugyanaz az Arndt, aki korábban a humanisták közé tartozott, így panaszkodik: „A zsidók és a zsidóbarátok, a kikeresztelkedettek és akik a hitükben megmaradtak,

fáradhatatlanul együtt dolgoznak a legradikálisabb baloldaliakkal, hogy szétdúlják és elpusztítsák mindazt, amit mi, németek eddig emberségünkkel és hitünkkel felépítettünk, hogy elpusztítsanak és szétdúljanak mindent, ami hazafias és istenfélő...

Figyeljetek és nézzetek magatok köré egy kicsit, hova vezet ez a mérgező zsidó humanitás, ha nem állítjuk szembe vele egyéniségünket, németségünket..." Most már nem arról van szó, hogy a külső ellenségtől szabaduljunk meg, a belpolitikában és a társadalomban kell küzdenünk, már a mi tiszta németségünkben is jelen van az ellenség: „a zsidók, a kikeresztelkedettek és akik a hitükben megmaradtak".

Magyarázat dolga, hogy a keresztségen túltekintő antiszemitizmusban faji antiszemitizmust kell-e már látni, de az vitán felül áll, hogy az egész emberiséget átfogó humanitáseszmét elhagyták és a németség eszméjét állították szembe a „mérgező zsidó humanizmussal". (Éppúgy, mint az LTI-ben – a leggyakrabban Rosenbergnél, illetve Hitlernél és Goebbelsnél –, a humanizmus szó sohasem szerepel ironikus idézőjel és legtöbbször gyalázkodó jelző nélkül.)

Filológusi lelkiismeretem megnyugtatására a náci időkben megkíséreltem megmagyarázni Gobineau kötődését a német romantikához, és ez mára egy kicsit megerősödött bennem. Teljes meggyőződéssel vallottam és vallom, hogy a nácizmus és a német romantika között a legszorosabb a kapcsolat; azt gondolom, hogy a nácizmus szükségszerűen nőtt ki a romantikából, függetlenül a germán önjelölt Gobineau-tól, akinek a germánimádata ráadásul sokkal inkább a skandinávokra és az angolokra érvényes, mintsem a németekre. Mert minden, ami a nácizmusban megvalósul, csírájában megtalálható a romantikában: az értelem trónfosztása, az ember elállatiasodása, a hatalomeszme, a ragadozás és a szőke bestia uralma.

De vajon nem rémes panasz-e ez éppen azzal a szellemi irányzattal szemben, amelynek a német művészet és irodalom (a szó legtágabb értelmében) a legnagyobb emberi értékeket köszönheti?

A rémes panasz jogos a romantika összes értéke ellenére. „Fenn szárnyalunk s oly mélyre süllyedünk." A legigazibb német szellemi mozgalom döntő jellemvonása a határtalanság.

XXII. Napfényes világnézet (Alkalmi olvasmányokból)

A könyvek nagy értéket jelentenek a zsidóházban – a legtöbbet elvették tőlünk, újakat venni vagy a közkönyvtárat használni tilos. Ha az árja feleség a saját nevében veszi igénybe a kölcsönkönyvtárat, és a Gestapo ilyen könyvet talál nálunk, az a legjobb esetben veréssel jár – néhányszor csak különös szerencsével úsztam meg. Ami még van és lehet nálunk, azok a zsidó könyvek. Ez a fogalom egyáltalán nincs meghatározva és a Gestapo nem küld szakértőket, miközben minden értékes magánkönyvtárat már régen „biztonságba helyeztek" (LTI, mert a párt megbízottjai nem lopnak, nem rabolnak).

De mi sem ragaszkodunk különösen ahhoz a néhány megmaradt könyvhöz; egyiket-másikat közülük „örököltük", mivel a tulajdonosuk hirtelen eltűnt Theresienstadt vagy Auschwitz irányában. Az új tulajdonost aztán e könyvek nagyon nyomatékosan figyelmeztették, hogy mi történhet vele bármelyik napon vagy főként bármelyik éjjel. Így minden könyvet mindenki minden további nélkül kölcsönad – a földi tulajdonos múlandóságát egyikünk sem kívánja minduntalan az emlékezetébe idézni.

Én magam elolvasok mindent, ami csak a kezembe kerül; bár a legfőbb érdeklődésemre az LTI számíthat, de különös, hogy a látszólag vagy valóban távol eső könyvek milyen gyakran járulnak hozzá a témámhoz, és az meg valóban különös, hogy a megváltozott helyzetben mennyi újat olvas ki az ember azokból a könyvekből, amelyekről azt hitte, hogy milyen jól ismeri. Így jártam 1944 nyarán Schnitzler „Út a szabadba" című könyvével. Vérmesebb remények nélkül olvastam végig a regényt, hiszen a szerzőről nagyon régen, úgy 1911 körül, hosszabb tanulmányt írtam, a cionizmus problémájáról pedig az utóbbi években borzasztó sokat olvastam, vitáztam és töprengtem. Szóval, túlságosan is ismerős volt az egész. De volt benne egy kis bekezdés, láthatóan egy mellékes megjegyzés, amely új fölfedezés volt számomra.

Az egyik főszereplő éppen azon háborog, gondolom, valamikor századunk kezdetén, hogy mennyire divatba jött „a világnézeti vita". A világnézet, így határozza meg ez a szereplő, „az a logikus akarat és képesség, hogy a világot valóban lássuk, illetve megismerjük anélkül, hogy valamely előre megfogalmazott vélemény megzavarna minket, anélkül a kényszer nélkül, hogy egyszeri tapasztalatból új törvényt akarnánk levonni, vagy egy meglévőre ezt ráaggatni... De az emberek számára a világnézet nem más, mint az elvhűség magasabb foka – elvhűség a végtelenségig".

A következő fejezetben, ahol már észrevehető, hogyan kapcsolódik a regény valójában a zsidó tematikához, Heinrich tovább meditál: „Higgye el, Georg, vannak pillanatok, amelyekben irigylem az embereket ezért az úgynevezett világnézetért... Mindannyian: ki-ki a lelkének rétege szerint, amely megvilágosodik, mind egyszerre vagyunk bűnösök és ártatlanok, gyávák és hősök, bolondok és bölcsek."

A szándék, hogy a „világnézet" fogalmát misztikum nélkül, mint a lét helyes szemléletét fogjuk fel, és a bosszankodás és irigykedés azokra, akiknek a világnézet szigorú dogmát jelent, vontatókötelet, amelyen minden helyzetben biztosan tartják magukat, ha megrendül a saját hangulatuk, a saját ítéletük, a saját lelkiismeretük – Schnitzler véleménye szerint ez jellemző a zsidó szellemre, különösen a századforduló kiterjedt bécsi, párizsi és európai értelmiségi rétegeinek a felfogására. A „világnézeti viták" (logikátlanul használva a szót) elterjedése – éppen a dekadenciával, az impresszionizmussal, a szkepszissel és az eszmei széthullással szemben – a folyamatos és felelős Én kezdődő ellenállásának a megnyilatkozásai.

Azonban ami engem ennek a résznek az olvasásakor megragadott, nem az a kérdés volt, hogy vajon a zsidó vagy az általános dekadencia problémájáról van-e itt szó. Többször felvetődött bennem a kérdés, hogy amikor a regényt először olvastam, amikor a könyv jelene még reális, általam is átélt jelenidő volt, vajon miért fordítottam olyan kevés figyelmet az új hang feltűnésére és elterjedésére. Gyorsan megszületett bennem a válasz. A „világnézet" akkor még bizonyos újromantikusok ellenzéki csoportjára

korlátozódott, csupán „klikkszó" volt, nem a nyelv egészének a tulajdona.

Utána meg azt kérdeztem magamtól, hogyan lett a századforduló „klikkszavából" az LTI tartóoszlopa, hogy azóta a legközönségesebb párttagok, a legképzetlenebb kispolgárok és szatócsok minden alkalommal a világnézetükről és a maguk világnézeti alapú magatartásáról beszélnek. Aztán azt is kérdeztem, hogy mi is lehet a náci „elvhűség a végtelenségig". Valami igen magasrendű, általános érvényű dologról kell, hogy szó legyen, ami mindenkire érvényes, valami szervezetten felhasználhatóról, mert a Német Munkásfront, a DAF szabályzatában, amely egyszer a gyárban a kezembe került, tehát a „minden dolgozó szervezetének" határozatában nyomatékosan nem „biztosítási díjról" volt szó, hanem „hozzájárulásról egy világnézeti közösség számára".

Az LTI-t nem az vezette el ehhez a szóhoz, hogy a filozófia szó megnémetesedett alakját látta benne (a németesítés egyáltalán nem mindig volt nekik fontos), éppen ellenkezőleg, mert a filozofáló tevékenység legfontosabb ellentétét érezte kifejeződni benne. A filozofálás az értelem, a logikus gondolkodás tevékenysége, és a nácizmus ezzel ellenségesen, mintegy a leghalálosabb ellenségével áll szemben. A világos gondolkodás ellentéte azonban nem a helyes látás, ahogyan Schnitzler a látni igét meghatározza; a náci retorika állandó szemfényvesztési és elnémítási kísérleteinek ez is útjában állt volna. A világnézet szóban ők a nézést, a misztikus nézést, a belső szem nézését találták meg, a vallásos extázis élményét és sugallatát. A Megváltó vízióját, amelyből világunk élettörvénye ered. Ez a világnézet szó legbelsőbb értelme vagy legmélységesebb áhitata, ahogyan ez az újromantikusok szóhasználatában felbukkant, amelyből aztán az LTI is átvette. Mindig ezek a sorok jutnak eszembe: „Ugyanabból a földből nő nagyra / a virágnak s a gyomnak a magja..." És a nácizmus német gyökereit romantikának nevezik.

Csakhogy: mielőtt a német romantika csak-németté szűkült, szoros kapcsolata volt a külfölddel; és bár a nácizmus a beszűkült német romantika nemzeti gondolatait egyoldalúan túlhangsúlyozta, mégis, mint az eredeti német, nagyon érzékeny volt mindarra, ami felhasználhatót az idegen nyújtani tudott.

Néhány héttel a Schnitzler-könyv után végre megszereztem Goebbelsnek „A császári udvartól a birodalmi kancelláriáig" című könyvét. (1944-ben a könyvhiány már az árjáknál is nagy volt; az áruszállítás és ellátás egyaránt rossz volt, a kölcsönkönyvtárak csak kérésre és különleges ajánlásra fogadtak el új igényléseket – a feleségem három helyre is beiratkozott és kívánságjegyzékemet mindig a kézitáskájában hordozta.) Ebben a „naplóban", amelyet a propaganda olyannyira dicsőített és amely maga is további propagandát csinált, írja Goebbels 1933. február 27-én: „A nagy propaganda-akció a nemzeti ébredés napjára minden részletében készen áll. Mint pompás látványnak, egész Németországon végig kell dübörögnie." A látvány szó itt egyáltalán nem bensőségességet és misztikát jelentett, inkább az angol showra hasonlított, ami látványosságot, felhajtást jelent; ez a látvány cirkuszi látványosság, az amerikai mutatványos szemlélet hatása alatt áll.

A Schnitzler-i „helyesen látás" látni igéjével, ahogy tetszik, semmit vagy nagyon sokat lehet kezdeni. Irányított szemléletről van ugyanis szó, a szellemi látásmód kielégítéséről és igénybevételéről, amelynek az élessége végül is vaksághoz vezet. Romantika és reklámszervezetű üzlet, Novalis és Barnum cirkusz, Németország és Amerika: az LTI szemléletében és világnézetében mindkettő előfordul és olyan szétbonthatatlanul eggyé olvad, mint a misztika és az érzéki pompa a katolikus liturgiában.

És újra előjön bennem a kérdés az Üdvözítő kinézetéről, akit a DAF világnézeti közössége szolgál, hogy mennyire egymásba folyik szembetűnő vonásaiban a német és az amerikai jelleg.

Amennyire Schnitzlernél lekötött a világnézetről írott bekezdés, éppolyan érdeklődéssel jegyeztem fel már egy évvel korábban néhány mondatot Lily Braun „Egy szocialista nő memoárjai" című könyvéből, amelyek a témára vonatkoztak. (Ehhez az örökséghez különösen rémítően tapad a gázkamrák elképzelt bűze. „Meghalt Auschwitzban szívizomelégtelenségben" – olvastam a kényszerű örökhagyó halotti jelentésében...) Feljegyeztem a naplómba: „Münsterben Alixnak vallási vitája volt egy katolikus pappal: A kereszténység eszméje?... A katolikus egyház semmit sem tud kezdeni vele! És éppen ez az, amit szeretek és cso-

dálok benne... mi pogányok vagyunk, napimádók... Nagy Károly ezt azonnal megértette és vele együtt a hittérítői is. Többnyire maguknak is szász vér folyt az ereikben. Ezért tették isteneik, Wotan, Donar, Baldur és Freya helyére a templomaikat a sok szenttel, ezért nem a megfeszítettet, hanem Isten anyját, a teremtő élet jelképét emelték a menny trónjára. Ezért ékesítették fel annak az embernek a szolgáit, akinek semmije sem volt, aki a fejét lecsüggesztette, ezért díszítették a ruháit, az oltárait; a templomait arannyal és drágakövekkel és állították a szolgálatába a művészeteket. Krisztus álláspontjából nézve az újrakeresztelőknek volt igazuk, akik összetörték a képeket, de néptársaik életerős természete a jogtalanságba utasította őket."

A nem európai-szerű Krisztus, a katolicizmuson belül a germán dominancia hangoztatása, az életigenlés és a napkultusz, és mindehhez a honfitársak szász vére és életerős természete: mindez éppúgy állhatna Rosenberg Mítoszában is. És hogy Braun egyáltalán nem náci, sem nem intellektus-ellenes, sem nem zsidóellenes, ez a náciknak még szélesebb alapot ad, hogy a horogkeresztben germán szimbólumot lássanak, a napkerék tiszteletét, a napos germánság állandó hangoztatását. A „napfényes" jelző még az elesettek halotti jelentéseiben is tombolt. Nekem azonban meggyőződésem volt, hogy ez a jelző az ősi germán hitűek szívében gyökeredzett és kizárólag a szőke Üdvözítő látomásából származott.

A gyárban egyszer egy jókedvű munkásnőt a reggeli szünetben egy hadiposta-brosúra buzgó olvasásába merülve találtam, és ő kérésemre kölcsön adta a füzetet. A „Katonák-Bajtársak" sorozat egyik példánya volt, amelyet a Franz Eher hitleri kiadó tömegesen bocsátott ki és „Uborkafa" gyűjtőcímen kis történetek sorát tette benne közzé. Mindenképpen meglepett, mert az Eher-kiadó publikációjától azt vártam, hogy ez a náci méreg legtöményebb formája. De Wilhelm Pleyer, akit később szudétanémet regényíróként ismertem meg, anélkül, hogy az első benyomásomat megváltoztattam volna róla, a maga írói és emberi sajátosságaival nagyon is kicsi párttagnak számított.

Az Uborkafa termései teljesen lapos, minden tekintetben egészen szelíd, úgynevezett humoreszkek voltak. Már éppen félre

akartam tenni, amikor egy érdekes történet került elém a szülői, az anyai boldogságról. Egy nagyon élénk, nagyon szőke, aranyhajú, napfényhajú kislányról volt benne szó: a szőkeség, a nap és a verőfény betöltötte a sorokat. Ez a gyerek egészen különös kapcsolatban állt a napsugarakkal és a neve Wiwiputzi volt. Hogy honnan kapta ezt a különös nevet? Ezt kérdezte a szerző is. Vajon a három *i* csengése tetszett meg neki, vagy a *vi* szókezdet a vidámra, virgoncra emlékeztette, vagy pedig ezt a szóalkotást költőinek és élettelinek érezte, mindenesetre így válaszolt: „Napsugaras? Nem, ez belőle fakadt – sugárzott."

Amikor visszaadtam a füzetet, megkérdeztem a munkásnőt, hogy melyik tetszett a legjobban a történetek közül. Azt válaszolta, hogy mindegyik kedves, de a legszebb mégis a Wiwiputziról szóló.

„Csak tudnám, honnan van az emberben ez a játékkedv a nappal"? A kérdés szinte akaratlanul merült fel bennem és mindjárt meg is bántam, mert mit is válaszolhat rá ez az irodalmilag műveletlen asszony? Csak zavarba hozhattam őt. De különös módon azonnal megkaptam a választ, éspedig teljes természetességgel: „No, hát mert ő a sonny boy-ra gondolt!"

Ezúttal ez valóban vox populi volt. Természetesen nem faggathattam ezután tovább, de abban a pillanatban, úgymond, intuitíve biztos voltam benne és még ma is az vagyok, hogy a sonny boy film – amelyikben a sonny: fiacskámat jelent és semmi köze sincs a naphoz –, ez az amerikai film éppúgy a napfényjárványra nyúlik vissza, mint a germán kultusz.

XXIII. Ha ketten ugyanazt teszik . . .

Pontosan emlékszem arra a szóra és a pillanatra, amikor filológiai érdeklődésem az irodalomról specifikusan nyelvire szélesedett (vagy szűkült). Amikor egy szöveg irodalmi környezete hirtelen érdektelenné válik, elvész, és az ember egyetlen szóra, egyetlen formára figyel fel. Mert ebben az egyetlen szóban egy egész korszak gondolatait megpillanthatjuk, azt az általános gondolatot, amelybe az egyén gondolkodása beágyazódik, amely befolyásolja, talán vezeti is. Persze, az egyes szavak, fordulatok nagyon különbözhetnek a környezetük szerint, egészen ellentétes jelentésűek lehetnek, és ilyenkor ismét az irodalmi kapcsolatokra, a szöveg egészére kell visszagondolnunk. Ilyenkor kölcsönös felderítésre van szükség, az egyes szó és a dokumentum egészének egybevetésére...

Ez akkor történt, amikor Karl Vossler felháborodott az emberanyag kifejezésen. Anyag lehet, mondta, egy állati test szőre, csontja, belei; de emberanyagról beszélni, ez olyan anyaghoz tapadás, amelyben a szellem, az ember valódi embersége figyelmen kívül marad.

Annak idején nem értettem teljesen egyet a tanárommal. Ez két évvel a világháború előtt volt, amikor a háború még nem jelent meg előttem valódi rémületességében és egyáltalán nem hittem, hogy Európában igazán lehetséges lenne. Így aztán a katonai szolgálatot fizikai és sport szempontból meglehetősen ártatlan kiképzésnek tartottam. Amikor egy tiszt vagy egy katona-orvos jó vagy rossz emberanyagról beszélt, ezt nem fogtam fel másként, mint ha egy civil orvos az ebédszünet előtt még gyorsan elintéz egy „esetet" vagy egy vakbelet. Mindamellett sem Meier újonc lelkéhez, sem Müller vagy Schulze betegek lelkéhez nem kerül közel, pillanatnyilag hivatásszerűen kizárólag az emberi természet fizikájára fordítja figyelmét. A háború után már hajlamosabb voltam arra, hogy az „emberanyagot" fájdalmas

rokonságba hozzam az „ágyútöltelékkel", hogy ugyanazt a cinizmust itt tudatos, ott öntudatlan megtestesülésében lássam. De a kifejezés brutalitásáról azért ma sem vagyok egészen meggyőződve. Miért nem lehet egy egyén vagy egy csoport valódi anyagértékét a legtisztább jóindulattal számításba venni egy feladat vagy egy sportcél érdekében? Ugyanilyen megfontolásból nem látok különösebb lelketlenséget abban sem, ha a börtönhatóság hivatalos nyelvében a foglyok számot viselnek a nevük helyett: nem tagadják meg ezáltal az emberségüket, csak ebben az esetben mintegy a hatóság tárgyai, mint egy lista sorszámai szerepelnek.

Miért más mégis, miért egyértelműen és kétségtelenül durva az, amikor a belseni koncentrációs tábor egyik női őre a hadbíróság előtt kijelentette, hogy egy bizonyos napon tizenhat „darab" fogollyal foglalkozott? A két előbbi esetben a személy hivatalos szemléletéről van szó, valamiféle absztrakcióról, a darabnál viszont eltárgyiasításról. Ez ugyanúgy eltárgyiasítás, mint a „tetemértékesítés", amely – kiterjesztve az emberi holttestre – azt jelenti: a koncentrációs tábor halottaiból műtrágyát készítenek és ezt ugyanúgy nevezik, mint az elhullott állatok feldolgozását.

Szándékosabban és keserű gyűlölettől diktálva, amely mögött már a tehetetlenség kezdődő kétségbeesése áll, szólal meg az eltárgyiasodás a hadijelentések sztereotíp frázisaiban, főként 1944-ben. Itt egyre inkább arra utalnak, hogy a bandák nem számíthatnak könyörületre, különösen a szüntelenül fellobbanó francia ellenállásról írják rendszeresen, hogy ennyi és ennyi főt „felkoncoltak". A „felkoncol" (niedermachen) ige jelzi a gyűlöletet az ellenség iránt, mindamellett itt a gyűlölt ellenség mint személy szerepel. Később azonban naponta olvasható: ennyi és ennyi főt „likvidáltak". A likvidálni a kereskedelmi nyelv szava, s mint idegen szó még egy fokkal hidegebb és szakszerűbb, mint anyanyelvi megfelelője, a „felszámol" (az orvos számol fel a fáradozásaiért bizonyos összeget, a kereskedő számolja fel az üzletét). Az első esetben az orvosi fáradozás pénzértékének az átszámításáról van szó, a második esetben a végérvényes elintézésről, egy üzlet feladásáról. Ha az embereket számoljuk fel, ugyanúgy elintézzük és bevégezzük őket, mint a tárgyi dolgokat. A

koncentrációs tábor nyelvén egy csoport „végső megoldását végbevinni" azt jelentette, hogy agyonlőtték vagy a gázhalálba küldték őket.

Vajon a személyiség effajta eltárgyiasítása az LTI sajátos jellemvonásának tekinthető? Azt hiszem, nem. Mert ezt csak olyan emberekre alkalmazzák, akiknek a tényleges emberiséghez tartozását a nemzetiszocializmus kétségbe vonta, akiket mint alacsonyabbrendű vagy ellenséges fajt, vagy alsóbbrendű embert az igazi, a germánokra vagy az északi fajra korlátozott emberiségből kizártak. Emellett azonban az említett emberkörön belül a nemzetiszocializmus különös hangsúlyt helyezett a személyiség hangoztatására. Két jellemző bizonyítékot ragadok ki.

Katonai téren nem volt szó többé tisztről és legényeiről mint közösségről, hanem csak emberekről, akiket a tiszt irányít: parancsolok az embereimnek... Egyszer megjelent a „Reich"-ben egy megindító, patétikus megemlékezés, amelyet egy öreg egyetemi tanár írt tisztként elesett három kedves diákjáról. Ebben kinyomtatták az elesett tisztek harctéri leveleit. Az öreg professzor újra meg újra lelkendezett benne a német katonai hűségről, a tisztek és „embereik" hősiességéről, tobzódott az önémetség költői kifejezéseiben; ezzel szemben a diákok tábori levelei is mindvégig „az embereinkről" beszélnek. Itt tehát az élő nyelv szófordulatát tudatosan használták – a fiatalok egyáltalán nem érezték, hogy ezzel a megnevezéssel valami újat vagy költőit mondtak volna.

Az LTI általában ellentmondásos viszonyban volt az önémet nyelvi formákkal. Egyrészt a hagyományhoz, a romantikus tendenciákhoz, a német középkorhoz, a rómaiak által meg nem hamisított ősi germánsághoz kötődött, másrészt viszont kötöttségek nélkülien mai és modern akart lenni. Kezdetben Hitler is küzdött az olyanfajta német népiség ellen, amely a nyelvnek határozott önémet jelleget adott és ezzel kínos konkurrenciát és ellenzéket teremtett. Így például az egy ideig javasolt német hónapneveket sohasem vezették be, hivatalosan sohasem használták. Másrészt viszont bizonyos rovásjeleket és egyes germán keresztneveket a mindennapi használatban is szívesen láttak...

Az „emberek" használatánál is kifejezettebb volt a hatósági megfogalmazásnak az a törekvése, hogy a személyiséget kiemelje, sőt ez akaratlanul komikummá fajult. Zsidók számára sem ruhajegy, sem bevásárlási jegy nem volt, újat nem vásárolhattak, külön ruha- és iparcikkraktárakból látták el őket használt áruval. Kezdetben viszonylag könnyű volt az ilyen raktári ruhadarabhoz hozzájutni; később már beadvány kellett hozzá, amely a közösség kinevezett „jogtanácsosán" és a Gestapo zsidó ügyosztályán keresztül a rendőrkapitányságig jutott el. Egyszer előrenyomtatott kártyán kaptam meg a határozatot: „Kiutalok önnek egy használt munkanadrágot. Elvihető... stb. A rendőrkapitány." Az alapul szolgáló elv így hangzott: nem a személytelen hatóság, hanem a felelős vezető személye dönt minden esetben. Így minden hivatalos iratot első személyűvé változtattak át és egy személyes istenségnek rendelték alá. Én, a bank elnöke, személyesen, és nem mint az x bankfiók, felszólítom Friedrich Schulzet, hogy három márka tizenöt pfennig késedelmi díjat fizessen; én, a rendőrkapitány kiküldök egy három márkás bírságolási papírt; és végül, személyesen én, a rendőrkapitány a zsidó Klempererrnek küldetek egy használt nadrágot. Mindezt a führerelv és a személyiség „in maiorem gloriam".

Nem, a nemzetiszocializmus nem akarta elszemélyteleníteni, eltárgyiasítani az általa embernek elismert germánokat. Csak hát egy „vezérnek" vezetettekre van szüksége, akiknek feltétlen engedelmességére számíthat. Megfigyelhető, hogy a tizenkét év hűségnyilatkozataiban, tisztelgő és egyetértő táviratában és határozataiban milyen gyakran fordul elő a „vakon" szó. A vakon az LTI alapszavai közé tartozik, a náci szellemnek a führerrel és a mindenkori alführerekkel kapcsolatos eszményi állapotait jelzi, majdnem olyan gyakori, mint a „fanatikus". De a parancsot vakon teljesíteni, számomra azt jelenti, hogy nem utánagondolni. Mert utánagondolni, az minden esetben késedelmet, akadályt jelent, ami a parancs bírálgatásához és végül megtagadásához vezet. Minden katonai nevelés lényege az, hogy a mozdulatok és a tevékenységek sora automatikussá válik, hogy az egyes katona, az egyes egység, függetlenül a külső hatásoktól, a belső megfontolásoktól, minden ösztönösségtől az elöljáró parancsának pon-

tosan úgy engedelmeskedik, ahogy a gép az indítógomb megnyomására teljes egészében mozgásba lép. A nemzetiszocializmus a világért sem akarja a személyiséget megsérteni, ellenkezőleg, ki akarja fejleszteni, de azt nem zárja ki (a maga számára!), hogy ugyanakkor mechanikussá tegye: mindenki legyen automata az elöljárója és a führer kezében, illetve legyen kezelője a neki alárendelt automatáknak. Az általános rabszolgává válás és elszemélytelenedés e burkolt szerkezetéből következik, hogy az LTI-ben túlsúlyban vannak a technika, a mechanizáció kifejezései.

Természetesen tekintsünk most el a műszaki szakkifejezések elterjedésétől, amely minden kultúrnyelvre jellemző a 19. század kezdetétől folyamatosan, és amely a technika terjedésének szükségszerű következménye. Ennek egyre növekszik a jelentősége a mindennapi életben. Sokkal inkább arról a szemléletről van szó, amely műszaki fordulatokat visz át nem-műszaki területekre, ahol aztán ezek éppolyan mechanikusan hatnak. A németben 1933 előtt csak nagyon ritkán volt ilyen eset.

A Weimari Köztársaság lényegében csupán két kifejezést vett át a műszaki szakterületről a hétköznapi nyelvbe: lehorgonyozni és felpörgetni volt a két akkori varázs- és divatszó. Olyan mértékben használták, hogy nagyon sokszor gúnyolódássá vált, gyakran az ellenszenves kartársak szatirikus jellemzésére használták őket; így ír Stefan Zweig a „Kis krónikák"-ban a húszas évek végén: „A méltóságos úr és a dékán felpörgette a kapcsolatát."

Ha valaki, a műszaki fogalmak szerint, valahol lehorgonyoz, akkor az ott állva marad. A hajózás területéről származott és valamiféle költői fuvallat érintette ezt a szót, amely már jóval Weimar előtt feltűnt, de ebben a korban mint divatszót túlságosan gyakran alkalmazták. A gyakori használathoz a lökést bizonyára egy sokat emlegetett hivatalos megállapítás adta: a nemzetgyűlésben hangoztatták, hogy az ipartanácsi törvénynek „az alkotmányban kell horgonyoznia". Ettől kezdve minden lehetséges és lehetetlen dolgot „lehorgonyoztak". A vonzalom belső és tudatalatti motívuma a képpel szemben azonban biztosan a mélységes békevágy volt: az embereknek elegük volt a forradalom hullámveréséből; az állam hajóját – milyen ősi kép (fluctuat nec mergitur) – biztos kikötőben horgonyozva akarták látni.

Szűkebb és modern értelemben e korszak csak a felpörget igét vette át a technikából. Ez abból a látványból eredt, amellyel az utcán lehetett nap nap után találkozni: az autókból még hiányzott az önindító és a vezető nagy igyekezettel azon volt, hogy a gépét a kézi hajtókarral mozgásba hozza.

Mindkét képben közös azonban, akár félig, akár egészen technikaiak, hogy mindig tárgyra, körülményre, tevékenységre utalnak, sohasem személyre. A Weimari Köztársaság idején mindenfajta üzleti tevékenységet „felpörgettek", de magát, az üzletet lebonyolító személyt sohasem. „Lehorgonyozták" a különböző intézményeket, a hatóságokat is, de sohasem magát a pénzügyminisztert vagy valamelyik elnököt. Az élet nyelvi mechanizálásához a döntő lépést lényegében akkor tették meg, amikor a műszaki hasonlatokat közvetlenül személyre vonatkoztatták, illetve a századelőn elharapódzott kifejezéssel élve: személyre „állították be".

Megkérdezem közbevetve, hogy vajon a beállítás, beállítottság – hiszen minden háziasszony „be van állítva" manapság valamilyen süteményre és édességre, minden fiatal másként „állítódik be" a boxsportra és a könnyűatlétikára – szintén a nyelv technizálódásához tartozik-e? Igen is, meg nem is. Eredetileg mindkét kifejezésnél egy távcsőnek a meghatározott távolságra vagy egy motornak a meghatározott fordulatszámra való beállításáról van szó. De a szavak használati körének kiterjedése az átvitt jelentés által csak félig metaforikus: a tudomány és a filozófia – különösen az utóbbi – hatalmába keríti a kifejezést, az elvont gondolkodás, a „gondolkodó készülék" élesen egy tárgyra állítódik be, a műszaki alapjelleg tehát világosan megmarad, meg kell, hogy maradjon. A szó csak a filozófiából merít általános értelmet. Divatos dolognak számított a „beállítódás" az élet fontos kérdéseire. Hogy a húszas évek elején mennyire volt még meg a szónak a műszaki vagy legalábbis tisztán racionális jelentése, ezt alig lehet általános érvénnyel meghatározni. Egy szatirikus hangosfilmben a főszereplő kokott azt énekli, hogy élete „a fejétől a lábáig a szerelemre van beállítva", és ez valamennyi alapjelentés ismeretéről beszél; egy hazafi pedig, aki költőnek tartotta magát és később a nácik költőként is ünnepelték, teljes

naivitással azt énekli, hogy minden érzése „Németországra van beállítva". A film Heinrich Mann tragikomikus középiskolai tanárregényére épül; a nácik által korai előfutárként és szabadságharcosként ünnepelt költőnek viszont nem volt túlságosan germán neve, Boguslav vagy Boleslaw – de mit is mondjon egy olyan filológus, akitől elrabolták a könyveit és jegyzetei egy részét megsemmisítették?!

Magának a személynek az egyértelmű mechanizálódását az LTI tartotta fenn magának. Legjellemzőbb és valószínűleg a legkorábbi alkotása e téren az „egyformásítás" (gleichschalten). Látható és hallható lesz a nyomógomb, amelyet nem intézményekbe, nem személytelen hatóságokba, hanem emberekbe helyeznek bele, egyforma, automatikus magatartásba és mozdulatokba: az egyes intézmények tanárait, az igazságügyi és adóhivatalok különböző alkalmazottjainak csoportjait, a Stahlhelm és az SA-szervezet tagjait és így tovább a kezdetektől gleichschaltolták.

A nácizmus alapszellemiségére rettenetesen jellemző ez a szó: azok közé a ritka kifejezések közé kerül, melyeket Faulhaber bíboros érsek már 1933 végén abban a kitüntetésben részesített, hogy ádventi prédikációjában szatirikusan megemlítette. Az ókor ázsiai népeinél, mondta, a vallás és az állam gleichschaltolva volt. A magasrangú egyházi fejedelemmel egyidőben kis kabaréművészek is vették maguknak a bátorságot, hogy ugyanezt a szót komikus megvilágításba helyezzék. Emlékszem egy konferansziéra, aki egy kiránduló társaságban kávézás közben kijelentette, hogy ő most a természettel gleichschaltolja magát, amivel nagy tetszést aratott.

Nincs az LTI-ben még egy olyan sikeres műszaki szó, amely a mechanizálódás és az automatizálódás tendenciáját ilyen leplezetlenül valósította volna meg, mint a „gleichschaltolni". Ezt a szót a tizenkét év folyamán végig használták, kezdetben gyakrabban, mint ahogy később, azon egyszerű ok miatt, mert hamarosan mindent gleichschaltoltak, mindent automatizáltak és minden magától értetődő lett.

Más szavak, például az elektronika területéről valók, kevéssé egyértelműen rögződtek meg. Ha például itt-ott az erősáramról

volt szó, amely a führer természetében egyesül vagy abból áramlik szét – Mussoliniről vagy Hitlerről többféle változatban, de hasonlókat lehet olvasni –, akkor ezek a metaforikus fordulatok az elektrotechnikára és a mágnesességre éppúgy utalnak, mint ahogy a romantikus érzelmekhez is közel állnak. Ez különösen feltűnő Ina Seidelnél, aki legjobb alkotásaiban és legsötétebb vétkeiben egyaránt az elektromos metaforákhoz nyúl vissza – de Ina Seidel önmagában tragikus eset.

De vajon romantikusnak kell-e értékelnünk, amikor Goebbels a szétbombázott nyugati városokban tett útján patétikusan azt hazudta (éppen ő, aki a levert hangulatot akarta befolyásolni), hogy a rendíthetetlen hősiesség láttán „újra feltöltve" érzi magát? Nem, itt kimondottan és egyedül csak a megszokás hatott, amely az embert műszaki berendezéssé alacsonyította le.

Ezt azért állítom ilyen határozottan, mert a propagandaminiszternek és Goebbels körének más műszaki hasonlataiban, a gépesítésre való közvetlen utalásaikban sehol sem említik az erősáramot. Az alkotó embert mindig a motorhoz hasonlítják. Így a „Reich" azt írja a hamburgi helytartóról, hogy olyan a munkában, mint „egy örökösen nagy teljesítménnyel futó motor". De ennél a hasonlatnál, amely mégis valamelyest határvonalat húz a kép és a hozzá hasonlított tárgy közé, sokkal hangsúlyosabban mutatja a Goebbels-i beszéd mechanizáló alapszemléletét a következő: „Belátható időn belül a területek egész során ismét teljes sebességgel fogunk felfutni." Tehát nem gépekhez fogunk hasonlítani, hanem gépek is leszünk. Mi: vagyis Goebbels, vagyis a náci uralom, vagyis az egész hitleri Németország, amelyet a súlyos szükségben, a borzasztó erőveszteségben bátorítani kell. És akkor a nagybeszédű prédikátor mind magát, mind a híveit nem csupán hasonlítja a gépekhez – azonosítja velük. Egy szellem nélkülivé váló gondolkodásmód árulja el itt magát.

Ha azonban a mechanizáló nyelvhasználat ilyen közvetlenül nyúl a személyekhez, akkor természetes, hogy a tárgyakkal kapcsolatban, amelyekhez még könnyebb nyúlnia, ezt folytonosan megteszi. Nincs semmi olyan, amit ne futtatnának, amit ne előznének meg (mint ahogy egy hosszú menetidejű gépet, vagy hosszú járatú hajót megelőznek), nincs semmi olyan, ami előtt föl

vagy le ne engednék a zsilipet, és természetesen – óh, az eljövendő Negyedik Birodalom nyelve! – mindent és mindenkit beállítanak. És amikor egy szétbombázott város bátor élniakarását akarja elismerni, akkor a „Reich" filológiai bizonyítékként a rajnai vagy vesztfáliai lakosság helyi kifejezését hozza: „Megint benne vagyunk a kerékvágásban." (A kerékvágást, mint az autógyártás szakkifejezését ismertem meg: a kocsikerekek követik a keréknyomot.) És miért vannak megint benne a kerékvágásban? Mert a sokoldalú, jó szervezésnél a munkában mindenki „abszolute hasznosította magát". Ez az „abszolute hasznosította magát" is az utolsó évek egyik kedvelt Goebbels-i fordulata, a technika nyelvének személyre alkalmazását jelenti; majdnem ugyanúgy hat, mint a teljes sebességre felfuttatott motor, hiszen itt az emberi vállakat ugyanúgy „abszolute hasznosítják", mint valami teherhordó szerkezetet. A nyelv igazodik a korához. Az állandóan ismételt fogalmak, a technikai kiagyalások, a tobzódás ezekben: míg Weimar csupán a gazdaság felpörgetését ismerte, addig az LTI nemcsak a teljes felfutásig jut el, hanem „a jól kiszámított vezérlésig" is – minden (és itt nem lexikális kitalációról van szó!) az állítólag értékelt és védett személyiség megvetése, az önállóan gondolkodó és szabad ember elnyomására való törekvés bizonyítéka. És ezt a tényt cseppet sem fedi el annak állandó bizonygatása, hogy éppen a személyiséget akarják fejleszteni, ellentétben az „eltömegesítéssel", amelyre a marxizmus törekszik és amelyre a zsidó és ázsiai bolsevizmus elterjedésével vett irányt igazán.

De vajon valóban igazodik a nyelv a korhoz? Egy szó jár a fejemben, amelyet mostanában, amikor az oroszok a teljesen lerombolt iskolánk újjáépítésén fáradoznak, egyre újra hallok: Lenin kijelentését idézik, hogy a tanár a lélek mérnöke. Ez is technikai kép, sőt valójában a leginkább technikai. A mérnök gépekkel dolgozik, és ha ő a leghivatottabb ember a lélek ápolására, akkor ebből arra kell következtetnem, hogy a lélek gép...

De valóban? A nácik mindig azt tanították, hogy a marxizmus – materializmus, és hogy a bolsevizmus túlszárnyalta a szocializmus tanát a materializmusban, mivel az amerikaiak ipari módszereit követi és az ő technikai gondolkodásukat és érzésvilágukat utánozza. Mi hát az igazság? Ez mind igaz és mégsem igaz.

Való igaz, hogy a bolsevizmus megtanulta az amerikai technikát, hogy országát szenvedélyesen gépesíti, amiből aztán erős nyomok vezetnek át a nyelvbe is. De miért gépesítik az országukat? Hogy az emberek számára emberhez méltó létet teremtsenek, hogy a nehéz fizikai munkák könnyítésével megadják nekik a szellemi felemelkedés lehetőségét. A műszaki fordulatok gyakorisága az ő nyelvükben tehát éppen az ellenkezőjét bizonyítja annak, mint a hitleri Németországban: a szellem felszabadításának eszközére utal, míg a németben a műszaki fogalmak szükségképpen a szellem szolgaivá tételét.

Ha ketten ugyanazt teszik... A leghétköznapibb bölcsesség. De filológusi jegyzeteimben mégis hangsúlyoznom kell ezt a szűken szakmai vonatkozást. Ha ketten ugyanazt a kifejezési formát használják, ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy ugyanazt a szándékot követik. Ezt éppen ma és éppen itt különösen nyomatékosan kívánom hangsúlyozni. Mert nagyon nagy szükségünk van arra, hogy valóban megismerjük a népek szellemét, amelytől olyan sokáig el voltunk zárva és amelyről olyan sokáig hazudtak nekünk. És egyikről sem hazudtak többet, mint éppen az oroszról... És semmi sem vezet közelebb egy nép lelkéhez, mint a nyelve... És mégis: gleichschaltolni és a lélek mérnöke – mindkettő technikai fordulat, a német hasonlat a rabszolgaság felé mutat, az orosz a szabadság felé.

XXIV. Café Europe

1935. augusztus 12. „Bár a szélén fekszik – hiszen szemben Ázsiát látni – de mégis csak Európa ez" mondta Dember, amikor két évvel ezelőtt közölte velem, hogy meghívták az Isztambuli Egyetemre. Ma is magam előtt látom békés mosolyát, az elsőt a komorság hetei után, amely távozását – pontosabban: elűzetését – követte. Pontosan emlékszem ma is erre a mosolyra és arra, hogy milyen vidám csengése volt a hangjának, amikor az „Európa" szót kimondta; ma különösen, mert ma kaptam tőle az első hírt elutazásuk óta. Időközben Limába kellett menniök, levelét a Bermudákról küldte. Nagyon lehangolóan hat rám: irigylem ezeket az embereket a szabadságukért és horizontjuk kiszélesedéséért, irigylem őket cselekvési lehetőségükért – és ő ahelyett, hogy örülne, a tengeribetegségre és az Európa utáni vágyára panaszkodik. Faragtam egy kis verset, amelyet el akarok küldeni neki:

Mondjál imát minden napon,
hogy ringhatsz a tengerhabon
és nem hánykódsz vad kínokon,
mert a kis baj mit sem árt!
Szabad hajó szélén álltál
és a hullámokba hánytál?
Láttunk ennél nagyobb kárt!
Hálás szemed emeld égre,
úgy nézz a Dél Keresztjére,
mert a zsidók szenvedése
messze van tőled nagyon!
Vágynál vissza Európába?
Nézz a trópusok porába:
Európa csak fogalom!

1935. augusztus 13. Walter írja Jeruzsálemből: „Ezután így címezd a leveleidet: Café Europe. Még nem tudom, hogy a mostani

magáncímem meddig érvényes, a Café Europe-ban viszont mindig elérhető vagyok. Most itt, már úgy értem, hogy Jeruzsálemben általában és a Café-ban pedig különösen, sokkal jobb, mint Tel Avivban; ott csak zsidók vannak egymás között, akik csak zsidók akarnak lenni. Itt sokkal európaibb."

Nem tudom, hogy a tegnapi levelezés hatása-e, hogy a mai palesztinai levélnek nagyobb jelentőséget tulajdonítok, mint valójában van; de úgy látom, hogy az én tanulatlan unokaöcsém közelebb áll Európa lényegéhez, mint tudós kollégám, akit honvágya a földrajzi térséghez köt.

1935. augusztus 14. Vannak bizonyos ötleteim, amelyekre legalább egy napig büszke vagyok, aztán lelkesedésem lelohad, mert – filológus sors – eszembe jut, hogy hol is olvastam őket. Az „Európa-fogalom" – kölcsönzés Paul Valérytől. A saját megnyugtatásomra hozzáteszem: Szerk. Klemperer: „Modern francia próza". Annak idején, vagy egy tucat évvel ezelőtt, külön fejezetet állítottam össze és kommentáltam abból, hogyan gondolkodnak a franciák Európáról, amikor kétségbeesve panaszolják a kontinens széjjeldarabolását, és Európa lényegét egy bizonyos kultúra, egy bizonyos szellemi és akarati magatartás kialakulásában és elterjedésében látják. Paul Valéry 1922-es zürichi beszédében az európai térségről egészen világosan, mint absztrakcióról beszélt. Mindenütt ott van Európa, ahol Jeruzsálem, Athén és Róma hármassága megtalálható, mondta: Hellasz, az antik és a keresztény Róma, de a keresztény Rómába Jeruzsálem is beletartozik; számára Amerika is csak „Európa formális teremtményét" jelenti. Ugyanakkor, amikor Európát mint a világ uralkodó térségét említi, kiegészíti önmagát: „Rosszul fejeztem ki magam, nem Európa uralkodik, hanem az európai szellem."

Hogyan vágyódhat valaki egy olyan Európa után, amelyik nincs többé? És Németország bizonyosan nem Európa többé. És a vele határos országok meddig lesznek biztonságban tőle? Limában nagyobb biztonságban érezném magam, mint Isztambulban. Ami Jeruzsálemet illeti, túl közel fekszik Tel Avivhoz és ez valamiféle rokonságban van Miesbach-hal... (Megjegyzés a mai olvasó számára: A bajorországi Miesbachban a weimari időkben megje-

lent egy napilap, amely a „Stürmer" hangját és tartalmát jóval inkább megelőzte, mintsem előkészítette.)

*

Ez után a bejegyzés után az Európa szó majd nyolc évig nem fordul elő a naplómban, noha mindarra figyeltem, ami az LTI sajátosságaként felmerült. Ezzel persze nem azt akarom mondani, hogy itt-ott valamit nem lehetett olvasni Európáról, vagy az európai helyzetről. Ez nem igaz, hiszen a nácizmus már ősapjától, Chamberlaintől kezdve használt valamiféle hamis Európa-eszmét, amelynek Rosenberg Mítoszában középponti jelentősége van, így aztán a párt valamennyi teoretikusa átvette.

Erről az eszméről elmondható, hogy ugyanaz történt vele, mint amit a fajpolitikusok a német néppel műveltek: „északiasították". A náci doktrína szerint minden európaiság az északiaktól vagy az északgermánoktól eredt, és minden rossz, minden fenyegetés Szíriából és Palesztinából jött.

Mivel azonban az európai kultúra görög és keresztény gyökereit semmilyen módon nem lehet letagadni, így a hellének és maga Krisztus is szőke-kékszemű, északi-germán eredetű lett. Ami a kereszténységből nem illett be a náci etikába és államelméletbe, azt hol mint zsidót, hol mint szíriait, hol mint rómait irtották ki belőle.

De az Európa szó és fogalom még ilyen torz formában is csak a képzettek egy kicsiny rétege számára létezett; egyébként majdnem olyan rossz hangzású volt, mint az értelmiség és a humanizmus kárhoztatott fogalma. Mert mindig fennállt annak a veszélye, hogy a régi Európa-eszme emléke tovább él, ami aztán elkerülhetetlenül békés, nemzetek feletti és humánus gondolatfolyamokat indított volna meg. Másrészt az Európa-fogalomról teljesen lemondtak, amikor Németországot tették meg az európai eszme őshazájának és az európai emberiség egyedüli képviselőjének. Ilyen módon Németországot mindennemű kulturális kapcsolat és kötelesség alól kivonták és mint ilyen, istenként, isteni jogokkal állt minden más nép fölött. Gyakorta hangoztatott meggyőződés

volt, hogy Németország védi Európát a zsidó-ázsiai bolsevizmustól. Amikor Hitler 1938. május 2-án látványos állami látogatásra Olaszországba utazott, gyakran elhangzott a sajtóban, hogy a führer és a duce most azon dolgozik, hogy együtt megteremtsék az „új Európát", jóllehet ez a nemzetköziesített „Európa" szembenállt „A Német Nemzet Szent Germán Birodalma" nagybetűs főcímmel. De a Harmadik Birodalom békeéveiben az Európa szót sohasem használták oly gyakran, olyan hangsúllyal és olyan érzelmi telítettséggel, hogy azt az LTI jellemző vonásaként könyvelhetnénk el.

Csak az oroszországi hadjárat elején, vagy inkább a visszavonulás kezdetekor lett újra és minden kétséget kizáróan érvényes. Ha korábban csak alkalmanként, inkább az ünnepi kultúrszemlékben volt szó Európáról, amelyet „meg kell védeni a bolsevizmustól", most ez, vagy valamilyen hasonló frázis mindennapos lett, az újságokban naponta megjelent, a legkülönbözőbb helyeken ismételgették. Goebbels találta ki a sztyeppei roham képét, és miközben a földrajztudós szaknyelvéből átvette a szót, óvott Európa elsztyeppésedésétől és ettől kezdve a sztyeppe és Európa, így, szorosan összekapcsolva, az LTI specifikus szókincsévé vált.

De az Európa fogalom most sajátságos visszafejlődésen ment keresztül. Valéry szemléletében, teljességgel függetlenül az eredeti térségtől, mindazt jelentette, amit szellemileg a Jeruzsálem, Athén, Róma hármasság (vagy latinosabban kifejezve: egyszer Athén és kétszer Róma) kifejezett. Most, a hitleri korszak utolsó harmadában egyáltalán nincs ilyesfajta absztrakció. Való igaz, hogy beszélnek a nyugati eszmékről, amelyek az ázsiaiság ellen védenek. De amennyire azon igyekeznek, hogy az északi-germán európaiság eszméjét, amelyet a nácizmus fellendülésekor hangoztattak, most újra propagálják, másrészt éppannyira egyetlen sort sem pazarolnak arra, hogy Valéry valódibb Európa-fogalmával foglalkozzanak. Csak valódibbnak nevezem, mert latinságának hangoztatása és kizárólagos nyugati irányultsága túl szűkké teszi ahhoz, hogy valóban hiteles legyen: amióta Tolsztoj és Dosztojevszkij hatott Európára (és Vogüé „Orosz regénye" is megjelent már 1886-ban), amióta a marxizmus marxizmus–leninizmussá fejlődött és amióta ez az amerikai technikával kapcsolódott egy-

be, azóta a szellemi európaiság súlypontja áthelyeződött Moszkvába....

Nem, azt az Európát, amelyről az LTI most nap mint nap beszél, az ő kulcsszóként használt Európáját kizárólag területileg és materiálisan kell érteni; szűkebb területet érint és konkrétabb szempontok szerint ítél, mint azt korábban megszoktuk. Európa ugyanis most nemcsak Oroszországgal szemben határolta el magát, amelynek nagy része természetesen Európa területe, tehát jogtalan, ha az új hitleri kontinens érdekében lemondunk róla, hanem Európa ellenséges viszonyba került Nagy-Britanniával is.

Még a háború elején is másként volt. Azt mondták: „Anglia nem sziget többé." Ez a kijelentés egyébként jóval Hitler előtt hangzott el. Disraëli Tancredjában találtam rá és Rohrbach politikai útirajzírónál, aki a Baghdad-vasút és Közép-Európa számára találta ki; ennek ellenére a mondást mindig Hitlernek tulajdonították. Később, a Lengyelország és Franciaország lerohanása fölötti győzelem mámorában az egész hitleri Németország Anglia megszállására számított.

A remények azonban meghiúsultak: az elszigetelt és támadással fenyegetett Anglia helyére az elszigetelt és támadással fenyegetett tengely lépett. Ekkor a „blokádbiztos", az „önálló Európa" lett a varázsige, amelyet, mint mondták, az angolok elárultak, az amerikaiak és az oroszok körülszaglásztak; ez a rabszolgasorsra és elszellemtelenedésre ítéltetett „tiszteletreméltó kontinens". Lexikálisan és fogalmilag az „Európa-erőd" kifejezés volt a döntő jelentőségű az LTI-ben.

1943 tavaszán hivatalos megjegyzéssel („Ez az írás a nemzetiszocializmus bibliográfiájához tartozik") jelent meg Max Clauss egyik könyve, az „Európai tényállás" (Tatsache Europa). A címe is mutatja, hogy nem kacskaringós, töprenkedő eszmékről volt szó, sokkal inkább konkrétumról, Európa körülkerített térségéről. A „mai Európáról, amely ma menetel". Ez a könyv Angliát tartja az igazi ellenségnek, sokkal inkább, mint Oroszországot. Elméleti kiindulópontja Coudenhove-Kalergis 1923-ban megjelent „Pan-Europa" című könyve volt, amelyben Anglia európai nagyhatalom, Szovjet-Oroszország pedig az európai demokrácia ellensége. A szovjetellenesség álláspontján Coudenhove szövetségese, nem pedig ellensége a náci szerzőnek. De ez nem csupán a két teoretikus politikai állásfoglalására vonatkozik. Clauss idézi Coudenhove megállapítását a szövetség jeléről: „a jel, amelyben Pán-Európa összes állama egyesülni fog, a napkereszt: a vörös kereszt az arany napkorongon, ami a humanizmus és az értelem jelképe". Számomra nem annak van jelentősége, hogy Coudenhove értetlenül zárkózik el éppen attól az Oroszországtól, amely az európaiság fáklyáját hordozza, vagy hogy kiáll az angol hegemónia mellett, hanem az, hogy Coudenhove-nál Európa eszméje és nem a térsége szerepel – a náci irat borítólapján viszont éppen a térség, a kontinens térképe látható – és hogy ezt az eszmét humanizmusnak és értelemnek nevezi. Az „Európai tényállás" kineveti a „Pán-Európa lidércfényét" és kizárólag a „realitással" foglalkozik, vagyis azzal, amit 1943 elején a hitleri Németországban a hivatalos vélemény tartós realitásnak nevezett: „a realitás: az óriási világrésznyi térség megszervezése szabadságharcos alapon – Keleten; a realitás: a hatalmas erők szabaddá tétele, hogy a blokádbiztos Európát mindenképpen bevehetetlenné tegyék". Ennek a térségnek a közepén van Németország, a „rendező hatalom". Ez a szó is beletartozik az LTI kései korszakába; az uralkodó és leigázó hatalom eufémisztikusan elkendőző kifejezése. Annál erősebben hangoztatják, minél gyengébb a „tengelypartnerek", a szövetséges Olaszország helyzete; egyébként semmiféle elvi, térségtől mentes célt nem szolgált.

Amikor az utolsó években Európa neve a sajtóban vagy a beszédekben felmerült – és mennél rosszabbul állt Németország szénája, annál gyakrabban és igézőbben –, mindig ezzel az egyetlen tartalommal használták: Németország a „rendező hatalom", amely megvédi az „Európa-erődöt".

Salzburgban bemutattak egy kiállítást: „Német művészek és az SS". A hír egyik szlogenje így hangzott: „Rohamcsapatból harci egység Európáért." Röviddel korábban, 1944 tavaszán írja Goebbels: „Európa népeinek térden csúszva kell hálát adniok nekünk", talán egyáltalán nem is érdemlik meg, hogy az ő védelmükben harcolunk! (Csak a mondat elejét jegyeztem fel szó szerint.)

Egyszer aztán a sok materialista között, akik egyre csak a hit-

leri Németország értelmezésében beszélnek az európai kontinensről, szólásra jelentkezik egy költő és idealista. 1943 nyarán a „Reich"-ben megjelenik egy Európa-óda antik versmértékben. A költő neve Wilfried Bade és éppen megjelenő kötetének címe: „Halál és élet". Semmi továbbit nem tudok a szerzőről, sem a műveiről, mindkettő eltűnt; engem csak ez ragadott meg, ez maradt meg máig is az emlékezetemben, ennek az ódának a tiszta formája és lendülete. Németország úgy szerepel benne, mint egy isten bika alakban, aki elragadja a szép Európát, majd az elrablottról és felmagasztaltról így beszél: „... te egy személyben / anyám, szerelmem és leányom / vagy, óh, mily nagy titok, / ki érti ezt meg..." De a fiatal idealista és az antik kultúra barátja nem merül el sokáig a nagy titokban, ismer egy gyógyító szert mindenféle szellemi nehézség ellen: „... a kardok / fényében minden egyszerű, / nincs már tovább / kétség sem talány."

Micsoda megmérhetetlen távolság az első világháború Európagondolatától! „Európa, nem tudom elviselni, hogy ebben az őrületben tönkre mész, Európa, a füledbe kiáltom csatatereidet, hát ki vagy te!" – írja Jules Romain –, a második világháború költője viszont büszkeséget és ámulatot érez a kardok fényében!

*

Az élet megengedhet olyan kombinációkat, amilyeneket egy regényíró nem, mert a regényben regényszerűen kell hatniuk. Éppen összeszedtem hitlerkori Európa-jegyzeteimet, s azon gondolkoztam, hogy vajon most visszatérünk-e egy tisztább Európagondolathoz, vagy az Európa-fogalmat teljesen el fogjuk-e vetni, mert éppen Moszkvából, amit Valéry még nem vehetett figyelembe, most egy tisztább európai gondolat indul ki, szó szerint „mindenkihez" és Moszkva nézőpontja szerint csak a világ van és nincs többé külön Európa-tartomány, amikor megkaptam Waltertől az első levelet, hat év után Jeruzsálemből. Most már nem a Café Europe-ból küldte. Nem tudom, vajon ez a kávéház megvan-e még, mindenesetre ennek a címnek a hiányát éppolyan jelképesen fogtam fel, mint korábban a meglétét. Mert ennek a

levélnek a tartalma nagyon is nélkülözte az akkori európaiságot. „Olvashatsz egyet s mást az újságokban (írja a levélben), de el nem tudod képzelni, hogy mit művelnek itt a mi nacionalistáink. Hát ezért menekültem én el a hitleri Németországból?"... Ezért nem volt neki tovább maradása Jeruzsálemben a Café Europeban. De ez az LTI zsidó-fejezetéhez tartozik!

XXV. A csillag

Újra megkérdezem magamtól, amit már százszor, a legkülönbözőbb formában kérdeztem, hogy a tizenkét pokoli esztendő alatt melyik volt a zsidók számára a legnehezebb nap?

Magamtól sem, mástól sem kaptam erre soha más feleletet, mint azt, hogy 1941. szeptember 19. Ekkortól kellett hordani a zsidócsillagot, a hatágú dávidcsillagot, a sárga színű rongyot, ami csak pestist és karantént jelent és ami a középkorban a zsidók ismertetőszíne volt, az irigységnek és a vérbe került epének a színe, a kerülendő gonoszság színe, a sárga rongy a fekete felirattal: „zsidó". A szót az egymásba csúsztatott két háromszög vonalai keretezik és olyan vastag, nyomtatott betűkkel írták, amelyek külön-külön és túlhangsúlyozva a vízszintes héber írásjelek látszatát keltik.

Hogy túl hosszú ez a leírás? Óh, dehogy, ellenkezőleg! Csak hiányzik belőlem a művészi készség, hogy pontosabban, hatásosabban írjam le. Hányszor volt, amikor egy új csillagot kellett új (többnyire a zsidó ruhakamarától kapott régi) darabra felvarrni, kabátra vagy munkaköpenyre, hányszor kellett ezt a rongyot nagyító alatt vizsgálnom, a sárga szövet egyes mezőit, a fekete felirat egyenetlenségeit, – és ha nem volt kielégítő minden egyes részlet, hány tortúrát kellett kiállnom a csillag miatt.

Egy rendes és vidám kinézetű ember jön velem szembe, aki kézenfogva vezet egy kisfiút. Egy lépésnyire tőlem megáll: „Jól nézd meg, Horst! – ezek mind bűnösök!..." Egy fehérszakállú, jólápolt úr átjön az utca túloldaláról, nagyot köszön, nyújtja a kezét: „Ön nem ismer engem, de meg kell mondjam önnek, hogy én elítélem ezeket a módszereket..." Ha fel akarok szállni a villamosra, csak az első peront használhatom, azt is csak akkor, ha a gyárba megyek és ha a gyár hat kilométernél messzebb van a lakásomtól, és csak ha az első peron biztosan el van választva a kocsi belsejétől. Fel akarok szállni, késő van és ha nem jelenek

meg pontosan a munkában, a mester jelentheti a Gestaponak. Valaki hátulról visszarángat: „Eriggy gyalog, egészségesebb az neked!" Egy SS-tiszt az, nevetgél, egyáltalán nem brutális, csak egy jó viccet csinál, mint amikor valaki egy kicsit oldalba lök egy kutyát... Azt mondja a feleségem: „Olyan szép idő van és ma kivételesen semmit sem kell vásárolni, nem kell sorban állni – elkísérlek egy darabon!" – „Semmi esetre! Azt kelljen látnom, hogy téged miattam valaki sérteget az utcán? Azonkívül: ki tudja, hogy kinek leszel gyanús, aki téged nem ismert eddig, és amikor a kéziratainat továbbadod, éppen ennek a karjaiba futsz!..." Egy bútorhordár, aki két költözködésemben is részt vett – rendes ember, a KPD felé vonzódik – a Freiberger Strassén hirtelen megáll előttem, két nagy mancsával megfogja a kezemet és úgy suttog, hogy az egész úttesten hallani lehet: „Ugyan, professzor úr, ne lógassa a fejét! Hamar levitézlenek az átkozottak!" Ez vigasztalás akart lenni és szívmelegítés is, de ha ezen a derék emberen kívül más is meghallja, akkor a vigasztalómnak börtön jár, nekem pedig Auschwitzon át az életembe kerül... Egy autó fékez elmenőben az üres utcán, idegen fej hajlik ki belőle: „Hát még élsz, te átkozott disznó? Ki kéne taposni a beleidet!..."

Nem, nem lehet minden részletre kitérni, a zsidócsillag minden keserűségét feljegyezni.

A Georgplatzon, a zöldövezetben állt egy Gutzkow-szobrocska, ma már csak a talapzata van meg a föltépett barázdában. Ezzel a kis mellszoborral különös baráti viszonyban voltam. Ki ismeri ma már „A szellem lovagját"? A doktori disszertációmhoz mind a kilenc kötetét nagy élvezettel végigolvastam, és még jóval korábban, egyszer anyám mesélte, hogy kislányként csak úgy falta ezt az akkor nagyon modern, egyszersmind tiltott regényt. De nem is „A szellem lovagjára" gondolok elsősorban, amikor elmegyek a Gutzkow-szobor előtt, inkább az „Uriel Acosta" jut eszembe, amelyet tizenhét évesen Krollnál láttam. Akkoriban már szinte teljesen eltűnt a hivatalos műsortervből, és a kritikusoknak elsőrendű kötelessége lett, hogy a darabot rossznak találják, hogy a gyengéire külön-külön rámutassanak. Rám azonban nagy hatással volt és egyik mondata egész életemben végigkísért. A különféle antiszemita intézkedésekkel való össze-

ütközéseimkor különösen élénken át tudtam élni, a saját életembe azonban csak ezen a szeptember 19-én lépett be. Így hangzott az idézet: „Óh, elmerülnék benned, általános, / óh, az élet sodrában hogy úsznék!" Hát bizony, az általánostól már 1933 óta el voltam vágva, és egész Németország el volt vágva tőle; de mégis: amikor a lakást becsuktam magam mögött és az utcán voltam, amelyet jól ismertem, ez mégis elmerülés volt a nagy általános hullámban, bár szorongással teli, mert minden pillanatban felismerhetett és bántalmazhatott egy rosszakaróm, de mégis csak elmerülés; most azonban minden pillanatban és mindenki számára ismert voltam, ismertetőjelem által elkülönített és szabad, mint a madár; mert annak az intézkedésnek az volt a megokolása, hogy a zsidókat azért kell elkülöníteni, mert bebizonyosodott oroszországi kegyetlenségük.

Csak most lett valóság a gettósítás. Először a gettó szót csak a „Getto Litzmannstadt" levélbélyegzőn lehetett olvasni, tehát a meghódított külföldnek volt fenntarva. Németországban egyes zsidóházak voltak, amelyekbe összezsúfolták a zsidókat és amelyeket nemsokára „Zsidóház" felirattal is elláttak. De ezek a házak árja lakónegyedekben voltak és ezekben sem kizárólag zsidók laktak; ezért aztán a többin ez a közlemény volt olvasható: „Ez a ház zsidómentes". A mondat vastagon és feketén fennmaradt egyes falakon és csak a bombázás tüntette el, míg a „Tiszta árja üzlet" és a gyűlölködő „Zsidó üzlet" kirakatmázolmány, valamint az „árjásítani" ige és a boltajtón az esküdöző felirat: „Teljesen árjásított vállalkozás!" hamar eltűntek, hiszen nem volt többé zsidó üzlet és nem volt mit árjásítani.

Most, amikor a zsidócsillagot bevezették, többé nem volt fontos, hogy vajon a zsidóházak széjjel vannak-e szórva, vagy külön negyedet képeznek, mert a csillagos zsidók mindegyike magában hordozta a saját gettóját, mint a csiga a házát. És mindegy volt, hogy abban a házban csak zsidók vagy pedig árják is élnek, mert az ajtókon minden név fölé ki kellett ragasztani a csillagot. Ha a feleség árja volt, akkor az ő nevét a csillagtól távolabb kellett kiírni és az árja szót utánatenni.

Aztán medúzaszerűen felbukkantak a lakásajtókon másfajta cédulák is: „Itt lakott a Weil zsidó". Ebből tudta a postásnő,

hogy nem kell többet fáradnia az új cím után, a feladónak pedig ezzel az eufémisztikus megjegyzéssel küldték vissza a borítékot: „A cím megváltozott". Ez a „megváltozott" az LTI lexikonában, a zsidó fejezetben félelmetes mellékjelentést kapott.

E rovat gazdag a hivatalos kifejezésekben és fordulatokban, amelyek minden érintettre vonatkoztak, tehát állandóan előfordultak társalgásukban. Kezdődött természetesen a „nem árjával" és az „árjásítással", utána voltak „a nürnbergi törvények a német vér tisztántartására", aztán voltak a „teljesen zsidók", a „félzsidók", az „első fokú keverékek", meg a többi fokozat és a „zsidó származékok". És mindenekelőtt voltak: „kivételezettek".

Ez a nácik egyetlen olyan ötlete, amelyről nem tudom, hogy vajon maguk a szerzői tudatában voltak-e ötletük egész diabolikusságának. A kivételezettek csak a gyárak zsidó munkacsoportjaiban jelentek meg, a kedvezményük pedig csupán annyi volt, hogy nem kellett csillagot hordaniuk és zsidóházban lakniuk. Kedvezményezett volt az, aki vegyes házasságban élt és ebből a házasságból olyan gyermekei voltak, akiket „németként neveltek", vagyis: nem voltak a zsidó hitközség bejegyzett tagjai. Ez a rendelkezés, amelynek az értelmezése ismét csak bizonytalansághoz és groteszk szőrszálhasogatáshoz vezetett, valójában azért született, hogy megóvja a népnek a nácik számára használható részét. Bizonyos azonban, hogy semmi nem hatott bomlasztóbban és demoralizálóbban a zsidó csoportokra, mint éppen ez a rendelkezés. Mennyi irigység és gyűlölet támadt ennek nyomában! Semmit nem hallottam gyakrabban és több keserűséggel kimondani, mint ezt a mondatot: „Ő kivételezett!" Vagyis: „Ő kevesebb adót fizet, mint mi, neki nem kell a zsidóházban laknai, ő nem hordja a csillagot, ő útközben el tud tűnni..." És mennyi gőg, mennyi szánalmas káröröm – szánalmas, mert végül is ők ugyanabban a pokolban voltak, mint mi, még ha a pokol egy jobbik bugyrában is, és végül a gázkamra kivételezetteket is elnyelt –, mennyi hangsúlyozott távolság volt ebben a három szóban: „Én kivételezett vagyok." Amikor mostanában magunk között a zsidók megvádolásáról, a súlyos következménnyel járó bosszúakciókról hallok, mindig arra az általános ellentétre gondolok, ami a csillagviselők és a kivételezettek között volt. Ter-

mészetesen a zsidóház szűk összezártságában – közös konyha, közös fürdő, közös helyiség a különböző feleknek – és a gyári zsidó csoportok szűk közösségében számos más súrlódási felület is adódott, de a kivételezettek és a nem kivételezettek között gyulladt ki a leggonoszabb ellenségeskedés, mert itt a gyűlölet tárgyáról, a csillagról volt szó.

Gyakran és csekély különbséggel ilyen mondatokat találok a naplómban. „Az emberek minden rossz tulajdonsága felszínre kerül, antiszemitává lehet lenni köztük!" A második zsidóház után azonban – hármat ismertem összesen – az ilyen kitöréseim mellől sohasem hiányzik a kiegészítés: „Jó, hogy olvastam Dwingertől a »Szögesdrót mögött«-et. Ami az első világháború szibériai hadifogolytáborában összezsúfolódott, annak nem volt semmi köze a zsidósághoz; tiszta árja fajú nép volt, német legénység, német törzstiszt. És mégis, ebben a táborban pontosan ugyanaz folyik, mint nálunk a zsidóházakban. Nem a faj, nem a vallás, a zsúfoltság és a rabság teszi..." A kivételezett – lexikonom zsidó fejezetének második legrosszabb szava. A legrosszabb továbbra is a csillag. Az ember néha akasztófahumorral szemléli: néha megállapítják, nemcsak mások, hanem az ember önmaga előtt is, hogy büszkének kell lennie rá; csak egészen a végén kezd el az ember reménykedni benne: ez lesz a mi alibink! De a leghosszabb időn keresztül mégis rikító sárgasága világít át minden rossz emlékű gondolatot.

És a legmérgezőbben a „takart csillag" foszforeszkált. A csillagot, hangzik a Gestapo előírása, jól láthatóan, a szív fölött kell hordani; a kabáton, az utcai felöltőn, a munkaköpenyen, és minden olyan helyen hordani kell, ahol lehetőség van az árjákkal való találkozásra. Ha egy napfényes márciusi napon a kabátodat kinyitottad, úgy, hogy a gallér a bal oldalon visszahajlott, ha az aktatáskát a bal hónod alá szorítva tartod, ha asszony vagy és muffot hordasz, akkor a csillagod „takart csillag", talán akaratlanul és csak pillanatokra, talán szándékosan, hogy egyszer bélyeg nélkül léphess az utcára. Egy Gestapo-hivatalnok azonban mindig szándékosnak minősíti a takarást és ezért koncentrációs tábor jár. És ha egy ügybuzgó Gestapo-hivatalnok bizonyítani akar, és

te kerülsz az útjába, akkor a karodat, az aktatáskát vagy a muffot a térdedig lógathatod, akkor lehet a kabát rendesen begombolva rajtad – a Lesser zsidó vagy a Winterstein zsidónő „eltakarta a csillagot", és legkésőbb egy negyedév múlva a környezete szabályszerű halotti jelentést kap Ravensbrückből vagy Auschwitzból. A halál okát ezen pontosan, sőt részletesen vagy egyénileg adják meg: „szívizomelégtelenség" változik a „szökési kísérlet közben agyonlőtték"-kel. De a halál valódi oka az eltakart csillag.

XXVI. A zsidó háború

Az első peronon a mellettem álló ember élesen rám néz, majd halk, parancsoló hangsúllyal a fülembe súgja: „A pályaudvarnál leszállsz és velem jössz!" Először találkoztam ilyesmivel, bár ismetem már más csillagviselők elbeszéléseiből. Nem történik semmi baj, csak viccelni akart és engem veszélytelennek nézett. De ezt nem tudhatom előre, és a Gestapoval még egy ártatlan, vicces találkozás sem élvezet, így az incidens mindenképpen megvisel. „Ezt ki akarom bolházni" szól a smasszerom a portásnak, „állítsd arccal a falnak, amíg nem hívom." Vagy egy negyedórát állok a lépcsőházban, arccal a falnak, az arramenők gúnyolódó szavakat vágnak hozzám vagy találgatják: „Na, felakasztanak végre, zsidó kutya, vagy mire vársz?"... „Nem kaptál még elég botot?..." Aztán végre hívnak: „... felfelé, de katonásan.... Futólépés!" Benyitok, megállok a közeli íróasztalnál. Barátságos szavak: „Még sohasem voltál itt fenn? Valóban nem? Ez a szerencséd... sokat kell még neked tanulni... Két lépésre el az asztaltól, kezek a nadrágvarráson és jelentést kérek: Mocskos-barom Izrael Pál zsidó jelentkezem, vagy valahogy így. Most vissza, ki, rajta, rajta, és jaj neked, ha a jelentés nem lesz elég katonás!... No, hát nagyon katonás nem volt, de egyelőre jó lesz. De most ki a bolhákkal! Igazolványt, papírokat elő, zsebeket kiüríteni, valami lopott vagy tiltott holmi mindig van náluk... Micsoda, hogy te professzor vagy? Még hogy te akarsz nekünk valamit tanítani? Már csak ezért a szemérmetlenségért is Theresienstadtba kerülsz... Nem is! Nem vagy te még 65, akkor meg mész Lengyelországba. Még nincs 65 – de már olyan öreg, meg olyan rozoga, meg csak úgy kapkod a levegő után! Te jó Isten, úgy kidőzsölted magadat a jólétben, hogy 75-nek nézel ki!" A felügyelőnek jó kedve van. „Szerencséd, hogy semmi tilos dolgot nem találtunk nálad. De jaj neked, ha legközelebb valami mást is meglátok a zsebedben; akár csak egy darab cigarettát, már jössz is velem, még ha három árja feleséged is van... Lelépni, fürgén!"

A kilincs már a kezemben, amikor visszahív: „Most otthon a zsidó győzelemért fogsz imádkozni, ugye? – Ne bámulj így rám, ne is válaszolj, úgyis tudom, hogy azt teszed. Ez a ti háborútok! Mi?! Rázod a fejed? Hát akkor kivel háborúzunk? Na, pofázz már, ha kérdeznek, elvégre professzor vagy!" – „Angliával meg Franciaországgal, Oroszországgal meg..." – „Na, hagyd abba, ez csupa hülyeség. A zsidókkal háborúzunk, zsidó háború ez. És ha nekem még egyszer a fejedet rázod, hát olyat kapsz tőlem, hogy rögtön rohanhatsz a fogorvoshoz... Ez zsidó háború, a führer megmondta és a führernek mindig igaza van... mars ki!"

A zsidó háború! Nem a führer találta ezt ki, bizonyára nem is tudott Josephus Flaviusról. Talán egyszer az újságban vagy egy könyvesbolt kirakatában vette észre, hogy a zsidó Feuchtwanger regényt írt „A zsidó háborúról". Ez egyébként így van az LTI valamennyi jellemző szavával és fordulatával: Anglia nem sziget többé, eltömegesedés, elsztyeppésedés, egyszeriség, alsóbbrendű ember stb. – mind átvétel és mégis mind új, egyszer s mindenkorra az LTI része lett, mert a személyes, vagy szaktudományos, vagy csoportnyelvi használat szűk köréből átkerült az általánosságba és teljesen átjárta a náci alapeszme mérge.

A zsidó háború! Amire én ráztam a fejemet és felsoroltam Németország egyes ellenfeleit. Pedig a nácizmus szempontjából mégis találó ez a megjelölés. A zsidó háború 1933. január 30-án a „hatalomátvétellel" kezdődött, és 1939. szeptember 1-én – az LTI később sokáig divatos szavával élve – csak a háború kiszélesítése történt. Sokáig küzdöttem az ellen a felfogás ellen, hogy mi – és éppen, mert azt kellett mondanom, hogy „mi", ezért tartottam kicsinyes és hiú önámításnak –, hogy mi ilyen módon a nácizmus középpontjában állnánk. Pedig valóban így volt, és ennek a helyzetnek a létrejötte ma már köztudott.

Elegendő gondosan végigtanulmányozni Hitler harci könyvének „A tanulás és szenvedés bécsi évei" című fejezetét, amelyben „az antiszemitizmushoz vezető útját" ábrázolja nagyon alaposan. Bár sok elkendőzött, kozmetikázott és erőltetett dolog van benne, de egy igazság azért feltűnik: ez a teljesen képzetlen és határozatlan ember először Lueger és Schönerer osztrák antiszemiták nézőpontjából ismeri meg a politikát, amelyet aztán a

söpredék perspektívájából fog nézni. Primitív módon a zsidókat – vagy ahogy egész életében mondta: a zsidó népet – a galíciai házaló képében fogja fel; primitív módon a mocskos kaftánviselők külső megjelenését gúnyolja; a „zsidó nép" allegorikus figurájának megalkotásához segítségül hívja mindazon erkölcstelenség felsőfokát, amelyen bécsi évei sikertelenségében olyan keserűen felháborodott. A kulturális élet „minden nyílt kelevényében..., mint féreg a lomha testben..., ott található a zsidócska". És a legkülönbözőbb területeken működő zsidók az ő számára a pestist jelentik, „rosszabbak, mint a dögvész volt egykor"...

„Zsidócska" és „dögvész", a megvető gúny és a rettegés, a páni félelem kifejezése: mindkettő olyan stílusforma, amelyet mindig megtalálhatunk Hitlernél, amikor csak a zsidókról beszél, tehát valamennyi beszédében és kijelentésében. A zsidókkal szembeni gyerekes és infantilis kezdeti magatartása sohasem változott. Ebben van erejének jelentős része, ez kötötte össze őt a legkorlátoltabb néptömeggel, amely a gépek korában nem az ipari proletariátusból és csak részben a falusi lakosságból, hanem túlnyomórészt az összezsúfolódott kispolgárság tömegeiből állt. Ezek számára a másik ruhába bújt élőlény, a másik beszélő nem a másik embert jelenti, hanem a másik állatot a másik ólból, akivel neki semmi közös dolga nincs, csak gyűlölni és elmarni egymást. A faj mint a tudomány és az áltudomány fogalma csak a tizennyolcadik század közepe óta létezik. De mint az ellenség iránt érzett ösztönös ellenszenv, mint vérgőzös gyűlölség vele szemben, az ilyen faji tudat az emberi lét legalsó lépcsőfoka, amely annak arányában tűnik el, amennyire az egyik emberi horda megtanulja, hogy a szomszéd hordában többé ne másfajta állatcsordát lásson.

De bár ily módon az antiszemitizmus Hitlernél olyan alapérzés, amely az ember szellemi primitívségén alapszik, a führerben kezdettől ugyanilyen mértékben megvan az a számító ravaszság is, amely egyáltalán nem illik össze a kiszámíthatatlansággal, és mégis gyakran együtt jár vele. Tudta, hogy hűséget csak azoktól várhat, akik a primitívségnek ugyanazon a fokán állnak, mint ő, és a legegyszerűbb és legbiztosabb eszköz ezek megtartására az ösztönös zsidógyűlölet ápolása, törvényesítése, mondhatni: felmagasztalása. Itt a nép kulturális gondolkodásának leggyengébb pontjára tapintott. Mennyi ideje is annak, hogy a zsidók kiléptek elkülönülésükből, különállásukból és a nemzetek közösségébe fölvétettek? Az emancipáció a 19. század elejére vezethető vissza, Németországban a teljes átformálódás csak a hatvanas években következik be, de az osztrák Galíciában egy összezsúfolt tömegnyi zsidó egyáltalán nem akarta feladni különválását. Ezek azok, akikről az európai népek mint az ázsiai fajú zsidókról beszélnek, és ők ehhez újabb konkrét szemléltető és bizonyító anyagot szolgáltattak. És éppen abban a pillanatban, amikor Hitler az első politikai tájékozódásba kezd, éppen maguk a zsidók vezetik őt a számára kimért útra. Ez a feléledő cionizmus ideje. Németországban még kevéssé érezhető, de Hitler tanuló és szenvedő éveiben Bécsben már jól kitapintható volt. Itt – hogy ismét a „Kampfot" idézzem – „nagy mozgalom, amely ugyancsak kiterjedt". Ha az antiszemitizmust a faji eszmével támasztjuk alá, akkor nemcsak tudományos vagy látszólag tudományos alapot teremtünk neki, hanem eredendően népi bázist is, és ezzel kiirthatatlanná tesszük: mert az ember megváltoztathatja a ruháját, a szokásait, a képzettségét és a hitét, de a vérét nem.

De vajon mit nyernek az ilyen kiirthatatlan és az ösztönök zűrzavarában visszamaradt zsidógyűlölet ápolásával? Rendkívül sokat. Annyira sokat, hogy én a nemzetiszocialisták antiszemitizmusát nem is annyira általános fajelméletük különös alkalmazásának tartom, inkább arról vagyok meggyőződve, hogy csak azért vették át és agyalták ki az általános fajelméletet, hogy az antiszemitizmust tartósan és tudományosan megalapozhassák. A zsidó a legfontosabb ember Hitler államában: a legismertebb kutyafejű tatár, a bűnbak, a legismertebb ellenség, a legegyértelműbb közös nevező, a legtartósabb idézőjel a legkülönbözőbb tényezők számára. Ha valóban sikerült volna a führernek az összes zsidó tervezett megsemmisítése, akkor valami újat kellett volna kitalálnia, mert a zsidó ördög nélkül – „aki a zsidót nem ismeri, nem ismeri az ördögöt", állt a Stürmer címlapján –, a sötét zsidó nélkül nem tudta volna a nordikus germánok csillagfényét felmutatni. Egyébként a führernek nem volt nehéz az új

zsidókat megtalálni, a náci szerzők többször beszéltek úgy az angolokról, mint az elveszett bibliai zsidó törzs utódairól.

Hitler ördöngős ravaszsága mutatkozik meg a párt propagandistáinak adott álnok és szégyentelenül nyílt utasításaiban is. A legfőbb törvény mindenütt ez: Ne legyenek hallgatóidnak kritikus gondolatai, mindent a legegyszerűbben! Ha több ellenségről beszélsz, még azt gondolhatják, talán nincs is igazad – hozd tehát mindet egy nevezőre, kapcsold össze őket, tedd egyformává! Minderről gondoskodik a zsidó, aki jól látható és kéznél van. Persze a személyhez kötésben és a jelképesítésben az egyes számra ügyelni kell. Ez megint csak nem a Harmadik Birodalom saját ötlete. A népdalban, a történelmi balladában, sőt még az első világháború népszerű katonanyelvén is nagy előszeretettel mondogatták: a muszka, az angol, a francia. De amikor az LTI a jelképes egyes számot a zsidókra alkalmazza, az jóval szélesebb, mint régen a katonákra való utalás.

A zsidó – ez a szó még nagyobb helyet foglal el a náci nyelvhasználatban, mint a fanatikus. De még a zsidó főnévnél is gyakrabban hangzik el a zsidó melléknév, mert ezzel a melléknévvel fel lehet oldani minden idézőjelet, ez az ellenzéket egyetlen ellenséggé fogja össze: a zsidó-marxista világnézet, a zsidó-bolsevista kulturálatlanság, a zsidó-kapitalista kizsákmányoló rendszer, a zsidó-angol és a zsidó-amerikai érdekeltség Németország megsemmisítésére. 1933-tól azonban minden szembenállás, akárhonnan is jöjjön, mindig ugyanahhoz az ellenséghez, a hitleri rejtett féreghez, a zsidóhoz vezet, akit emelkedett pillanatokban „Júda" néven nevez, egészen politikus pillanatokban pedig „Összjúdának". És amit az első pillanattól kezdve tesznek, azok mind védelmi intézkedések egy rájuk kényszerített háborúban, a zsidó háborúban. 1939. szeptember 1. óta a háború állandó jelzője a „ránk kényszerített", dehát végül is ez a szeptember elseje semmi újat nem hozott, csak a hitleri Németország elleni gyilkos zsidó merénylet folytatását, és mi, békeszerető nácik nem teszünk mást, mint amit eddig is tettünk, védekezünk: ma reggel óta „válaszolunk az ellenséges tűzre" – írta az első háborús tudósítás.

Ez a zsidó vérszomj azonban a legmélyén nem valamiféle

meggondolásból vagy érdekből fakad, nem egyszerűen hatalomvágyból, hanem veleszületett ösztönből, a zsidó faj „alapvető gyűlöletéből" az északi germán faj iránt. A zsidó alapvető gyűlölete olyan kulcsszó, amely tizenkét éven keresztül forgalomban volt. A veleszületett gyűlölettel szemben nem nyújt biztonságot más, mint a gyűlölködő felszámolása: tehát a faji antiszemitizmus állandósításától folyamatosan eljutunk a zsidók kiirtásának a szükségességéig. Az angol városok „leradírozásáról" Hitler csak egyszer beszélt, csak egyszeri kijelentése volt, amelyet mindenki a korlátlan nagyravágyás felsőfokának tulajdonított. A „kiirtani" igét viszont gyakran használta, az beletartozott az LTI általános nyelvkincsébe, meghonosodott a zsidó-fejezetben. Annak ott célja volt, amit sűrűn ismételgettek.

A faji antiszemitizmus, amely kezdetben a Hitler primitívségének megfelelő érzés volt, jól átgondolva a nácizmus középponti ügyévé formált, egységes rendszer lett. Goebbels írja a „Harc Berlinért" című könyvében: „A zsidókat a vérükké vált, nyomasztó kisebbrendűségi komplexum jellemzi. Ezért semmivel nem lehet őket mélyebben érinteni, mint ha a saját lényegükkel jellemezzük őket. Nevezd őt gazembernek, lumpnak, hazugnak, betörőnek, gyilkosnak, gonosztevőnek. Ez belülről alig érinti őt. Figyeld meg jól egy ideig, aztán mondjad neki: Ön ugyebár zsidó?! És csodálkozva fogod észrevenni, hogy abban a szempillantásban milyen bizonytalan, milyen zavarodott és bűntudatos lesz..." Egy hazugság (és ebben a viccel közös) annál erősebb, mennél több igazságot tartalmaz. Goebbels észrevétele helyes egészen a „bűntudatig". Nem valamely bűnét ismeri be a megszólított, hanem korábbi biztonsága változik át teljes gyámoltalanságggá, mert zsidóságának a megállapításával kihúzták a talajt a lába alól, elfojtották az egyetértés minden lehetőségét, harcát, hogy hasonló legyen a hasonlók között.

Az LTI-nek a zsidókkal foglalkozó összes részlete arra épül, hogy teljességgel és áthidalhatatlanul különböznek a németségtől. Akár a zsidó népről, akár a zsidó fajról van is szó, akár a világzsidóságról, akár a nemzetközi zsidóságról – minden esetben a nem-német voltuk kerül elő. Az orvosi és az ügyvédi hivatás gyakorlását megtiltották nekik, ők a saját soraikból származó or-

vosaikat és ügyvédeiket használják, mert a németekkel mindenféle érintkezést be kell szüntetni, így ezek a – csak zsidók számára meghagyott – orvosok és jogászok külön nevet kaptak, betegellátónak és jogtanácsadóknak hívják őket.. Mindkét esetben az a szándék, hogy ne csak megkülönböztessék, hanem meg is alázzák őket. A jogtanácsadók esetében ez világosabb, mert korábban is beszéltek zugtanácsadókról, megkülönböztetésképpen az akadémiailag és államilag engedélyezett ügyvédektől; a betegellátó csak azért hangzik lekicsinylőbbnek, mert a hivatalos és megszokott cím korlátozását jelenti.

Némelykor nehéz megállapítani, hogy egy kifejezés miért is hangzik megvetően. Vajon miért megvető a náci „zsidómise" megjelölés, amely ugyanazt jelenti, mint a semleges „zsidó istentisztelet" kifejezés? Azt gondolom, talán mert valamiféle egzotikus útibeszámolóra utal, valamiféle afrikai bennszülött kultuszra. És itt bizonyára ráakadtam az igazi ok nyomára: a zsidómise a zsidó Istenre vonatkozik, a zsidó Isten törzsi isten, törzsi bálvány, nem pedig az egy és általános istenség, akire érvényes volna a zsidó istentisztelet. A szexuális kapcsolatot zsidók és árják között fajgyalázásnak nevezik. A nürnbergi zsinagógát, amelyet egy „ünnepi órában" feldúltak, Streicher, a frank vezető Nürnberg szégyenének mondja, de ő a zsinagógákat általában is rablóbarlangnak nevezi – és ehhez nincs szükség további vizsgálatra, mert nemcsak elutasítóan, hanem megvetően is hangzik. A zsidóság nyomatékos kigúnyolása amúgy is megszokott dolog; alig lehet találkozni Hitlernél vagy Goebbelsnél olyan zsidóval, akinek neve mellett ne említettek volna valamilyen pejoratív jelzőt, mint ócska, hamis, csaló, gyáva, s nem hiányoznak azok a gúnyszavak sem, amelyek népszerű formában a fizikumra utalnak, mint lúdtalpas, görbeorrú, víziszonyban szenvedő. A finomabb ízlésűek számára készült a parazita és a nomád jelző. Ha valaki egy árjára a legrosszabbat akarja mondani, zsidóbérencnek nevezi, ha egy árja nő nem akar elválni a zsidó férjétől, akkor zsidókurva.

Vajon felfedezhetünk-e valamiféle változást, fejlődést, tagolódást a tizenkét év folyamán a gúnyolódás szokásában? Igen is, nem is. Az LTI nyomorúsága igen nagy, 1945 januárjában

ugyanazt az aljasságot szolgálja, mint már 1933 januárjában is tette. De az alkotórészek azonossága ellenére is világos a változás, sőt hátborzongatóan világos, ha az ember egy beszéd vagy egy újságcikk egészét veszi szemügyre.

Emlékezzünk csak a zsidócskára meg a dögvészre Hitler „Mein Kampf"-jában, a megvetés hangjára, meg a félelem hangjára. A gyakran idézett és magyarázott führer-frázisok egyike a fenyegetés, hogy elmegy majd a zsidók kedve a nevetéstől, amiből később az ugyanolyan gyakran idézett nyilatkozat lett, miszerint: ugye, hogy elment. Ez így igaz, és ezt csak megerősíti az zsidó vicc, hogy a zsidók voltak az egyetlenek, akiknek Hitler igazat mondott. De a führernek is, meg az egész LTI-nek lassan elmegy a kedve a nevetéstől, vagy inkább görccsé alakul, álarccá válik, ami mögött hiába próbálják rejtegetni a halálfélelmet és végül a kétségbeesést. A vidáman kicsinyítő zsidócska a háborús években többet nem merül fel; a megvetés valamennyi kifejezése mögül, a megjátszott fölényesség mögül, minden hetvenkedés mögül kiérződik a rémület a fekete haláltól.

Ezen állapot legerősebb kifejeződése az az írás, amelyet Goebbels 1945. január 21-én tett közzé a „Reich"-ben: „A világ szerencsétlenségének okozói" címen. Ebben az oroszok, akik már Breslau előtt álltak és a szövetségesek a nyugati határon nem mások, mint „egy parazita faj világméretű összeesküvésének zsoldosai". Ezért űzik a zsidók az emberek millióit a halálba, hiszen iszonyodnak a mi kultúránktól, „amelyet a maguk nomád világképétől távolinak éreznek", hiszen iszonyodnak a mi gazdasági rendszerünktől és társadalmi berendezkedésünktől, mert abban a „maguk parazita üzelmeinek semmiféle létjogosultsága nincs többé..." „Akárhova nyúlsz, zsidóba nyúlsz!" De már „alaposan" elmúlt a nevethetnékjük! És most újra „leomlik a zsidó uralom". Mindenütt: a zsidó uralom és a zsidók – nincsen többé zsidócska.

Azt kérdezhetnénk, hogy a zsidó aljasságnak és kisebbrendűségnek, egyedüli ellenség voltának ez az örökös hangoztatása nem veszít-e hatásából és végül is nem vezet-e ellentmondáshoz. A kérdést ki kell terjeszteni a Goebbels-i propaganda egészének a hatására és átfogó értékelésére, majd továbbvinni a náci gon-

dolkodás vizsgálatára és a tömegpszichológia területére. Hitler a harci könyvében teljes nyomatékkal és egyértelmű pontossággal hirdeti a tömegek butaságát és annak a szükségszerűségét, hogy őket ebben a butaságban megtartsuk és minden további gondolkodásban meggátoljuk. Ennek legfőbb eszköze állandóan ugyanannak a legprimitívebb tannak a besulykolása, amelynek semelyik oldalról sem lehet ellentmondani. És a (mindig egyedül álló) értelmiségi is lelke hány szeletével tartozik az őt körülvevő tömeghez!

Eszembe jut egy kis gyógyszerésznő a litván-keletporosz nevével a háború utolsó negyedévéből. Maga mögött tudta a nehéz államvizsgát, jó általános műveltsége volt, a háború szenvedélyes ellenzője, a náciknak egyáltalán nem a híve, pontosan tudta, hogy a végüket járják és várta is ezt a véget. Amikor éjszakai szolgálatos volt, hosszan elbeszélgettünk, megérezte a közös szellemet és lassan előmerészkedett vele. Ez akkor volt, amikor menekültünk a Gestapo elől, hamis neveket viseltünk, s falkensteini barátunk egy időre menedéket és nyugalmat adott nekünk, a patikája hátsó szobájában aludtunk, a Hitler-kép alatt...

„Én sohasem éreztem gőgöt más népekkel szemben" – mondta a kis gyógyszerésznő, „nagyanyám litván – miért kell neki, miért kell nekem kisebb értékűnek lennem, mint bármelyik tisztanémet nőnek?" – „Igen, a vér tisztaságára, a német privilégiumra épül ez az egész tan, az antiszemitizmusra..." – „A zsidókkal kapcsolatban – szakít félbe – igaza is van, az egészen más." – „Ismer maga személyesen..." – „Nem, mindig kerültem őket, nekem annyira barátságtalanok. Olyan sok mindent lehet hallani és olvasni róluk."

Olyan válasz után kutattam, amely óvatosságot és felvilágosítást egyesít. A kislány legfeljebb tizenhárom éves volt, amikor a hitlerizmus kiütött – mit tudhat ő, mihez kapcsolódhat?

Közbejött, szokás szerint, a teljes riadó. A pincébe inkább nem mentünk le, robbanó folyadék állt ott ballonokban. A lépcsőház erős védőpillére alatt kuporogtunk. Túlságosan nem voltunk fenyegetve, a repülők célja többnyire a jóval fontosabb Plauen volt. Aznap azonban volt egy gonosz és félelmesen hosszú perc. Egészen kis magasságban átrepült fölöttünk egy erős

kötelék, olyan sűrűn egymás után és olyan mélyen, hogy a reszketés és a rázkódás ott dübörgött fölöttünk. Minden pillanatban bevágódhatott a bomba. A drezdai éjszaka képeit láttam magam előtt, mindegyre ez a mondat járt az eszemben: a halál szárnysuhogása, ez nem frázis, a halál szárnysuhogása valóság. A fiatal lány szorosan a pillérhez lapult, egészen magába roskadva, hangosan és nehezen lélegzett, ez inkább alig elfojtott nyögés volt.

Aztán elmentek, mi újra kiegyenesedhettünk és a sötét, hideg lépcsőházból, mint az életbe, tértünk vissza a világos és meleg patikába. „Térjünk nyugovóra" – mondtam –, „tapasztalatom szerint most reggelig nem lesz több riadó." Közvetlenül és energikusan, mintha csak egy hosszú vitát fejezne be, válaszolta az amúgy szelíd lelkű kisasszony: „De bizony, ez mégis csak zsidó háború!"

XXVII. A zsidó szemüveg

A hadijelentéseket a feleségem szokta a városból magával hozni, én magam semmiféle hirdetés vagy hangszóró előtt meg nem állok, a gyárban mi, zsidók az előző napi hírekre voltunk utalva, mert az árjáktól a legújabb híradások után érdeklődni – politikai beszélgetésnek számított és azonnal a koncentrációs táborhoz vezetett.

„Elesett végre Sztálingrád?" – „Igenis! Egy háromszobás lakást, fürdőszobával együtt, hősies küzdelemben meghódítottunk és hétszeres ismételt ellentámadás ellenére megtartottunk." – „Most miért gúnyolódsz?" – „Mert ők nem háborúznak, hanem véreznek valamiért." – „Te mindent zsidó szemüvegen keresztül nézel." – „Most te is előveszed ezt a külön zsidó nyelvet."

Elszégyelltem magam. Mint filológus, állandóan arra törekedtem, hogy minden helyzet és minden kör nyelvi sajátosságát megfigyeljem, de magam egészen színtelenül és semlegesen beszéljek. És most éppen a saját környezetem feketít be. (Az embernek ilyen módon megromlik a hallása, a felvevő képessége.) Nekem azonban ettől mentesnek kell maradnom. Teljességgel lehetetlen, hogy egy csoport, ha ugyanabba a helyzetbe van kényszerítve, különösen ha valódi kényszerről, ellenséges nyomásról van szó, ne alakítana ki nyelvi sajátosságokat; az egyes ember se vonhatja ki magát ez alól. A legkülönfélébb helyekről, rétegekből és foglalkozásokból verődtünk össze, senki nem volt már hamvasan fiatal, sőt többen már nagyapák voltak. Mint ahogy harminc évvel korábban a Hotel-Labruyéres gondolatával játszottam – lektor voltam a nápolyi egyetemen és egy tengerparti szállodában laktunk mint állandó vendégek, ahol a turisták szüntelenül özönlöttek –, és ezt teljes joggal a zsidó „jelleg" következményének tartottam. Volt ott két orvos, egy törvényszéki bíró, három ügyvéd, egy festő, egy gimnáziumi tanár, egy tucat kereskedő, egy tucat gyáros és sok technikus és mérnök és – zsidók között nagy ritkaság! – egy teljesen tanulatlan munkás, majdnem analfabéta. Voltak ott hívei az asszimilációnak és a cionizmusnak, voltak, akiknek az ősei évszázadok óta Németországban éltek és a legjobb akarattal sem bújhattak volna ki német bőrükből, és voltak, akik éppen csak hogy bevándoroltak Lengyelországból és akiknek a még egyáltalán fel nem adott anyanyelvét a zsargon képezte, nem a német. De most a drezdai csillagviselők csoportja voltunk, a gyári munkásoké és az utcai járókelőké, a zsidóházak lakói voltunk, a Gestapo foglyai, és mint a fogságban vagy a hadseregben, azonnal közösséggé alakultunk, amely átformálta a korábbi közösségeket és egyéniségeket és természetes szükségszerűséggel új nyelvi szokásokat idézett elő.

Aznap este, amikor az első óvatos híreket megtudtuk Mussolini bukásáról, kopog Waldmann a Stühler ajtaján. (Stühlerrel és Cohennal osztoztunk a konyhán, az előszobán, a fürdőszobán – nem voltak titkaink.) Waldman „azelőtt" jól menő szőrmekereskedő volt, most ő volt a zsidóház portása, de segített a halottak és a foglyok elszállításánál is. „Szabad belépnem?" – kérdezte. „Mióta vagy ilyen udvarias?" – jött belülről a válasz. És Waldmann rögtön válaszolt: „Most már vége van és ismét hozzá kell szoknom a társasági hangnemhez az ügyfeleimmel és éppen Önöknél kezdem." Teljesen komolyan beszélt és bizonyára nem volt szándékában tréfálni; szíve mélyén visszavágyott a régi társadalmi rangján megszokott nyelvre. „Megint ott van a zsidó szemüveg az orrodon" – mondta Stühler a küszöbön (sűrűvérű csalódott ember volt) –, „meg fogod látni, Röhm is elveszett, Sztálingrád is elveszett – Mussolini miatt sem fog megbukni."

A te és az Ön furcsán egymásba folyt nálunk. Egyesek, különösen, akik részt vettek az első világháborúban, tegeződtek, ahogy annak idején a hadseregben megszokták; a többiek szigorúan az Önt használták, mintha ezáltal régi helyzetüket akarnák megőrizni. Számomra a Te hatásos kettőssége ezekben az években teljesen világos volt; ha engem egy árja munkás magától értetődően tegezett – és semmi különösebb bántás nem hangzott ki ebből –, ezt mindig az emberi egyenlőség megnyilatkozásának és az arra való biztatásnak fogtam fel, amikor viszont a Gestapótól jött, amely elvből tegezett bennünket, ez számomra

mindig arculcsapás volt. A munkások tegezése nemcsak azért volt barátságos, mert tiltakozás is volt a csillag megkülönböztetése ellen, hanem ha a gyárban használták, ahol a zsidó alkalmazottakat minden erre vonatkozó Gestapo-előírás ellenére sem különítették el teljesen, akkor én ezt mindig a bizalmatlanság eltűnése, de legalábbis megrendülése jelének láttam a polgár és az akadémikus között.

A nyelv különbözősége a társadalmi rétegződés szerint egyáltalán nem csupán esztétikai jelentőségű. Inkább arról vagyok meggyőződve, hogy a lélektelen bizalmatlanság a tanultak és a proletárok között nagyrészt a nyelvhasználati eltérésen nyugszik. Hányszor mondtam magamnak ebben az évben: ezt most hogy használjam? A munkás szereti minden mondatban az emésztés ízesebb kifejezéseit alkalmazni. Ha azonban én teszem ugyanazt, észreveszi, hogy ez nálam nem szívből jön; képmutatónak tart, aki neki akar hízelegni. Ha viszont a szívem szerint beszélek, vagy ahogy a gyerekszobában és az iskolában kialakult bennem, akkor nagyképűnek, ostoba fráternak tart. Semmiképpen nem helyes azonban, ha a mi nyelvünk csoportos méretű megváltozásának az okát abban látjuk, hogy részben a munkásnyelv érdességéhez akart alkalmazkodni. Átvettünk kifejezéseket, amelyek a munkások társadalmi rendjéhez és szokásaihoz kapcsolódtak. Ha valaki hiányzott a munkahelyéről, akkor nem azt kérdezték, hogy beteg-e, hanem hogy „kiírták-e", mert csak a betegellátó orvos engedélye alapján volt joga a betegségre. Ha valakinek a fizetése után érdeklődtek, korábban az volt a válasz: ennyit és ennyit keresek havonta, vagy ennyi és ennyi az éves fizetésem. Most viszont azt mondják: heti harminc márkát viszek haza; egy jobb keresetű pedig így mondja: neki vastagabb a borítékja. Ha valakiről azt mondtuk, hogy nehéz munkája van, akkor a nehéz mindig és kizárólag fizikai munkát jelentett; ez az ember nehéz ládákat cipelt vagy nehéz kocsikat tolt...

A munkásnyelvből átvett kifejezések mellett voltak olyanok is, amelyek részben az akasztófahumorból, részben pedig a helyzetünkben szükséges bújócskázásból eredtek. Ezekben nem mindenki igazodott el biztonsággal, mert csak helyi, filológus módon mondva: köznémet jelentésük volt. Főként kezdetben, ami-

kor az elfogatás és a tábor még nem volt feltétlenül azonos a halállal, amikor az embereket nem elfogták, hanem „elutaztatták", voltak, akik nem koncentrációs táborban és nem az egyszerűbb és általánosan használt KZ-ban voltak, hanem „koncertlágerben". A „jelentkezni" igének is kínos mellékértelme lett. Jelentkezni kell – ez annyi volt, mint a Gestapóra menni, ez pedig mindig bántalmazást vagy soha vissza nem térést jelentett. Ezekre a beidegzésekre kedvelt ürügy volt a csillag eltakarásának és főként a rémhírterjesztésnek a vádja. Ebből még külön ige is képződött, a rémhíresztelni. Ha valaki a külföldi adók híreit hallgatta (márpedig ez mindennapos eset volt), akkor azt mondtuk, a hír Kötzschenbrodából való. Kötzschenbroda volt a mi nyelvünkön London, Moszkva, Beromünster és a Szabadság adó. Ha egy hír hamisnak bizonyult, akkor az a Link Hang Hírügynökségtől vagy a HMI-től származott, ami Héber Meseirodát jelent. Ha meg arról a kövér Gestapo-tisztviselőről volt szó, aki a zsidóügyeket – pontosabban eseteket, ez is hírhedett szó lett – intézte Drezda megyében, őt meg egyenesen a zsidópápának hívták.

A német munkásnyelvhez való hasonuláshoz és az új helyzetből fakadó kifejezésekhez még egy harmadik tényező is járult. A zsidók száma mindig kisebb lett, a fiatalok egyenként és csoportosan Lengyelországban és Litvániában tűntek el, az öregek Theresienstadtban. Elég volt néhány ház, hogy a Drezdában maradtakat összezárják. A zsidó nyelvben ez is kifejeződött: nem kellett most már az egyes zsidók teljes címét megadni, elegendő volt annyit mondani: a 92-ben lakik vagy az 56-ban. A zsidók összeolvadt maradékát aztán újra – egyre jobban – megtizedelték: a legtöbbnek el kellett hagynia a zsidóházakat, összezsúfolták őket a hellenbergi zsidótábor barakkjaiban, onnan pedig néhány hét múlva a tényleges megsemmisítő táborba mentek. Akik még ezután is megmaradtak, azok a vegyes házasságban élők voltak, tehát az erősen elnémetesedett zsidók, akik nagyrészt egyáltalán nem tartoztak a zsidó hitközséghez; ők voltak az úgynevezett disszidensek, vagy – egy később már nem használható és eltűnt néven – a nem-árja keresztények. Ez azt is jelenti, hogy ezek az emberek a zsidó szokásokat, ritusokat és magát a héber

nyelvet csak nagyon kevéssé vagy egyáltalán nem ismerik. És most – ez lesz nyelvünk harmadik, nehezen meghatározható és mégis gyakran előforduló eleme –, valamiféle érzelmességgel fordulnak fiatalkoruk emlékei felé, amelyeket azonban tréfával említenek és az elfelejtett dolgokat igyekeznek újra felfrissíteni. Semmi köze ennek az ájtatossághoz vagy a cionizmushoz, csupán menekülés a jelenből, valamiféle felüdülés.

Együtt voltunk a reggeli szünetben. Az egyik azt meséli, hogy amikor 1889-ben Ratiborban inasként belépett a Liebmannsohn-féle gabonacéghez, a főnök milyen különös német nyelvet használt. Az ám, a különös kifejezések – némelyik hallgató arca felragyog, emlékeznek, mások hagyják, hogy csak beszéljenek. „Amikor Krotoschinban tanultam" – kezdi Wallerstein, de mielőtt elmondhatná, belevág a szavába Grünbaum, a bizalmi: „Krotoschin – ismeritek a krotoschini koldus esetét?" Grünbaum a zsidó viccek és anekdoták legjobb mesélője, kimeríthetetlen és fáradhatatlan, megrövidíti a napot, kisegít a legmélyebb depresszióból is. A bevándorló története, aki Krotoschinban nem lehetett zsinagógaszolga, mert nem volt elég folyamatos a német írásban és aki aztán Berlinben kereskedelmi tanácsosságig vitte, ez volt Grünbaum hattyúdala; másnap reggel hiányzott és néhány óra múlva megtudtuk, hogy „elvitték".

Az „elvinni" filológiai szempontból közeli rokona a „jelentkezni"-nek, de ez hosszabb ideje és szélesebb körben használatos. A „jelentkezni" visszaható tartalmának az LTI értelmében csak a Gestapo és a zsidók között alakult ki a titkos tartalma; „elvinni" viszont zsidót és keresztényt is lehet, sőt az árjákat a katonai hatóságok 1939 nyarán gyakran tömegével vitték el. Mert elvinni az LTI speciális értelmében: észrevétlenül eltávolítani, akár fogságba, akár kaszárnyába vinni, és mivel 1939. szeptember 1-én ártatlanul megtámadottak lettünk, az egész addigi mozgósítás egy barátságos éjszakai elvitel volt. De az elvinni és a jelentkezni rokonsága az LTI-n belül abban áll, hogy két nehezen követhető és félelmes eseményt színtelen és mindennapi elnevezés alá rejt, másrészt, hogy ez az eset olyan közönséges és hétköznapi lett, hogy már mint hétköznapiról és általános érvényűről beszéltek róla, ahelyett, hogy riasztó súlyosságát hangoztatnák.

Grünbaumot tehát elvitték, és három hónap múlva Auschwitz elküldte az urnáját, amelyet aztán eltemettek a zsidó temetőben. A háború utolsó szakaszában, amikor általánossá váltak a tömeges elgázosítások, az urna udvarias hazaküldése természetesen megszűnt, de hosszú időn keresztül valamiféle vasárnapi kötelességünk és szinte már egy kicsit vasárnapi programunk volt részt venni a temetéseken. Gyakran két–három urna érkezett; miközben a holtaknak megadtuk a tiszteletet, alkalmunk volt, hogy más zsidóházak sorsüldözöttjeivel és más üzemi csoportokkal is összejöjjünk. Később már pap sem volt, de a temetőigazgatóság által kirendelt csillagos zsidó felolvasott egy búcsúztatót, amelyet megszokott prédikációs sablonokból állítottak össze, és természetesen úgy tett, mintha az az ember természetes halállal halt volna meg. Utána zsidó halotti imát mondtak, amelyet a jelenlévők utánamondtak, ha tudtak. De a többség nem tudta. És ha egy érdeklődő a tartalmát kérdezte, akkor elismételte: „Ennek az értelme az, hogy..." – „Nem tudná szó szerint lefordítani?" – szóltam bele. „Nem, csak a hangzására emlékszem, olyan régen volt, amikor tanultam, és annyira nem függött össze semmivel..."

Amikor Grünbaum volt soron, különösen sokan voltunk. Miközben az urnát a csarnokból a temetkező helyre kísértük, odasúgja a mellettem álló: „Hogy is hívják azt az állást, aminek a kereskedelmi tanácsos nem felelt meg Krotoschinban – samesznak, ugye? Sose felejtem el a szegény Grünbaum történetét!" És mondogatta a léptei ütemére: „A krotoschini samesz, a krotoschini samesz..."

A náci fajelmélet eszelte ki az „északiasítás" fogalmát. Hogy az északiasítás sikerrel járt-e, illetékességem körén kívül esik, de a zsidósítás biztosan – sőt éppen azoknál, akik tiltakoztak ellene. Aki teljesen kívülálló volt és levette a zsidó szemüveget, még az is ezen keresztül olvasott el minden eseményt, minden hírt, minden könyvet. Csakhogy ez a szemüveg nem maradt változatlan. Az üvegje kezdetben sokáig rózsaszínű reménybe öltöztetett bizonyos dolgokat. „Félig sem olyan rossz!" Milyen gyakran hallottam ezt a vigasztaló fordulatot, amikor én már vigasztalanul komolyan vettem a hadijelentések győzelmi híreit és a fog-

lyok számát! Csak amikor már valóban nagyon rosszul állt a nácik szénája, s a vereségük már tovább nem volt palástolható, amikor a szövetségesek elérték, sőt átlépték a német határt, amikor város város után pusztult el az ellenséges bombázók alatt – csak Drezda látszott tabunak –, akkor váltottak a zsidók szemüveget. Mussolini bukása volt az utolsó esemény, amit még a régi szemüvegen keresztül néztek. De amikor a háború mégis továbbfolyt, bizakodásuk elszállt és teljesen az ellentétébe csapott át. Nem hittek már a háború közeli végében, minden szemmel látható jel ellenére hittek a führer mágikus erejében, mágikusabban, mint a saját ingadozó hívei.

Ültünk zsidóházunk zsidópincéjében, amelyben volt külön árjapince is, röviddel a drezdai katasztrófanap előtt. A teljes riadó alatt inkább unatkozva és fagyoskodva, mintsem félve. Korábbi tapasztalatainkhoz hasonlóan semmi nem történt velünk, a támadások a szorongatott Berlint érték. Kevésbé voltunk leverve, mint korábban; délután a feleségem hűséges árja barátnőjénél Londont hallgatta, ebben mindenekelőtt Thomas Mann legutolsó beszédét ismertették, egy a győzelemben bízó, emberileg szép beszédet. A papokért általában nem voltunk oda, ők lehangoló hatást igyekeznek elérni – ez viszont valóban felemelő beszéd volt.

Jókedvemet át akartam adni a többi sorstársnak is, hol ehhez, hol ahhoz a csoporthoz léptem: „Hallotta már a mai újságot? Ismeri már Mann legújabb beszédét?" Mindenütt elutasításba ütköztem. Volt, aki félt a tiltott beszélgetéstől: „Tartsa meg magának, nem akarok a lágerbe kerülni." Mások elkeseredettek voltak: „Még ha az oroszok Berlin előtt állnának is – vélte Steinitz –, a háború akkor is még évekig eltart, minden más hisztérikus optimizmus csupán!"

Annyi éven át az embereket szinte két fajtára, optimistára és pesszimistára lehetett osztani. A kérdésre, hogy ki hova tartozik, határozott volt a válasz: optimista vagy pesszimista. A zsidók szájából előbbi azt jelentette, hogy „Hitler hamarosan bukik", utóbbi, hogy „Hitler tartja magát". Most csak pesszimisták voltak. Steinitzné még a férjén is túltett: „Az sem változtat semmit, ha elfoglalják Berlint. Akkor Felső-Bajorországban folyik tovább

a háború. Még legalább három év. És nekünk olyan mindegy, hogy három év vagy hat év. Úgysem éljük túl. Törje már össze végre azt a régi zsidó szemüvegét!"

Három hónap múlva Hitler halott volt és a háború befejeződött. De természetesen a Steinitz házaspár nem élte meg és sokan mások sem, akik akkor ott ültek velünk a zsidópincében. A város a romjai alá temette őket.

XXVIII. A győztes nyelve

Minden nap újabb arculcsapás volt, rosszabb, mint a Gestapo tegezése és gúnyszavai. Tiltakozással és kioktatással sohasem tudtam ellene védekezni, sohasem tudtam vele szemben közönyös lenni, és valamennyi Labruyére-típusom között sohasem találtam senkit, aki ezt a szégyent elkerülte volna.

Szegény Elsa Glauber, te valóban felelősen gondolkodó, derék és szenvedélyesen érdeklődő germanista voltál, professzorod valódi segítője, szemináriumi hallgatóid irányítója és tanácsadója; és attól, hogy aztán férjhez mentél és gyereket akartál, még megmaradtál filozófusnak és nyelvőrnek és tanárnőnek – sőt nagyon is, rosszakaróid a hátad mögött úgy hívtak: „Titkos tanácsos úr!"

És milyen soká segítettél nekem szép és olyan komikusan őrzött klasszikus könyvtáraddal! Zsidóknak – amennyiben egyáltalán meghagyták a könyveiket – csak zsidó könyveik lehettek, és a tanácsosné asszony rajongott a német klasszikusok legszebb teljes kiadásaiért. Már vagy egy tucat éve kikerült a főiskola kötelékéből, azóta csupán egy jól menő kereskedő felesége. A Gestapo aztán elvette férje verejtékkel szerzett üzletét, s a férfi most a zsidó hitközség vezetője, és ezzel felelős, segítség nélkül álló, mindkét oldalról szorongatott közvetítő a gyilkosok és áldozataik között. Elsa gyermekei az ő vezetése alatt most kezdték olvasni a drága könyveket. Hogyan sikerült ezt a kincset megmenteni az egyre újra szimatoló Gestapótól? Nagyon egyszerűen és erkölcsösen! A lelkiismeretes tisztesség segítségével. Ha egy könyv szerkesztője Richard M. Maier volt, akkor Elsa – bízván az M. segítségében – betette a rövidítés helyére a Mózes keresztnevet, vagy figyelmeztetett a germanista Pniower zsidó voltára, vagy hogy a híres Gundolf eredetileg a zsidó Gundelfinger nevet viselte. A germanisták között olyan sok volt a nem-árja, hogy ennek a kiadónak a védelme alatt Goethe, Schiller művei és mások is „zsidó könyvekké" váltak.

Elsa könyvtárának rendje és kiterjedtsége akkor is megmaradt, amikor a hitközségi elnök kiürített villáját zsidóházzá nyilvánították és amikor a családnak néhány szobára kellett korlátoznia magát. A zsidó klasszikusokat gyakran használhattam, és Elsával vigasztalóan és komolyan szakbarbárkodtunk.

Természetesen sokat beszéltünk kétségbeejtő helyzetünkről. Nem tudnám megmondani, hogy Elsa jobb zsidónő, vagy jobb német honleány volt-e. Mindkét gondolat- és érzésvilága csak növekedett a körülmények nyomása alatt. Hamarosan patétikus kifejezések kerültek a józan közbeszédbe. Elsa is gyakran elmondta, milyen sokat ad arra, hogy a gyerekeit igazi zsidó hitben nevelje fel, ugyanakkor a jelen szégyene ellenére a Németországba vetett hitet – sosem mondta másképp, csak hogy az „örök Németországba" – szívják magukba. „Úgy kell gondolkozniuk, mint nekem, Goethét éppúgy kell olvasniuk, mint a Bibliát, legyenek csak fanatikus németek!"

És ez volt az arculcsapás. „Hogy mik legyenek, Elsa asszony?" – „Fanatikus németek, amilyen én is vagyok. Csak a fanatikus németség tudja a hazát tisztára mosni ebből a mostani németlenségből." – „Mondja, tudja, hogy mit beszél? Tudja, hogy a fanatikus és a német – én németnek gondolom magát – úgy illik össze, mint az ököl és a szem, mint a..." és elkeseredve, vázlatosan és rendetlenül persze, de hevesen mindazt fölemlítettem neki, amit itt e könyvben a „Fanatikusan" című részben olvasni lehet. Aztán végül azt mondtam: „Tudja maga, hogy halálos ellenségeink nyelvét beszéli és éppen ezzel segíti legyőzni, ezzel szolgáltatja ki és ezzel árulja el éppen a saját nagy németségét? Hát, ha maga nem tudja ezt, maga, a tanult ember, maga, aki az örök, a szeplőtelen németségért lelkesedik – kinek kell akkor éreznie és különbséget tennie? Hogy a magunk fenyegetett elszigeteltségében külön nyelvet alakítunk ki, hogy a nácik lexikonjában ránk aggatott megjegyzéseket magunknak is használnunk kell, hogy itt-ott a zsargont kiterjesztjük, hebraizmusokkal jellegzetessé tesszük, mindez természetes dolog. De hogy alávessük magunkat a győztesek nyelvének, ilyen győztesekének!..."

Elsa teljesen összeomlott a kitörésem hallatára, titkos tanácsosi fölényét teljesen elvesztette, egyetértett velem és megígérte,

hogy megjavul. És amikor legközelebb újra „fanatikus szeretetéről" beszélt, ezúttal Iphigénia iránt, azonnal kijavította magát: „Vagyis, ezt nem mondhatom, csak hát a rögbontás óta úgy rászoktam."

„A rögbontás óta?" – „Ez sem tetszik magának? Pedig nincs igaza. Ez szép, költői kifejezés, formailag a frissen feltört szántóföldre vonatkozik, biztos, hogy nem Hitler embereitől származik, hanem valahonnan George tájairól." – „Bizonyosan, de a nácik átvették, mert olyan szépen illik vérre és talajra, a föld dicséretére és állandóságára, fertőző betűkkel úgy megmérgezték ezt a fogalmat, hogy az elkövetkező ötven évben tisztességes ember nem..."

Félbeszakított és ellentámadásba ment: hogy én purista vagyok, iskolamester, szőrszálhasogató – „és ne haragudjon – fanatikus".

Szegény Elsa Glauber, róla és az egész családról annyit tudtam csak meg, hogy „továbbvitték Theresienstadtból", ez volt az utolsó hírem. És ha most a feledhetetlen nevek között az övére is gondolok, mert minden esztéta hajlama és titkos tanácsosi szokása ellenére egyéniség volt, akire tisztelettel kell nézni, akinek a bátor szelleme sokat segített nekem, akkor ez a nekrológ egyúttal vád is.

Éspedig vád valaki, egy filológusnő ellen, aki csakúgy, mint mások, meggondolatlan volt nyelvi dolgokban és ugyanabba a hibába bukott bele. Mert ők valamennyien elbuktak, és emlékezetem könyvében egy másik sajátságos szó is tapad mindannyiukhoz.

A fiatal K. irodalmilag teljesen képzetlen kereskedő volt, de teljesen tele a maga németségével. Még a bölcsőben megkeresztelték, természetesen protestánsnak, semmi jártassága nem volt a zsidó vallásban, a cionista törekvésekhez meg a legjobb akarattal sem volt a legcsekélyebb érzéke sem – de a „zsidók népe" kifejezést átvette és egyre használta, ugyanúgy, ahogy a hitlerizmus használta, mintha ez a mai értelemben ugyanolyan nép lenne, mint a németek népe, a franciáké stb., és mintha a „világ-zsidóság" – a náciknak ezt a bizonytalan összefoglalását is utánuk szajkózta – tudatosan és szándékosan képezné ezt a népi egységet.

Fizikai és pszichikai tekintetben K. tökéletes ellentéte volt S., aki Oroszországban született, mongol arcvágású volt, Németországnak, minden németnek elkeseredett ellenfele, minden németben meggyőződéses nemzetiszocialistát látott, a legszélsőségesebb irányzat cionista nacionalistája volt – és amikor fellépett ennek a zsidó nacionalizmusnak a jogaiért, akkor „népi érdekről" beszélt.

F. fogorvos, bocsánat: fogellátó, rettenetesen bőbeszédű ember a védtelen páciensekkel szemben – na, de fölpeckelt szájjal ki tud ellentmondani? – éppolyan halálos ellensége volt minden németnek és az egész németségnek, mint S., de mindenféle vonzódás nélkül a cionizmushoz és egyáltalán a zsidósághoz. Teljesen hóbortos angolbarátság hatotta át, amely angliai tartózkodásának és szerencsés magánkörülményeinek köszönhető. Minden műszernek, ruhadarabnak, minden könyvnek és véleménynek Angliából kellett származnia, különben nem ért semmit, ha pedig Németországból való volt, még ha a korábbi idők Németországából is, akkor abszolút el kellett vetni. Mert a németek „jellegzetesen alacsonyabbrendűek". Hogy a „jellegzetessel", ezzel a kedvenc szavával éppen a náci szóhasználatot terjesztette, nem jutott el a tudatáig (amint az új idők hívei sincsenek ezzel tisztában). A náci pedagógia mindenben kizárólag az érzelmekre, diákjai hamisítatlan nácizmusára épített, az érzelem mindenben és mindenkinél az első helyre került a képességgel és az ügyességgel szemben, minden tudásnál jobban értékelték. Az iskolai nyelvben, a vizsgák és végbizonyítványok igénylésekor figyeltem meg az új melléknév elharapódzását; ha az osztályzat „jellegzetesen jó", akkor az azt jelenti, hogy náci szempontból kifogástalan, nyitva előtte minden ajtó az élet útján.

Fogellátónk legerősebb és legbőbeszédűbben előadott ellenszenvét betegellátónk iránt érezte. Utóbbi legnagyobb korszaka az első világháború volt, amikor is törzsorvosként működött. Abszolút otthonosan mozgott 1914 tiszti nyelvében, és akaratlanul terjesztette mindazokat a fordulatokat, amelyeket Goebbels hozott forgalomba. Mennyi „szűk keresztmetszetet" emlegetett és hányszor „mért csapást a válságra"!

Teljesen más motívumból és egészen más módon szolgálta az

LTI-t zsidó orvosunk egyik kollégája. Dr. P. 1933 előtt mindenestül németnek és mindenestül orvosnak érezte magát és nem pazarolta idejét a vallás és a faj problémáira, a nácizmust tévelygésnek és betegségnek tartotta, amely azonban katasztrófa nélkül el fog múlni. Most azonban végleg kidobták az állásából, kényszerű gyári munkát végzett és az egyik csoportnak volt a bizalmija, amelyhez hosszú ideig én is tartoztam.

Elkeseredése különös módon nyilatkozott meg. Eltanulta a náciknak, így Hitlernek is, valamennyi zsidóellenes kijelentését, és mindig ezekkel a kifejezésekkel élt, annyira, hogy már valószínűleg saját maga sem tudta megítélni, mikor gúnyolja a führert és mikor saját magát, és hogy ez az önlealacsonyító beszédmód mennyire a természetévé vált.

Az volt a szokása, hogy a zsidó csoportban senkihez nem szólt anélkül, hogy a zsidó jelzőt a nevéhez ne tette volna. „Na, Löwenstein zsidó, te ma a kis vágógépen dolgozol." – „Na, Mahn zsidó, itt a beteglapod a fogászzsidóhoz" (ezzel a fogorvosunkra gondolt). A csoport tagjai kezdetben viccnek vették, hogy következetesen ezen a hangon beszélt. Némelyiküknek volt engedélye, hogy a villamost használják, másoknak gyalog kellett járni. Ennek megfelelően különbséget tettek utazózsidó és gyalogzsidó között. A mosdási lehetőség nagyon kényelmetlen volt a gyárban. Egyesek ezt használták, mások inkább otthon mosakodtak. Innen eredt a különbség mosdózsidó és mocskoszsidó között. Akik később kerültek ehhez a csoporthoz, ezt igen kevéssé találták ízlésesnek, de odáig azért nem mentek el, hogy vitát csináljanak belőle.

Ha valaki ebédidőben a helyzetünk nehézségein szórakozott, olyankor a bizalmink idézte Hitler valamelyik idevágó mondását, de olyan átéléssel, hogy azt már a saját szavainak és a saját meggyőződésének kellett tartanunk. Mohn egyszer azt mesélte, hogy tegnap a 42-esben az esti ellenőrzéskor nagyon kíméletesek voltak. A rendőrség nyíltan szembehelyezkedett a Gestapóval, az idősebb hivatalnokai nagyrészt régi szociáldemokraták voltak. (Nyáron kilenc, télen nyolc órakor otthon kellett lennünk, a rendőrség dolga az volt, hogy erre felügyeljen.) Dr. P. azonnal kijelentette: „A marxizmus arra készül, hogy a világot tervszerűen átjátssza a zsidók kezére." Egy más alkalommal valamilyen részvénytársaságról volt szó. A doktor meggyőződve így szólt: „A részvények útján a zsidó befurakszik a nemzeti termelés körforgásába és azt üzérkedés tárgyává teszi." Amikor később alkalmam volt, hogy alaposan tanulmányozzam a „harci könyvet", hosszú mondatok roppant ismerősen csengtek belőle; éppen úgy hangzottak, mint amelyeket a bizalmink kijelentéseiből jegyeztem cédulákra a naplóm számára. Hosszú mondatokat tudott könyv nélkül idézni a führertől.

Szeszélynek tekintettük, nem szóltunk érte: megszállottsága néha szórakoztatott, néha elkedvetlenített. Az én szememben jelképesen a zsidók teljes kiszolgáltatottságát jelentette. De aztán odakerült hozzánk Bukowzer és vége lett a békének. Bukowzer idős, hirtelen haragú, nagybeteg ember volt, aki megbánta múltja németségét, liberalizmusát és európaiságát, és a legnagyobb izgalomba jött, ha zsidó részről az ellenszenv legkisebb szavát is meghallotta a zsidóságról. Bizalmink kijelentéseitől megjelentek az erek a halántékán és ujjnyi vastagon kidagadtak kopasz koponyájából. Egyre csak azt kiáltozta: „Nem hagyom magam diffamálni, nem tűröm, hogy a vallásunkat diffamálják!" Haragja további idézetekre ingerelte a doktort, és néha már a gutaütéstől féltettük Bukowzert. De ő egyre csak Hitler kedvelt és tisztelt idegen szavát üvöltötte és hörögte: „Nem hagyom magam diffamálni!" Csak február 13-a vetett véget a két LTI-alattvaló ellenségeskedésének: mindketten a sporergassei zsidóház romjai alá kerültek...

Ha ez az LTI-alárendeltség csupán a mindennapi nyelvben nyilvánulna meg, az még érthető lenne, az ember kevésbé figyel, jobban függőségbe kerül attól, ami állandóan a szeme előtt van, ami állandóan a fülébe cseng. De hogy állunk a zsidók nyomtatott és így sokkalta jobban ellenőrzött és felelős nyelvével? A szerzők írás közben mérlegre teszik a szavaikat és korrigáláskor még kétszer megmérik.

Kezdetben, amikor még megjelent néhány zsidó újság, ezt a címet olvastam egy búcsúztató fölött: „Vezérünk, Levinstein emlékére." Egy hitközség elöljáróját nevezték itt vezérnek. Bántó ízléstelenség, mondtam magamban – de egy szónoknál, külö-

nösen temetési szónoknál, esetleg enyhítő körülmény lehet, hogy kapott az aktualitáson.

Most, a negyvenes években már régen nincs semmilyen zsidó újság és nyilvános zsidó prédikáció sem. De azért találtak a zsidóházakban specifikusan modern zsidó irodalmat. Kevéssel az első világháború után kezdődött Németországban a németek és a német zsidók szétválása, akkor vetette meg a lábát a cionizmus a birodalomban. Mindenféle kimondottan zsidó könyvkiadók és könyvtársaságok keletkeztek, amelyek kizárólag zsidó történeti és filozófiai művek kiadásával, zsidó szerzőknek zsidó és német tárgyú szépirodalmával foglalkoztak. Ez gyakran előjegyzés és sorozatrendelés útján történt – azt hiszem, hogy egy eljövendő irodalomtörténésznek, aki a művelődéstörténeti és szociológiai tényezőket is tekintetbe akarja venni, foglalkoznia kell ezzel a kiadói és terjesztői tevékenységgel –, és ezekből a publikációkból, amelyek éppenséggel nem árják voltak, tekintélyes maradék volt nálunk. Különösen Steinitz barátomnak volt gazdag választéka ilyesmiből. Ami az oktatási és hitbeli kötelességről bármilyen sorozatban megjelent és amelyet ajánlottak neki, azt ő megrendelte. Találtam nála írásokat Bubertől, gettóregényeket, zsidótörténeteket Prinztől, von Dubnowtól stb.

Az első könyv, amelyre utalni szeretnék, a Zsidó Könyvegylet egyik kötete: Arthur Eloesser: „A gettóból Európába. A zsidóság a 19. század szellemi életében", Berlin 1936. Anélkül, hogy őt személyesen ismertem volna, szó szerint Arthur Eloesserrel lettem felnőtt. Még a kilencvenes években, amikor irodalmi érdeklődésem kialakult, ő a „Vossische Zeitung" színházi kritikusa volt, és egy ilyen állás akkor számomra a legnagyobbnak és a legirigyeltebbnek tűnt. Ha ma Eloesser teljesítményét összefoglalóan akarnám megítélni, azt kellene mondanom, olyan volt, mint az akkori (még nem Ullstein-i) „Tante Voss"; nem falrengető, de megbízható, nem forradalmi, de tiszteletreméltó liberális teljesítmény. Ezekről a kritikákról még azt is el lehetett mondani teljes meggyőződéssel, hogy szerzőjük mindenféle nemzeti beszűkülés nélkül mindig Európára fordította a tekintetét – emlékezetem szerint aprólékos doktori értekezést írt a francia felvilágosodás dramatikájáról – és hogy mindig feltétlenül és teljes természetességgel németnek tartotta magát; senkinek sem jutott eszébe, hogy valamilyen nem-német szellem érintette volna meg. És most, micsoda változás! A hajótöröttek, a kitaszítottak sorsán érzett vigasztalanság az első sortól az utolsóig. És ez szó szerint értendő. A mottó, amelyet a szerző egy amerikai rokonától vett át, így hangzott: *We are not wanted anywhere,* azaz: a zsidókra sehol sincs szükség! (Az első hitleri években a vendéglők ajtóüvegén olvasható volt a kiírás: „A zsidók nem kívánatosak" és „Zsidóknak tilos." Később a tilalom minden kiírás nélkül általános lett.) És egészen a végén volt Berthold Auerbachnak, a jámbor zsidónak és a melegszívű német hazafinak, aki 1882 elején halt meg, a sírjánál elmondott beszéd. Élve fog ő a sírból feltámadni, mondta F. Theodor Vischer az emlékbeszédben róla, de Eloesser hozzáteszi: „De a költő korát, meg azokat a barátait és a benne bízó német zsidókat, akiknek a liberalizmus volt a világnézete, már ugyanaz a rög temette el."

Nem a védtelen rezignáció, amellyel a liberális és teljesen asszimilált irodalmár a mellőzést fogadja, nem egyszerűen a kényszerű, félig-meddig való kapcsolódás a cionizmushoz volt az, ami Eloesser könyvében a legjobban hatott rám és megragadott. A kétkedés és a keresés valami új tartalom iránt teljesen érthető volt. De az arculcsapás, az állandóan visszatérő ütleg! Ez a gondosan megírt könyv olyan alázatossággal vette át a győztesek nyelvét, hogy az LTI minden jellemző formája újra és újra feltűnik benne. Az egyszerűsítő, egyes számú összevonás: a reménykedő német zsidó. Az emberiség egyszerűsített felosztása: a német ember... Ha valaki Berlinben Nicolai felvilágosodásáról áttér a kritikai filozófiára, ez nála „egy erős rögbontás"... A zsidók azt hitték, hogy a kultúrában a németekhez tudnak „gleichschaltolódni"... Michael Beer színműve, a „Pária" – „álcázott" darab, Heine „Almansor"-a pedig „álcázott zsidó"... Wolfgang Menzel Németország szellemi életének átfogó „önellátására" törekedett... Börne „harcos férfiéveket" él át, nem téríti el semmilyen melódia, sem „a vér misztikus hívása", amint azt Heine és Disraëli hallatták... A modern realista dráma útjának a társadalmi viszonyok bűneinek a felismerése „szabott irányt"... És természetesen a „kapcsolatok törvénye" is előkerült, ez a Clau-

sewitztől származó, de a nácik által agyonkoptatott kifejezés. És a „működtet" és a „népalapú" és a „félzsidó" és a „keverékzsidó" és az „élcsapat" *e tutti quanti...*

Közvetlenül Eloesser könyve mellett, mert ugyanabba a sorozatba és ugyanabba az évjáratba tartozott, volt egy „regény – elbeszélésekben" Rudolf Franktól: „Nagyapák és unokák" címmel. Itt az LTI elcsúszott befelé – írtam a naplómba, és most, hogy kinyomtatva látom, most sem találok jobb kifejezést. Bizonyos, hogy a nácik szótára tette ismertté a „törzs", az „üzemtársak", a „működtet" és egyéb szavakat, és ez annál különösebben hatott, mivel a szerző stílusában a Goethe-i elbeszéléseket utánozta. De ez mélyebb értelemben volt a győztesek nyelve, nemcsak formálisan. 1935 német emigránsairól szólt (költőileg egyébként elég gyengén), akik Burmában telepedtek le, s honvágyukat az őseik hazai élményeire való elmélkedéssel táplálják és csendesítik... A közvetlen német jelen csak egyetlen kurta mondatban kapott helyet; a szerző válaszában arra a kérdésre, hogy szereplői miért utaztak erre az egzotikus tájra a szeretett Rajnavidékről, ezt mondja: „Meg volt az okuk, mert hogy zsidók voltak." Minden más, ami Németországra vonatkozott, történelmi novella volt, ugyanolyan buzgón történelemhű, mint amilyen lelkesen német, sőt németeskedő. Azt hihette volna az ember, hogy valahol ezeknek a kivándoroltaknak a beszédében és szellemében, akik a Németország iránt örökölt rajongást hazudják maguknak, jogos gyűlölet is érződött elűzőik iránt. Nem, éppen ellenkezőleg! Tragikus sorsként hordozták magukban, hogy a szívükben egyszerre ápoltak szeretetet a klasszikus németség és a klasszikus zsidóság iránt. Alig jutott az ember eszébe, hogy a nácik űzték ki őket a német paradicsomból, a leglényegesebb dolgokban pedig ugyanúgy gondolkodtak az elítéltek, mint ők.

Vegyes házasság németek és zsidók között? „Nem, nem! Amit Isten szétválasztott, ember össze ne kösse!" – Elénekeljük a düsseldorfi költő hazafias verseit", meg az áhítatos „Nem tudom, mit is jelent" kezdetűt. „Nomádok voltunk és nomádok maradtunk. Nomádok, ha tetszik, s ha nem." Magunktól nem akarunk házat építeni, megfigyeljük a mások stílusát (ezért náci

részről parazitának mondtak), most például pagodastílusban építünk zsinagógát és nomád településünket „lombkunyhóföldnek" nevezzük. – „Kezeket a kézműiparnak!" – mondta az első náci években egy LTI-kiadvány, meg azt is mondta, hogy a zsidók házalók és kultúrbestiák; ezt Hitler és hívei gyakran a szemükre hányták. Frank a könyvében felmagasztal egy zsidó családot, amelyben a kézművesség négy nemzedéken át öröklődik, erkölcsi példaként állítja elénk őket, hangoztatja, hogy „vissza a természethez és a kézműiparhoz", és megbélyegzi a filmrendezőt, aki Burmában is filmezésen töri a fejét – „gondold el, micsoda produkciót lehetne itt működtetni!" – mint renegátot, mint átkozottat. A történelmi novellákban az egyik kútmérgezéssel vádolt zsidó, hogy tisztára mossa magát, a környék minden vizéből iszik, tizennégy pohárral iszik, és „a folyók és források vize belefolyik. Átfolyik az erein, a testén, a lényegén és az érzésein." És amikor kiderül az igazsága, és megment egy Rajna-vidéki házat, kérlelik, hogy ne hagyja el többet „és hajoljon le mélyen a földig, amelynek a nedveit magába itta". Lehet a „vér és talaj"-doktrínára még költőien emlékezni? – És végül, amikor egy fiatal anyáról és még fiatalabb leányáról elmeséli, hogy mindketten azzal a gondolattal foglalkoznak, hogy az új hazának gyerekeket ajándékoznak és mindezt nagy ünnepélyességgel, aminek fájdalmas komikumát a szerző sem titkolja el: „Két anya..., mint két nővér, azon verseng, hogy új fajt hozzanak gyümölcsöző országukba" – nem érzi, hogy ez mennyire egybecseng a Harmadik Birodalom tenyészelvével és nőértékelésével?

Nagy ellenérzéssel olvastam végig a könyvet. Az irodalomtörténésznek egyszerűen nincs joga egy művet elvetni, csak mert idegenkedik tőle. Az egyetlen alak, aki kedvemre való volt, a bűnös Fred Buchsbaum, aki Burmában ugyanúgy hű maradt a filmes hivatáshoz, akárcsak a hazájában, nem hagyja a lényegéből kifordítani magát, a maga európaiságából, a maga jelenéből; komédiát forgat, de nem játszik komédiát önmagának és önmaga körül. Nem, mert ha az ember a zsidóházakban mindenütt a győztesek nyelvét hallotta is – ez csak gondatlan, szolgai utánzás volt, nem pedig a tanaik elismerése, nem a hazugságaik elhivése.

Mindez egy vasárnap délelőtt fordult meg a fejemben. Négyen voltunk a konyhában. Stühler meg én segítettünk feleségeinknek a mosogatásban. Stühlerné, ez a derék bajor asszony, akin látszott a robusztus bajor származás, türelmetlen férjét vigasztalta: „Ha majd újra a ruhaüzleted ügyében utazhatsz – mert majd újra eljön az is –, akkor majd megint lesz cselédünk!" Stühler egy darabig heves mozdulatokkal némán törülgette a tányérját. Majd szenvedélyesen mondta: „Sohasem fogok többet utazni..., igazuk van, ez terméketlen dolog, ez kufárkodás..., kertet fogok ültetni, vagy ilyesmit... a természethez közel akarok lenni!"

A győztes nyelvét... nem lehet büntetlenül beszélni, az ember belélegzi és már aszerint is él.

XXIX. Cion

Seliksohnnal cserekapcsolatban álltunk: cukorbeteg volt és krumplit hozott nekünk cserébe csekélyke húsért és főzelékért. Sosem tudtam megérteni, hogy miért, és ez egy kicsit bosszantott. De mindkettőnkkel őszintén rokonszenvezett; bár a csillagviselők között minden németséget gyűlölt és minden német hazafit – már csak kevés volt köztünk – bolondnak vagy képmutatónak tartott. Ő maga Odesszában született és csak tizennégy évvel az első világháború előtt jött Németországba; a célja Jeruzsálem volt, anélkül azonban, hogy ezt elmondta volna, mert német iskolában és főiskolán tanult. Engem újra meg újra igyekezett meggyőzni álláspontom esztelenségéről. Minden letartóztatásnál, minden öngyilkosságnál, a táborokból jövő minden halálhírnél, tehát amikor csak összejöttünk, és ez egyre gyakrabban történt, mindig buzgón vitatkoztunk, és ő mindannyiszor ezt mondta: „És maga még mindig német akar lenni, sőt szereti Németországot? Legközelebb már szerelmi vallomást tesz Hitlernek és Goebbelsnek!"

„Ők nem Németország és a szerelem. Nincs közük a dolog lényegéhez. Ma egyébként találtam valami finom dolgot. Ismerős magának a Julius Bab név?"

„Igen, a berlini irodalmi zsidók egyike, dramaturg és kritikus, ugyebár?"

„Steinitz könyvszekrényében az áll róla, hogy volt egy magánnyomdája, Isten tudja, mire szánta. Félszáz költeményt, csak a maga szórakozására, kéziratként közzétett, nem érezte ugyanis igazi alkotó lírikusnak magát és az átvett dallam mindig érződik a verseiben. De tiszteletre méltó szerénysége mindig a helyén van; hol Georgét lehet érezni, hol Rilkét; a hangját inkább megformálja, mintsem hogy igazi volna. Ám az egyik strófája annyira megfogott, hogy szinte egészen el is felejtettem a mesterkéltséget. Beírtam a naplómba, elolvasom Önnek, lassan már tu-

dom kívülről, olyan gyakran gondolok rá; két Németországgal foglalkozó vers, az egyik 1914-ből, a másik 1919-ből, mindkettő ugyanazzal a versszakkal kezdődik:

Hiú kérdés! – Hogy én és Németország?
Szerethetem saját vérem, hajam?
Nem kockáztatsz csupán, kilesve hasznát?!
Nincs más, hová e mély gyökér kötődhet,
ez ország csak, mely én vagyok magam!

Ha a kockázat és a haszon célzatossága nem hallatszana ki olyan nagyon, még irigy is lehetnék. Pontosan így vagyunk vele, nemcsak a költő meg én, hanem sok ezren mások is."

„Önszuggesztió, önámítás becsületbeli kérdésekben, gyakran egészen közönséges ámítás és természetesen számtalan közbülső fokozat."

„És ki írta az első világháború legszebb német versét?"

„Ugyan, őrültség! Viszont: „Lenn, a Dunaparton szökdel két holló" (remélem, pontosan idézem), hát nem igazi német népdal ez, amelyet a zsidó Zuckermann költött?"

„Pontosan úgy igazi, pontosan úgy művészileg utánérzett és pontosan úgy átélt, mint a Lorelei. Heine visszafordulása a zsidósághoz az Ön számára jól ismert dolog, de Zuckermann cionizmusáról és cionista verseiről Ön valószínűleg semmit sem tud. Bizonyára úgy igaz, ahogy az Ön főiskoláján a táblán volt olvasható: Ha a zsidó németül ír, hazudik!"

„Kétségbeejtő, senki önök közül meg nem menekül a győztesek nyelvétől, még Ön sem, aki minden németben csak ellenséget lát!"

„Többet beszéli ő a mi nyelvünket, mint mi az övét! Tanult tőlünk. Csakhogy mindent meghazudtol, lealjasít."

„Micsoda! Hogy ő mitőlünk? Hogyan gondolja ezt?"

„Emlékszik még az 1933-as, kezdeti fellépésére? Amikor a nácik azt a nagy tüntető felvonulást rendezték a zsidók ellen? »Egyirányú utca Jeruzsálembe!« meg »A fehér szarvas vadászik a zsidókra«, és amiket a feliratok, a magukkal hurcolt táblák és plakátok mondtak? Egy zsidó is ment ott a tömegben, hosszú rúdon egy táblát cipelt és a táblán ez állt: »Le velünk!«

„Erről én is hallottam és elég szomorú viccnek tartom."

„Nem, ez igaz volt és ez a »Le velünk!«, ez öregebb, mint a hitlerizmus. Nem mi beszéljük a győztesek nyelvét, hanem Hitler tanulta azt Herzltől."

„Gondolja, hogy Hitler olvasott volna valamit Herzltől?"

„Nem gondolom, hogy bármit is komolyan olvasott volna. Az egész világképnek mindig csak egyes darabjait kapdosta el, zavarosan szajkózva és eltúlozva a dolgokat, csak amit a saját zavaros rendszerében felhasználhatott, de éppen ez a zseniális vagy a démoni az őrületében vagy az aljasságában – nevezze, aminek akarja –, hogy minden felszedett darabot azonnal úgy tud továbbadni, hogy az a primitív emberre elragadó hatással van, és hogy ezek segítségével az embert, aki pedig már megszerzett vagy éppen most szerez meg valamelyes gondolati kincset, visszaváltoztatja primitív csordabeli állattá. És amikor a „Mein Kampf"-ban először ír a zsidóellenességről, bécsi tapasztalatairól és ismereteiről, akkor rögtön a cionizmust is említi, amit Bécsben nem lehetett nem észrevenni. Még egyszer: mindent összekever a legszennyesebb, legnevetségesebb hátsólépcsőházi módon. A feketehajú zsidógyerek sátáni vigyorral meglesi a szőke árja szépséget, hogy benne meggyalázza a germán fajt és mindezt azzal a szándékkal, hogy ezzel világuralomra juttasson egy alacsonyrendű fajt, a zsidók népét. Így igaz, idéztem, ha csak gondolatban is, de minden pontban szó szerint egyezik!"

„Tudom, sőt a megfelelő helyet is pontosan idézhetem, mert a mi bizalmink nagy volt a Hitler-idézetekben, ez volt a kedvenc témája. De aztán tovább is megy, amikor azt mondja, hogy az első világháború után a zsidók hozták be a birodalomba a négereket, hogy e kényszerű elkorcsosítással megzavarják a fehér uralkodó fajt. De mi köze ennek a cionizmushoz?"

„Hitler bizonyára megtanulta Herzltől, hogy a zsidókat, mint népet, mint politikai egységet nézze és »világzsidóságként« foglalja össze."

„Nem borzasztó vád ez, amit ezzel Herzlnek a szemére vet?"

„Mit tehet Herzl arról, hogy meglopja őt egy véreb és hogy a maga korában nem hallgattak rá a németországi zsidók? Most már túl késő, és most jönnek önök."

„Én nem."

„Éppen hogy ön! Legközelebb azt fogja állítani, amit Rathenau, hogy szőke germán szíve van és hogy a német zsidók a német törzsek egyike, valahol középen az északnémetek és a svábok között."

„A szőke germán szív ízléstelenségével nem tudok egyetérteni, de hogy a német törzsek egyike, ezzel, ha tisztán a szellemiekre értjük és valóban a magunk fajtájára vonatkoztatjuk, azt hiszem, lehet valamit kezdeni. Persze, csak olyanokra, akiknek az anyanyelve és egész műveltsége német. A nyelv több, mint a vér. Egyébként keveset foglalkoztam Rosenzweiggel, a leveleit Elsa titkos tanácsos adta ide nekem, – de Rosenzweig a Buber-fejezetbe tartozik, mi pedig Herzlnél tartottunk."

„Semmi értelme, hogy Önnel beszéljek, hiszen nem ismeri Herzlt. Meg kell őt ismernie, ez most hozzátartozik a műveltséghez, majd utánanézek és szerzek valamit tőle Önnek!"

Napokon át folytattam magammal ezt a beszélgetést. Valóban műveletlenség lett volna, hogy egyetlen sort sem olvastam Herzltől és lehet, hogy sohasem kerültem a közelébe? Persze, sokszor hallottam róla, meg a cionista mozgalommal is találkoztam néhányszor életemben. Először a század elején, amikor Münchenben be akart szervezni egy harcias zsidó szövetség. Akkor csak vállat vontam rájuk, mint valami egészen életidegen dologra. Néhány évvel az első világháború előtt olvastam Schnitzlertől az „Út a szabadba" című könyvet, majd nemsokára előadást tartottam róla Prágában. Itt néhány órát töltöttem cionista diákokkal egy kávéházban, és úgy éreztem akkor, még jobban, mint Schnitzler olvasásakor, hogy itt valami osztrák dologról van szó. Ahol ők éltek, az állam nemzetiségekre oszlott, amelyek egymással szembenálltak. Ezt azonban eltűrték, így hát akár zsidó nemzetség is lehetett volna. Galíciában, ahol tömegesen élt zsidó kispolgári népesség, amely önkéntes gettó elkülönültségben a saját nyelvét és szokásait használta, ugyanúgy, mint a szomszédos lengyel és orosz zsidócsoportok, akikben az elnyomás és az üldöztetés felkeltette egy jobb haza iránt a reményt, a cionizmus kézzelfogható volt. Csak egy valami maradt érthetetlen, az ugyanis, hogy miért csak a múlt század kilencvenes éveiben és miért csak Herzl fogalmazta ezt meg. Hiszen valójában sokkal korábban megvolt, részben csíráiban, politikai formában. Csak a döntő politikai tényezők kidolgozása és az európai körülmények között élő, emancipált nyugati zsidók bevonása a népeszmébe, illetve a visszavándorlás gondolatába – ez volt az újdonság, amit Herzl kigondolt és adott hozzá a már meglévő mozgalomhoz.

Na, de mi köze ennek hozzám és mi köze Németországhoz? Tudom, hogy a cionizmusnak Poznan vidékén voltak hívei, hogy nálunk, Berlinben is volt cionista csoport, sőt cionista folyóirat is, – de hát Berlinben mindenféle különleges és egzotikus érdekesség volt, még kínai klub is. Mégis mi köze volt ehhez az én köreimnek, az én személyemnek? Én olyan biztos voltam a magam németségében, európaiságában, emberségében, huszadik századiságában. A vér? A fajgyűlölet? Ma nem, itt nem – Európa közepén... legfeljebb valahol a Balkán csücskén, Ázsiában, Afrikában. 1914 júniusáig fantáziának tartottam, hogy lehetséges volna a visszatérés a középkori állapotokhoz, és középkori állapotnak tartottam mindent, ami nem azonos a békével és a kultúrával.

És akkor jött az első világháború és az európai kultúra megingathatatlan biztonságába vetett bizalmam megingott. És persze napról-napra jobban éreztem az antiszemita és a náci hullámverést is – ültem a tanárok és a diákok között, és gyakran azt hittem, hogy rosszabbak, mint a kispolgárság (az bizonyos, hogy bűnösebbek voltak). És az, hogy védekezésből, szükségből nálunk is megerősödött a cionista mozgalom, természetesen előttem sem maradt rejtve. De nem sokat törődtem vele, egyáltalán nem olvastam azokat a zsidó kiadványokat, amelyeket aztán a zsidóházban gondosan összekerestem. Dac volt az elzárkózásom, vagy értetlenség? Azt hiszem, egyik sem. A kötődésem volt ez Németországhoz, szerelem, amely nem akart tudni a visszautasításról. Nem volt ebben semmi patetikus, inkább természetes volt. Bab versei mindent elmondanak, amit én elmondhatnék.

Annak idején sokat gondolkoztam azon, hogy Németországnak ezeket a dolgait hamisan és értetlenül nézem; ha volt eset, hogy a saját megfigyeléseimnek sem hihettem, akkor ez bizonyá-

ra a zsidó témában fordult elő. Elmondom, hogyan lett Markwald rendszeres heti látogatóm. Markwald szinte teljesen béna, de szellemileg friss ember volt, pedig hatvanas éveinek a végén járt. Azokban az órákban, amikor a fájdalmai nagyon kínozták, bátor felesége morfiuminjekciót adott neki. Ez így ment már évek óta és még eltarthatott évekig. Szerette volna viszontlátni emigrált fiait és megismerni unokáit. „De ha Theresienstadtba visznek, abba belehalok, mert ott nem kapok morfiumot." Theresienstadtba hurcolták, a tolószéke nélkül, ott meg is halt a feleségével együtt. Bizonyos értelemben kivétel volt a csillagviselők között, mint a gyár képzetlen munkása és alkalmazottja: apja földbirtokosként telepedett le Közép-Németországban, ő maga mint végzett gazdász vette át és kezelte tovább az atyai birtokot, amíg aztán a világháborúban a szász mezőgazdasági minisztériumban magas beosztásba nem került. Többször mesélt nekem – ez is a Júda-fejezethez tartozik – a sertésirtásról, amelyet mindig a zsidók szemére hánytak, mondván, hogy a németeket éhhalálba kergették és a nácik egészen hasonló intézkedéseiről, csak megváltozott címen: ami az első világháborúban zsidó pusztítás volt, azt most német előrelátásnak és a nép érdekét szolgáló tervgazdálkodásnak nevezték. De a beszélgetések ezzel a béna emberrel egyáltalán nem csak agrárügyekről folytak: Markwaldék politikailag és irodalmilag igen érdeklődők és olvasottak voltak, és az utolsó évek eseményei, természetesen főként a német zsidók problémája iránt éppúgy érdeklődtek, mint én magam. Emellett egyáltalán nem vették át a győztesek nyelvét. Ideadtak elolvasásra egy érdekes, terjedelmes kéziratot: az évszázadok óta bizonyíthatóan Németországban élő családjuk történetét, és ebben mereven elfordultak a náci szókincstől. Az egész könyv példa volt arra, hogyan kell rokonszenvesen szembenállni a „nemzetiség-ismerettel", az új államrend „tekintélyelvű" törvényeivel.

Beszélgettünk Markwalddal a cionizmusról is, tudni akartam, hogy ő egyetért-e németországi jelentőségével. Mint közigazgatási tisztviselőhöz, közel állt hozzá a dolog statisztikai része. Igen, természetesen ő is találkozott ezzel az „osztrák mozgalommal". Megjegyezte, hogy az antiszemitizmus nyomása következtében a világháború vége óta nálunk is növekvőben van; ettől azonban

még nem lesz igazán birodalmi-német mozgalom, de nálunk mindig csak törpe kisebbségről lesz szó, afféle okvetetlenkedésről, hiszen a német zsidók döntő többsége nem választható el a németségtől. Meghiúsult vagy visszacsinált asszimilációról nem lehet szó; kiirtani éppen ki lehet a német zsidókat – de elnémetteleníteni nem, még akkor sem, ha ők maguk is a saját elnémetlenítésükön dolgoznának. Erre elmondtam neki, amit Seliksohn mondott nekem Herzl hatásáról a nácizmusra...

„Herzl? Ki volt ő vagy mi?"

„Maga nem olvasott tőle semmit?"

„Sőt, most hallom a nevét életemben először." Markwaldné állította, hogy az ő számára is teljesen ismeretlen.

Ezt a mentségemre hozom fel. Sok, nagyon is sok ember volt, nemcsak én, aki Németországban egészen a legvégsőkig mereven ellenállt a cionizmusnak. És ne mondja senki, hogy az asszimiláció rendkívüli párthíve, egy „nem-árja keresztény", egy gazdász rossz tanú volna ebben az ügyben. Épp ellenkezőleg! Különösen jó tanú azért, mert jó áttekintést adó, magas poszton ült. Les extremes se touchent: a mondat akkor is érvényes, ha a nagyon ellentétes pártok mindig egymástól tanulják a legtöbbet. Amikor 1916-ban a paderborni katonai kórházban feküdtem, egy érseki szeminarista látott el a felvilágosodás legjobb francia irodalmával...

De Hitler Ausztriában csinálta végig a tanulóéveket, és amiképp a „kinyilatkoztatását" onnan hurcolta be a birodalmi német hatósági nyelvbe, a Herzl-féle nyelvi és gondolati formákat is – az átmenet az egyikből a másikba alig vehető észre, különösen primitív természetnél – ott szedte magára, ha egyáltalán voltak ilyenek benne. Kevéssel e beszélgetések és töprengések után hozott nekem Seliksohn két Herzl kötetet, a Cionista iratokat és a Napló első kötetét, mindkettő 1920 és 1922 között jelent meg Berlinben, a Zsidó Kiadónál. Olvasásuk nagy megrázkódtatás volt számomra, a kétségbeesés környékezett. Az első naplóbejegyzésem ez volt: „Uram, őrizz meg a barátaimtól! Ebben a két kötetben nem nehéz bizonyító anyagot találni mindahhoz, amit Hitler, Goebbels és Rosenberg felhozott a zsidók ellen, nem kell különösebb ügyesség ezek magyarázatához és kiforgatásához."

Később néhány jegyzettel és idézettel kiemeltem Hitler és Herzl hasonlóságait és eltéréseit. Hála Istennek, eltérések is voltak.

Mindenekelőtt: Herzl sehol sem indul ki más népek elnyomásából és még kevésbé a kiirtásából, sehol sem védelmezi a minden náci rémség alján ott lévő eszmét egy faj vagy egy nép kiválasztottságáról és hatalmi igényéről. Ő csupán egyenlő elbánást követel az elnyomottak egy csoportjának, csak szerényen mér ki biztos térséget a kisemmizettek és üldözöttek egy csoportjának. Az „embertelen" szót csak ott használja, ahol a galíciai zsidók embertelen körülményeiről szól. Ezenkívül nem szűkagyú és merev, szellemileg és lelkileg nem képzetlen, mint Hitler és nem fanatikus. Ő csak az egyik szeretne lenni és ezt csak félig fanatikusan teszi, az értelmet, a megfontolást és az emberséget sohasem fojtja magába, csak egy-egy pillanatra érzi magát a sors istenküldte emberének, és mindig újra megkérdezi magától, hogy vajon nem csupán egy jó fantáziájú újságíró-e, nem pedig a második Mózes. Szándékai közül egyetlen megmásíthatatlan van és terveiben is csak egy a világosan végiggondolt: hogy a nem emancipált, a népnek megmaradt, komolyan fenyegetett keleti zsidó tömegeknek hazát kell szerezni. Bár a probléma nyugati oldalát figyelmen kívül hagyja, olyan ellentmondásokba bonyolódik, amelyeket hiába próbál kiegyensúlyozni. A nép fogalmának meghatározásában ingadozik, végül is nem határozza meg egyértelműen, hogy vajon a kormányzati tevékenység irányítója, vezetője a diktátor vagy a parlament. A faji diszkriminációval nem ért egyet, de a vegyes házasságot meg akarja tiltani, „bánatos örömmel" csügg a német műveltségen és a német nyelven, amelyet, mint minden nyugati dolgot, át akar menteni Palesztinába, de a zsidók népe a keleti gettólakók egyforma tömege által lesz széppé stb., stb. Mindezekben az ingadozásokban Herzl nem lángész, de melegszívű és érdekes ember.

Miután azonban Isten küldöttévé emelkedik és kötelezőnek érzi, hogy küldetéséhez felnőjön, a zsidó Messiás gondolati, erkölcsi, nyelvi hasonlósága a németekéhez hol groteszk, hol megrázó lesz. „Kibontja a nemzeti szociális zászlót" a hét csillaggal, amely a hétórás munkanapot jelképezi, széttöri, ami szembeszegül vele, lerombolja, ami ellenáll neki. Ő a vezér, aki megbízatását a sorstól kapta, és megvalósítja, ami öntudatlanul szunnyad népe tömegeiben, akik képlékeny tömegből őáltala lesznek néppé, és a vezérnek „keményen kell körülpillantania". Azonban ismernie kell a tömeg pszichológiáját és igényeit is. Mindenféle szabadgondolkodása és tudományos törekvése ellenére zarándokhelyeket kell teremtenie a tömeg gyermekhite számára, kihasználva saját dicsfényét is. „Láttam és hallottam – jegyzi fel egy sikeres tömeggyűlés után –, hogy hogyan keletkezett a legendám. A nép érzelmes, a tömegek nem látnak tisztán. Azt hiszem, nincs rólam világos elképzelésük. Enyhe köd kezd gomolyogni körülöttem, amely talán a felhőkig fog érni, amelyekbe fellépkedek." Minden eszközzel propagandát kell folytatni: ha az ember ortodoxiával és zarándokhelyekkel közeledik a gyerekes tömeghez, akkor az hagyja magát asszimilálni, művelt körökben pedig „a sznobizmuson keresztül kell propagandát folytatni a cionizmus mellett", amint azt a Bécsi Nőegyletben Börries von Münchhausen Júda-balladája és Mosche Lilien rajzai mutatják. (Amikor most arra utalok, hogy Münchhausent, aki az első világháború előtt sok zsidó egyesületben szerepelt Júda-verseivel, a hitleri időkben nagy német költőként ünnepelték, és aki a nácikkal „a vér és a talaj hitvallásában" szót értett, akkor már ott is vagyok, ahová el akartam jutni, de ne vágjunk a dolgok elébe.) A külső pompa és a harsány jelképek jó és nélkülözhetetlen dolgok, az egyenruhák, a zászlók és az ünnepségek fontosak. A kellemetlen kritikusokat az állam ellenségeiként kezelik. A szembeszegülést a rendszabályokkal „kíméletlen keménységgel" kell letörni, a másként gondolkodók gyanúsításait és gúnyolódásait nem lehet elnézni. Ha az úgynevezett proteszt-rabbik döntően szellemi okokból a politikai és a nyugatot is magába foglaló cionizmus ellen fordulnak, azt mondja Herzl: „A nemzeti romlás legutolsó évtizedében – ezen az asszimilációt érti – egyes rabbik az ősi óhajtásnak olyan ingoványos magyarázatát adták, hogy Jeruzsálem ebben az értelemben valójában Londont, Berlint vagy Chicagót jelenti. Ha az ember a zsidó hagyományokat ilyen módon értelmezi, nem nagyon marad más a zsidóságból, mint az éves fizetés, amit ezek az urak húznak." A csalogatás és a fenyegetés jól adatoltan egymást egészíti ki: senkit sem kényszerítenek közös

emigrációba, mindamellett a vonakodóknak, a visszahúzódóknak mindenfelé a szemére vetik, hogy a nép Palesztínában fogja „igaz barátait megkeresni, azok között, akik az ügyért küzdöttek és szenvedtek, de mindezért nem megbecsülést, hanem kigúnyolást kaptak cserébe".

Az ilyen általános fordulatok és hangsúlyok mindkét vezérben közösek, így Herzl többszörösen is rettentő fegyvert ad a másik kezébe. Rotschildot arra akarja kényszeríteni, hogy vagyonát fordítsa a zsidó nép javára, mivel most csak a saját gazdagodásukra dolgoztatják a nagy hatalmak hadseregeit. És mi lesz az összezsúfolt zsidó néppel – és mindig ez: egyetlen egység vagyunk, egy nép vagyunk! –, hogyan fog helytállni és érvényt szerezni magának? Úgy, hogy pénzhatalomként kapcsolódik be a háborúzó európai hatalmak békekötéseibe. Ezt annál inkább meg lehet valósítani, mennél biztosabb az, hogy a zsidó állam létrejötte után is lakik elég zsidó az európai külföldön, akik ezután a saját hazájukra támaszkodhatnak, ugyanakkor kívülről segíthetnek is neki. Micsoda értelmezési lehetőség kínálkozik a nácizmus számára!

És egyre csak a személyes rokonság, a kettő nyelvi egybehangzása. Egyszer utánaszámoltak, hogy a Hitler-rezsim hány fogadását, hány beszédét, hányfajta borzalmát nevezték történelminek. És amikor Herzl séta közben kifejtette a gondolatait a „Neue Freie Presse" főszerkesztőjének, akkor ez „történelmi óra" volt, és amikor akár csak a legkisebb diplomáciai sikert elérte, az „bekerült a világtörténelembe". És elérkezik a pillanat, amikor feljegyzi a naplójában, hogy vége a magánéletének és itt kezdődik az ő történelmi jelenléte...

A kettő újra meg újra megegyezik – gondolatilag és statisztikailag, pszichológiailag, spekulációban, politikailag – és mégis milyen ellentétes következtetésre jutnak! Mindabból, amire Herzl a népi egységet alapozza, csak egyetlen illik teljesen a zsidókra: egy ellenfél és üldöző közössége. Hitler éppen ebből a szempontból mossa össze a különböző nemzetek zsidóit „világzsidósággá". Ő maga, üldözési tébolya és mániájának önmagán túllépő ravaszsága megvalósította mindazt, ami korábban csak elméletben létezett és több hívet szerzett a cionizmusnak és a

zsidó államnak, mint maga Herzl. Ismét csak Herzl – kitől kaphatott volna Hitler fontosabb és használhatóbb segítséget a céljaihoz?

Az bizonyos, hogy a náci doktrínát a cionizmus ismételten bátorította és gazdagította, de nem mindig egyszerű megállapítani az egyezéseket, tehát, hogy mi az, amit a führer és a Harmadik Birodalom egyik-másik társalkotója átvett a cionizmustól.

A nehézség ott van, hogy mindkettő, Hitler és Herzl nagyrészt ugyanabból az örökségből él. A nácizmus német gyökereiről már szóltam, ez az ostoba, eltorzult romantika volt. Hozzátenném: az elgiccsesedett romantika mindkét vezérnél szellemileg és statisztikailag egzakt módon megtalálható. Herzl időnként szívesen említi példaképe gyanánt II. Vilmost. Amikor a vilmosi hősi pózt mint pszichikai előzményt felismeri – a felborzolt bajusz alatt a beteg kar nem volt titok számára –, a császár még rokonszenvesebb lesz számára. A zsidók új Mózese is ezüst mellvértű gárdáról álmodozik. Hitler a maga részéről Vilmosban nemzetvesztőt lát, de hősi allűrjeiben és elgiccsesedett romantikájában osztozott vele, sőt mindebben felül is múlta.

A Herzl témáról természetesen Elsa titkos tanácsossal is beszélgettem, és természetesen ő is ismerte. De kevés szimpátiával viseltetett iránta, semmi különös szeretetet vagy vonzalmat nem érzett iránta. Túlságosan „vulgáris" volt neki és túl kevéssé „szellemes". A szegény keleti zsidóknak jót akart és számukra kétségtelenül szolgálatot is tett. „De nekünk, német zsidóknak nem mondott semmit, különben is teljesen lemaradt a cionista mozgalomban. A politikai feszültségek odaát engem nem nagyon érdekelnek; a mérsékelt polgár Herzllel egyik párt sem értett egyet, a merev nacionalisták sem, a kommunisták és szovjetbarátok szintén nem. Számomra a cionizmus szellemi vezérsége a lényeges, és az ma kétségtelenül Buber kezében van. Martin Bubert tisztelem, és ha nem volnék olyan fanatikus, – bocsánat! – ha nem kötődnék úgy Németországhoz, akkor egészen elismerném őt. Amit maga Herzl elgiccsesedett romantikájáról mond, az pontosan igaz, Buber ellenben igazi romantikus, egészen tiszta, egészen mély, szinte azt mondanám, egészen német romantikus. Hogy végül is egy külön zsidóállamra vágyakozik, ez rész-

ben Hitler bűne, részben pedig – édes Istenem, ő Bécsben volt otthon, az igazi németek pedig mégiscsak a Birodalomban. Buber legjava eszméit és ráadásul teljesen tiszta németséggel Buber barátjánál, Franz Rosenzweignél találja meg. Odaadom magának Rosenzweig leveleit" – azonnal odaadta nekem a drága könyvet, amely néki két példányban is megvolt, sőt ajándékba adta, és én egyre sajnálom ezt a könyvet, annyi bepillantást nyitott kora szellemtörténetébe – „és itt van néhány dolog Bubernek"...

Közvetett megjegyzés filológus lelkiismeretem megnyugtatására: az én liviusi beszédeim csak nagyon mérsékelten liviusiak: a naplómból származnak, napról-napra írtam le őket az események friss benyomása alatt, amikor az elhangzottak még a fülembe csengtek. Buber nem volt egészen idegen számomra, bár húsz–harminc éve a vallásfilozófusok közé számított; a kevéssé ismert és korábban meghalt Rosenzweiggel először találkoztam.

Buber annyira romantikus és misztikus, hogy a zsidóság lényegét az ellentétére változtatta. Minden változás azt mutatja, hogy ennek a lényegnek a magja az isteneszme legerősebb racionalizálása és legszélsőségesebb anyagtalanná tétele, és hogy a kabala és a misztika későbbi fellendülése csak visszahatás a folyamatosan uralkodó és meghatározó főtörekvéssel szemben. Buber számára azonban a zsidó misztika a lényegi, az alkotó elem; a zsidó ráció csupán megmerevedés, elfajzás. Ő általános valláskutató, az ő számára a keleti ember maga a vallásos ember, de minden keleti nép közül is a zsidók érték el a vallásosság legmagasabb fokát. Évszázadokon keresztül szoros kapcsolatba kerültek másokkal, az aktív nyugattal, most aztán az a feladatuk, hogy a kelet és a nyugat legértékesebb szellemi javait egybeötvözzék és minden irányban közzétegyék. Ennél a pontnál színre lép a romantikus filológus (de nem, mint Herzlnél, a politikus): a vallás szempontjából a legtökéletesebbet a zsidók Palesztínában találják meg. Nem nomádok ők, hanem földművelő nép, minden kép, a Biblia minden képe erre utal, „Isten a szántóföldek hűbérura volt, ünnepe mezei ünnep és törvénye mezei törvény". És „a prófécia a közszellem akármilyen magasságára is emelkedett, ... mégis ehhez a különös kánaáni örökséghez ragaszkodott..." Európában a zsidó lélek („amelyet a nyugat minden mennye és pokla áthatott"), különösen az „alkalmazkodott" zsidók lelke kárt szenvedett; de „ha újra megérintik az anyaföldet, ismét termőképessé válik". Ezek a német romantika gondolati útjai és érzései, a romantikus nyelvi világé, különösképpen pedig az újromantikus költészeté és filozófiáé, a hétköznapiságtól való eltéréseivel, papi ünnepélyességével és vonzódásával a titokzatos félhomályhoz, ez az, amiből Buber kiindul.

Franz Rosenzweignél hasonlóan van, csak ő nem temetkezik bele annyira a misztikába és nem adja fel a térbeli kapcsolatot Németországgal.

De én hadd maradjak meg az LTI kaptafájánál. A zsidóság lényege, a cionizmus jogosultsága nem az én témám. (Egy hívő zsidó könnyen hiheti azt, hogy korunk második, világméretű diaszpórája éppúgy Isten akarata, mint az első; persze a szántóföldek Istenétől sem az egyik, sem a másik nem származhat, mert ennek az Istennek éppen abban áll az intése a néphez, hogy ne nép legyen, bármely sarkán is éljen a világnak, ne legyen a tér, a test korlátjához kötve, hanem gyökértelenül a tiszta eszmének szolgáljon. Minderről, meg a gettóról mint a szellemi sajátosságok élősövényéről és magáról az élősövényről, amely fojtogató kötelékké változott és az elszánt küldetésviselők kitöréséről – a „nagy Spinóza", mondja Buber teljesen ellentmondva saját elméletének – és a kitörésekről és a kiközösítettségekről az új nemzeti korlátok közül – te jó ég, mennyit bölcselkedtünk mi már ezekről! És milyen rémítően kevesen vannak életben azok közül, akiket ez a „mi" jelent!

Maradok a magam dolgánál. Ugyanaz a stílus, amely Buberre jellemző, ugyanazok a szavak, amelyeknek nála különösen ünnepi színezete van, mint a bebizonyosulás, a hajdanvolt és az egykorúság: milyen gyakran találkozom mindezekkel a náci oldalon, Rosenbergnél és a különböző kisebbeknél, könyvekben, cikkekben. Időről-időre mint filozófusok tűntek fel, időről-időre csak a tanultakhoz fordultak, a tömegekre ez imponálóan hatott.

Rosenberg és Buber stílusa között többértékű a rokonság – a földművelést és a misztikát a nomádság és a racionalizmus fölé helyezni, mindez Rosenberg szívéből is szól – nem hangzik ez ugyanolyan meglepően, mint a rokonság Hitler és Herzl között? A jelenség megnyilatkozása azonban mindkét esetben hasonló: a romantika, nemcsak az elgiccsesedett, hanem a valódi is, legyőzte az időt; ebből a forrásból táplálkozik mindkettő, a büntelen és a méregkeverő, az áldozat és a hóhér.

XXX. A szuperlatívusz átka

Életemben egyetlen egyszer, vagy negyven évvel ezelőtt jelent meg valami írásom egy amerikai lapban. A német nyelvű „New Yorker Staatszeitung" hozta le egyik dolgozatomat, a hetven éves Adolf Wilbrandt életrajzát. Attól a pillanattól kezdve, hogy a szerzői példányt kézhez kaptam, a szemem előtt állt az amerikai sajtó a maga teljességében. Valószínű, sőt bizonyos, hogy igazságtalanul, hiszen minden általánosítás hazudik, mégis, e felismerés ellenére mindig megmásíthatatlan és teljes világosságában jelent meg előttem, amikor távolba mutató eszmetársításom egészen az amerikai sajtóig vezetett. Wilbrandt-cikkem mondatai között, a tetejétől az aljáig, a sorokat félbetörve, kígyóvonalban hirdette magát egy hashajtó, ilyen szavakkal csinálva reklámot: „Harminc lábnyi hosszú az ember bele."

Ez 1907 augusztusában volt. Soha olyan erősen nem gondoltam erre a bélre, mint 1937 nyarán. Ekkor tájékoztatott az Anschlussról a Nürnbergi Pártgyűlés. A teljes német sajtó napi összetermelésének oszlopai 20 kilométerre értek volna fel a sztratoszférába – és a külföld állítólag mégis a német sajtó hanyatlásáról hazudozik. Ugyanebben az időben, Mussolini berlini látogatásakor közölték, hogy az ünnepi útvonal feldíszítésére 40 ezer méter zászlókelmét használtak fel.

„A mennyiség és a minőség keveredése, a legdurvább amerikanizmus", jegyeztem fel akkor magamnak, és hogy a Harmadik Birodalom újságcsinálói jó tanítványai voltak az amerikaiaknak, erre az egyre vastagabb szalagcímek egyre gyakoribb használatából is következtetni lehetett, valamint a cikkek egyre növekvő közeiből a kiemelt főnevek előtt – „a Völkischer Beobachter a világ legnagyobb kiadóhivatalát építi fel" –, ahol a katonai, a sport és a gazdasági ügyek a legszorosabb rendben kapcsolódnak egymáshoz.

De vajon valóban azonos-e az amerikai és a náci számtobzó-

dás? Már akkor is kételkedtem benne. Nem volt-e vajon a harminc lábnyi bélben egy kis humor, az amerikai reklám túlzott számaiban nem rejlett vajon egy kis valódi naivitás? Hát nem úgy volt, ahogy a kikiáltó közvetítette: Én és te, nyájas olvasó, egyformán örülünk a túlzásoknak, mindketten tudjuk, hogy hogyan kell érteni – tehát én egyáltalán nem hazudok, te csak a legszükségesebbeket veszed át belőle a magad számára, az én dicséretemben nincs semmiféle csalás, a maga szuperlatívuszával csak erősebben és jobban rögződik benned!

Valamivel később figyeltem fel egy amerikai újságíró, Webb Miller visszaemlékezés-kötetére, amely „Nem találtam békét" címen 1938-ban a Rowohltnál jelent meg németül. A számok imádatának itt leplezetlenül nagy szerepe volt. A rekordok összeszámlálása a hivatáshoz tartozott: a leggyorsabb hírközlés számszerű bizonyítékát szolgáltatni, de a legegzaktabb közléshez is számszerű bizonyítékkal járulni – az ilyesminek több elismerés jutott, mint bármely mély reflexiónak. Miller különös büszkeséggel említi, hogy az abesszin háború kezdetét a legpontosabb részletekkel (1935. október 3.,4.44; 4.55; 5 óra), 44 perccel más tudósítók előtt közölte, egy Balkán feletti repülőgép pontos természetrajza pedig ebben a mondatban csúcsosodik ki: „(a nehéz felhőpadok) fehér tömegei száz mérföldes sebességgel suhantak el mellettünk".

A legrosszabb, ami az amerikai számkultuszról elmondható, a saját értékével való dicsekvés és az abban való meggyőződés volt. Megint eszembe jut a nemzetközileg ismert elefánttéma. „Hogyan lőttem le az ezredik elefántomat", meséli az amerikai. Ugyanebben a viccben a német a maga karthágói harci elefántjaival még a gondolkodók, a költők, meg a másfél évszázad előtti korszak világtól idegen tudósainak a népéhez tartozik. Ha a Harmadik Birodalom németje kapja ezt a feladatot, a világ legnagyobb elefántjait elképzelhetetlen mennyiségben öli meg a világ legjobb fegyvereivel.

Az LTI számhasználata sokat tanult az amerikai szokásokból, azonban kétszeresen is különbözik tőlük. Nemcsak a szuperlatívuszok túlhajszolása miatt, hanem a tudatos rosszindulat miatt is, mert mindenütt gátlástalanul a hazugságból és a megtévesztésből indul ki. A katonai jelentésekben ellenőrizhetetlenül sorakoznak egymás mellett a zsákmányra és az elfogottakra vonatkozó számok; a lövegeket, repülőgépeket, páncélkocsikat ezrekben és tízezrekben, a foglyokat százezrekben számolták, és az egyes hónapok végén még fantasztikusabb számok hosszú összesítését olvashattuk. Ha pedig az ellenség halottjairól volt szó, akkor abbahagyták a számszerű számolást és ezek helyére az ellankadt fantázia olyan kifejezései léptek, mint „elképzelhetetlenül sok", vagy „számtalan". Az első világháborúban büszkék voltak a hadijelentések józan egzaktságára. Híressé vált az első háborús napokból ennek a mondatnak a kacérkodó szerénysége: „Az előírt vonalakat elértük." Az effajta szerénység persze sokáig nem maradhatott fenn, de stílusideálként még mindig valahol ez lebegett, és ez az ideál sohasem lett teljesen hatástalan. A Harmadik Birodalom jelentései azonnal felsőfokon kezdődtek és még tovább fokozódtak olyan mértékben, ahogyan a helyzet romlott. A katonai nyelv alapja, a fegyelmezett elvontság éppen ellenkezőjére fordult, fantasztikussá, meseszerűvé vált. A zsákmányra vonatkozó számok meseszerűségét még az is növelte, hogy saját veszteségekről alig esett szó, amint a filmek harci jelenetei is csak az ellenséges halottak halmait mutatták.

Hogy a katonaság és a háborúzás nyelve átmegy a civil használatba is, azt már az első világháború alatt és után meg lehetett figyelni. A második világháború nyelvi jellege abban áll, hogy a párt nyelve, lényegében az LTI tör be a hadsereg nyelvébe. Az a teljes rombolás, ami a számhatárok felszámolásában mutatkozik meg, az „elképzelhetetlenül sok" és a „számtalan" szavak bevezetése és használata fokozatosan valósult meg. Kezdetben csak a tudósítók és a kommentátorok mertek ilyen szélsőséges szavakat használni, utána a führer is megengedte magának rövid beszédeiben és felhívásaiban, és csak egészen a legvégén jött szokásba a hivatalos hadihíreknél.

Elképesztő volt a hazugságok számokban megnyilvánuló szégyentelen leplezetlensége; a náci doktrína alapját képezi az a meggyőződés, hogy a tömegek gondolat nélküliek és abszolút ostobák. 1941 szeptemberében jelentette a haditudósítás, hogy Kijevnél 200 ezer embert kerítettek be, néhány nappal később

ugyanebből a katlanból 600 ezer foglyot ejtettek – valószínűleg a teljes civil lakosságot a katonák közé számolták. Korábban jókat nevettek Németországban a kelet-ázsiai számok szélsőségein; az utolsó háborús években riadtan láttuk, hogy a japán és a német hírek egymás esztelen felülmúlásában versengenek; kérdés persze, hogy ki tanult a másiktól, Goebbels a japánoktól vagy fordítva.

A számok tobzódása nemcsak a hadijelentésekben figyelhető meg: 1943 tavaszán az áll minden újságban, hogy a katonáknak szánt füzetes olvasmányokból már 46 milliót küldtek szét az úgynevezett hadiposta-könyvsorozatban. Némelykor kisebb számok is imponáltak. Ribbentrop 1941 novemberében kijelenti: még harminc évig képesek vagyunk háborút viselni; Hitler 1942. október 26-án mondta a Reichstagban, hogy Napóleon Oroszországban 25 fokos fagyban harcolt, ő ellenben, Hitler hadvezér 45, sőt egy ízben 52 fokban. A nagy példaképnek ebben a túllicitálásában – ez volt az az idő, amikor stratégaként ünnepeltette és Napóleonhoz hasonlította magát – a rekordvadászat amerikai módjának önkéntelenül komikus megközelítését érzem.

Tout se tient, mondja a francia: minden összefügg egymással. Közvetlenül amerikai eredetű, Upton Sinclair német nyelven is elterjedt regényének címére vezethető vissza a „százszázalékos" kifejezés, a tizenkét év alatt ez közszájon forgott, sőt gyakran hallottam továbbképezve is: „Vigyázni kell ezzel a fickóval, ez százötvenszázalékos!" Éppen ez a kétségtelen amerikanizmus adta másrészt a nácizmus egyik alapkövetelményét és kulcsszavát, a „totálist".

A „totális" szintén magas számértékű, reális áttekinthetőségében olyan jelentésértékű, mint a „számtalan" vagy az „elképzelhetetlenül sok" romantikus túlzásai. A német részről programszerűen meghirdetett totális háború Németországra nézve szörnyű következményei ott élnek mindenki emlékezetében. De a háborún kívül is lehet találkozni az LTI-ben a totálissal: a „Reich" egyik bekezdése hírt ad „a totális nevelési helyzetről" egy szigorúan náci szellemű leányiskolában; az egyik kirakatban „a totális játék" néven hirdettek egy táblajátékot.

Tout se tient. Ahogy a számszuperlatívuszok összefüggnek a

totalitáselmélettel, úgy átnyúlnak vallási térre is, hitté lesznek, germán vallássá a szemita és hősietlen keresztény helyén, és ez egyúttal a nácizmus egyik alapkövetelménye. Gyakran használják az „örökké" kifejezést, ami az idő vallásos határtalanságát jelenti – az örökös éberség, a náci intézmények örökös fennmaradása – és ugyancsak gyakran fordul elő az „Ezeréves Birodalom", a Harmadik Birodalom nyomatékosan egyházi-vallásos neve. Érthető, hogy a jól hangzó ezres számot a valláson kívül is gyakorta alkalmazzák: azokat a propagandagyűléseket, amelyek feladata az 1941-es év hangulatának az erősítése volt, miután a remélt villámháborús döntés elmaradt, hamarosan ezer gyűlésként kezdték emlegetni.

A számszuperlatívuszt azonban más oldalról is meg lehet közelíteni: az egyedülálló (einmalig) éppúgy szuperlatívusz, mint az ezer. Mint a rendkívüli szinonímája, elveszti valóságos számtartalmát. E szó az első világháború végén még az újromantikus filozófia és költészet esztétikailag divatos kifejezése; azok használják, akik adnak stílusuk exkluzív eleganciájára és újszerűségére, mint Stefan Zweig vagy Rathenau. Az LTI és maga a führer is különös előszeretettel használja, olyan gyakran és többnyire olyan vigyázatlanul, hogy komikus módon éppen a számértékére kezd emlékeztetni. Amikor a lengyelországi hadjárat után egy tucat vezértábornokot neveztek ki egyedülálló hőstetteiért, sokan megkérdezték, hogy vajon mindegyikük csak egy csatában bizonyította be a képességét, meg azt is mondták, hogy tizenkét egyedülálló hőstett és tizenkét egyedülálló marsall tesz ki egy tucatot.

(A vezértábornoknak, az addigi legmagasabb címnek az értékcsökkenése aztán egy mindennél magasabb címet, a birodalmi marsallt vonta maga után.)

A számszuperlatívuszok azonban a szuperlatívusz-használatnak csak egy gazdag részletét jelentik. Egyszerűen az LTI legtöbbet alkalmazott nyelvi alakjainak mondhatjuk őket; ennek okát könnyen megérthetjük, hiszen a szuperlatívusz a szónok és az agitátor számára a legkézenfekvőbb eszköz, kifejezett reklámforma. Ezért az NSDAP is minden konkurrencia kizárásával rendeletileg saját magának tartotta fenn: 1942 októberében mesélte

az akkori szomszédunk, Eger úr, aki korábban az egyik legtekintélyesebb drezdai ruhaüzlet tulajdonosa volt, később gyári munkás, majd hamarosan „szökési kísérlet közben lelőtték", hogy neki körlevélben tiltották meg, hogy az üzleti hirdetésen szuperlatívuszt használjon. „Ha azt akarja írni például, hogy Önt itt a legjobban képzett szakemberek szolgálják ki", ehelyett „képzettet", legfeljebb „jól képzettet" írhat.

A számok és a számszerű szavak szuperlatívusza mellett a szuperlatívusz használat három fajtája különböztethető meg: a melléknevek szabályos felsőfokai, egyes olyan kifejezések, amelyekben a szuperlatív érték beleérződik vagy hozzájuk kapcsolódik, végül pedig a szuperlatívusszal egészen átitatott mondatalakzatok.

A hagyományos szuperlatívuszok esetében különös módon vonzódtak a halmozáshoz. Amikor imént az elefánt-viccet náciasítottam, szinte a fülemben volt a mondat, amellyel annak idején Brauchitsch generalisszimusz adta meg egy hadparancs sava-borsát: a világ legjobb katonáinak a világ legjobb munkásai szállítják a világ legjobb fegyvereit.

A szabályos felsőfok mellett van egy olyan szuperlatív értelemben telített szó, amelyet az LTI nap mint nap használt. Amikor az udvari költők valamely különösen ünnepélyes alkalommal a tizenhetedik század kegyencstílusában dicsérték a napkirály hírnevét, azt mondták: l'univers, vagyis a Mindenség tekint le rá. Hitler minden beszédekor, minden megnyilatkozásával kapcsolatban, mind a tizenkét év során, végig – mert csak a legvégén némult el – előírásszerű kliséként mindig megjelent e nagybetűsor: „Az egész világ a führerre figyel." Ahányszor egy-egy nagy csatát megnyert, ez mindig „a világtörténelem legnagyobb csatája" volt. Maga a csata ritkán volt elég; „megsemmisítő győzelmeket" aratott. (Megint csak a szemérmetlenül magabiztos számítás a tömegek feledékenységével: hányszor zúzták agyon ugyanazt az ellenséget, akit már egyszer megsemmisítettek!)

A „világ" mindig felsőfokú előtagként szerepelt: a szövetséges Japán nagyhatalomból világhatalommá lépett elő, a zsidók és a bolsevisták világellenségek, a führer és a duce közötti találkozások világtörténelmi pillanatok. A „világ" szóhoz hasonló szuperlatívusz rejlik a „térség" kifejezésben is. Való igaz, hogy már

az első világháborúban sem azt mondták: königrätzi vagy sedani csata, hanem csata X, Y térségében, és ez a harci cselekmények kiterjedésétől függ és bizonyára az imperializmusnak kedvező geopolitika tudománya is bűnös a „térség" szó oly gyakori előfordulásában. De a térségképzetben van valami határtalan is, ez pedig félrevezető. Egy birodalmi biztos 1942-ben beszámolójában megállapítja, hogy „az ukrajnai térség ezer év óta nem volt olyan igazságosan, olyan nagyvonalúan és olyan modernül irányított, mint a nagynémet nemzetiszocialista vezetés alatt". Az „ukrajnai térség" jobban illik az évezred szuperlatívuszához és a melléknevek spanyolos hármashangzatához, mintha csupán „Ukrajnát" mondanánk.

A nagyvonalú és a nagynémet már túl régi és elcsépelt ahhoz, hogy a mondat önhittségét még tovább duzzaszthassa. De az LTI az összetett szavaknak olyan tenyészetét hozta létre – nagygyűlés, nagytámadás, nagyharcnap stb. –, hogy már maga a jó náci Börries von Münchhausen is tiltakozott ellene.

A „világhoz" és a „térséghez" hasonlóan felsőfokú értelmű és gyakori a „történelmi" jelző is. Történelmi az, ami tartósan egy nép vagy az emberiség tudatában él, ami közvetlen és tartós hatást fejt ki a nép vagy az emberiség egészére. A „történelmi" jelzőhöz minden hozzátartozott, a békebeli náci irányítás és tábornoki kar legtermészetesebb tényei is, Hitler beszédei és rendeletei számára pedig a csúcsfelsőfokú „világtörténelmi" jelző szolgált.

A mondatok szuperlatív szellemi töltését leginkább a hencegés egyes válfajaival érték el. Hallom a gyárban a rádió néhány mondatát a berlini sportpalota valamelyik rendezvényéről. 1943 nyara, Speer és Goebbels beszél. Így kezdődött: „A nagygyűlést közvetíti az összes birodalmi német adó, valamint a protektorátusok, Hollandia, Franciaország, Görögország, Szerbia adója..., a szövetséges államok, Olaszország, Magyarország, Románia..." És ez így megy még egy darabig. Ezzel természetesen szuperlatív hatást akartak tenni a közönség fantáziájára, ugyanúgy, ahogy az újságcím is: „Az egész világ hallgat minket", mert itt felsorolták a náci világatlaszt.

Majd miután Speer ismertette a német fegyverkezési helyzet

mértéktelenül óriási számait, Goebbels méginkább kiemelte a német teljesítményt, miközben szembeállította a német statisztika egzaktságát az ellenség „zsidó számakrobatikájával". Felsorolás és gyűlöletkeltés. Nemigen akad olyan führer-beszéd, amelyben ne lenne jócskán mindkettőből, a saját sikerek felsorolásából és az ellenfelek gúnyos szidalmazásából. Amíg Hitler a stilisztikai eszközök közül a nyersebb modorhoz folyamodik, addig Goebbels kifinomultabb retorikát használ. A „szuperlatívuszképzés" legszörnyűbb csúcspontját 1944. május 7-én éri el. Az Atlanti-falnál közvetlenül a küszöbön áll az angol–amerikai partraszállás, amikor így ír a „Reich": „A német nép inkább amiatt van gondban, hogy az invázió késik, mintsem amiatt, hogy jön... Ha az ellenségnek tényleg az a szándéka, vágjon csak bele felelőtlen könnyelműséggel egy ilyen vállalkozásba, amely mindent eldönt, aztán jó éjszakát!"

Vajon ez csak az utólag visszatekintő számára tűnik a legszörnyűbb csúcspontnak, s a figyelmes olvasó nem érezhette-e meg a kezdődő kétségbeesést már akkor az abszolút győzelemtudat álarca mögött? Vajon nem itt figyelhető meg a legvilágosabban a szuperlatívusz átka?

Ez az átok szükségszerűen minden nyelvhez hozzátapad. Mert az állandó túlzás szükségképpen a túlzás egyre újabb megerősödéséhez vezet, amit elkerülhetetlenül eltompulás, szkepszis és végül hitetlenség követ. Ez bizonyára így van mindenütt, de némelyik nyelv fogékonyabb a szuperlatívuszra, mint mások: Romániában, a Balkánon, Távol-Keleten, sőt Észak-Afrikában is az emberek nagyobb adag szuperlatívuszt viselnek el, mint nálunk; többnyire kellemes hőemelkedésnek érzik az olyasmit, ami nálunk már lázat jelent. Talán ez az oka, vagy az egyik oka annak, hogy a szuperlatívusz az LTI-ben olyan szokatlan hevességgel lépett fel; a járványok mindig ott dühöngenek a legjobban, ahol először ütik fel a fejüket.

Azt mondhatná valaki, hogy egyszer már átjárta Németországot ez a nyelvi betegség: a tizenhetedik században, olasz–spanyol hatásra. Csakhogy az akkori növekedés ártalmatlan burjánzás volt, amely teljesen nélkülözte a szándékos népámítás mérgét.

Az LTI gonosz szuperlatívusza Németországban új jelenség,

ezért hat az első pillanattól kezdve olyan pusztítóan, majd olyan erőszakoltan, hogy egyre tovább kell fokoznia magát, egészen az értelmetlenségig, a hatástalanságig, sőt a saját szándékával ellenkező hitig. Hányszor jegyeztem fel a naplómba, hogy mennyire átlátszóan hazudik Goebbels némelyik mondata, hogy ez az ember egyáltalán nem reklámzseni. Mennyi viccet írtam fel Goebbels szájáról és arcáról, hány keserű szidalmat hazugságai szemérmetlenségéről, melyeket „a nép hangjaként" tett, amiből remény meríthető.

De nincs *vox populi,* hanem csak *voces populi.* És hogy a különféle hangok közül melyik is az igaz? Azt gondolom, az, amelyik az események menetének megfelel, de ezt mindig csak utólag rögzítik. És még az sem mondható teljes biztonsággal, hogy Goebbels éktelen nagy hazugságain egyébként nevettek; valójában érintetlenek maradtak tőle. Hányszor hallottam nápolyi lektorkodásom idején egyik vagy másik lapról mondani: *e pagato,* ami azt jelenti, hogy hazudik a megbízói érdekében, és másnap ugyanennek az újságnak valamilyen nyilvánvalóan hazug hírét ugyanezek a „pagato"-t kiáltók sziklaszilárdan elhitték. Mert olyan vastag betűkkel szedték és mert a többi ember is elhitte. 1914-ben naponta megállapíthattam, hogy éppen ez felel meg a nápolyi ember naivitásának és temperamentumának, bár már Montesquieu is megállapítja, hogy Nápolyban az emberek nagyobb mértékben válnak néppé, mint máshol, *plus peuple qu'ailleurs.* 1933 óta szilárdan tudom, amit már korábban is sejtettem, csak nem akartam elhinni, hogy mindenütt könnyű ilyen „plus people qu'ailleurs"-t kitenyészteni. És tudom azt is, hogy minden tanult ember lelkében lakik egy szeletnyi a népből, és hogy kritikus figyelmességem és minden tudásom a hazugságról adott pillanatban semmit sem segít; akármikor legyőzhet a nyomtatott hazugság, ha egyszerre tör rám minden oldalról és vele szemben csak kevés, egyre kevesebb és végül semmi kétkedést nem tudok szembeállítani.

Nem, nem olyan könnyű a dolog a szuperlatívusz átkával, mint ahogy azt a logika gondolná. Bizonyos, hogy a hencegés és a hazudozás ellenkezőjére vált, kiderül, hogy hencegés és hazudozás volt, és a Goebbels-i propaganda végül is mindenki előtt

hatástalan ostobaság lesz. De ugyanolyan biztos, hogy a hencegésre és a hazudozásra épült propaganda mégiscsak hat, ha valakinek van képe hozzá, hogy zavartalanul folytassa. A szuperlatívuszok átka mégsem mindig az önpusztítás, hanem elég gyakran a vele szembenálló értelem elpusztítása. És Goebbels talán mégis tehetségesebb volt, mint gondoltam róla, és a hatástalan ostobaság nem is volt olyan ostoba és olyan hatástalan.

Napló, *1944. december 18.* Délben különjelentés érkezett, évek óta először! Teljesen a támadó korszak és a „megsemmisítő ütközetek" stílusában: „A Nyugati Falból meglepetésszerű nagytámadásra indultunk... rövid, de elsöprő erejű tüzérségi előkészítő tűz után... az első amerikai állást lerohantuk..." Teljességgel kizárt, hogy emögött más rejtőzzék, mint kétségbeesett blöff. Carlos így végzi: „Ez volt utolsó csalásom." – „Ez volt az utolsó csalásod."

December 20. ...Végül Goebbels már hetek óta az erősödő német ellenállásról beszél, a szövetségesek sajtója állítólag „a német csodáról" ír. És ez is csodálatos, ez a háború még évekig eltarthat.

XXXI. A hadmozdulatokról...

1941. december 19-én a führer és akkori generalisszimusz felhívással fordul a keleti fronthoz, amelyben a legfontosabb mondatok ekképp hangzanak: „Csapatainknak keleten minden idők legveszélyesebb ellenségével vívott elévülhetetlen és a világtörténelemben még soha nem látott győzelmeik után a tél váratlan betörése miatt a hadmozdulatokról állófrontra kellett áttérniök... Katonáim! Meg fogjátok érteni, hogy szívem egészen tiétek, azonban értelmem és határozott szándékom csak az ellenség megsemmisítését ismeri, vagyis a háború győzelmes befejezését... Az Úristen nem fogja meghiúsítani legbátrabb katonáinak győzelmét!"

Ez a felhívás döntő választóvonal nemcsak a második világháború, hanem az LTI történetében is, és mint nyelvi választóvonalat, kettős cölöpsorral rögzítették a megszokott, cirkuszi stílusig fokozott hencegés dagályos talajába.

Csak úgy hemzsegett a győzelem szuperlatívuszaitól – de a jelen idő jövő idővé változott. A háború kezdete óta mindenütt látható volt a zászlódíszes plakát és rajta a bizakodó mondás: „Zászlóink alatt a győzelem!" Eddig mindig újra és újra biztosították a szövetségeseket, hogy már végleg legyőzték őket, különösen az oroszokról mondták el nyomatékosan, hogy a vereségük után lehetetlen az újabb hatásos támadás. Most az abszolút győzelem kitolódik a meghatározatlan távolba és csak az Úristenhez lehet segítségül fordulni. Mostantól kezdve jönnek divatba a vágy és az áltatás szavai, a végső győzelem, majd felbukkan az a forma, amelybe az első világháborúban a franciák bekapcsolódtak: *on les aura*. Lefordítva: „Miénk lesz a győzelem" – és a mondat megjelenik a plakáton és a bélyegen, fölötte pedig a birodalmi sasuzon fáradozik, hogy legyőzze az ellenséges kígyót.

De nemcsak az igeidő-váltásban mutatkozik meg a választóvonal. Akármilyen nagy dolog sem takarhatja el, hogy mostantól az „előre" – „hátrafelé" lesz, és hogy mindenki a kapaszkodás pozícióit keresi. A hadmozdulatok állófronttá merevednek: az LTI-ben ez összehasonlíthatatlanul többet jelent, mint a többi nyelvben. Annyi írásban és cikkben, annyi utalásban és összefüggésben állapították meg, hogy az állóháború műhiba, a gyengeség jele, sőt egyenesen bűn, amelybe a Harmadik Birodalom hadserege sohasem fog beleesni, sohasem eshet bele, mert a mozgás a nemzetiszocializmus magját, lényegét, sőt az életét jelenti, amely „meglendülése" után – az LTI szent, a romantikától kölcsönzött szava! – sohasem térhet többé nyugalomba. Az ember ne legyen szkeptikus, se mérlegelő liberális, sem pedig akaratgyenge, mint a megelőző korokban; ne hagyja, hogy a dolgok hassanak rá, hanem ő hasson a dolgokra, az ember cselekedni akarjon és sohase engedje ki a kezéből „a cselekvés törvényét" (ismét egy kedvenc fordulat; Clausewitztől származik, és a háborúban az unalomig és a legkínosabb nevetségességig idézték). Emelkedett stílusban szólva és a képzettséget bizonyítandó: „dinamikusnak" kell lenni.

Marinetti futurizmusa komoly befolyással volt az olasz fasisztákra és rajtuk keresztül a nemzetiszocialistákra is. Egy német expresszionista, Johst, jóllehet korai irodalmi barátainak a többsége a kommunizmushoz fordult, a náci költőakadémia elnöke lett. Az a tendencia, hogy erőteljes mozgással határozott cél felé haladjunk, kötelességszerű, elemi és általános. A mozgás annyira a lényege a nácizmusnak, hogy saját magát is „a mozgalom"-nak nevezi, szülővárosát, Münchent „a mozgalom szülővárosának", és amíg mindenre, ami fontos a számára, hangzatos, lelkesült szavakat keres, a mozgalom szót meghagyja a maga egyszerűségében.

Az LTI egész nyelvkincsét a mozgásnak, a cselekvésnek ez az akarása jellemzi. A „roham" – úgymond – az első és az utolsó szava: az SA-nak, a rohamosztagnak a megalakulásával kezdődik és a népi rohamcsapattal, az 1813-as népfelkelés szószerinti népi értelmű változatával ér véget. Az SS-nek volt lovas rohamosztaga, a hadseregnek rohamegységei és rohamlövegei, a zsidóuszítás újságja is a „Rohamozó" címet viselte (Stürmer). Az SA első hőstettei „átütő akciók", Goebbels lapja a „Rajtaütés" címet viseli. A háború legyen villámháború, minden sportág a saját külön nyelvével táplálja az LTI-t.

A „cselekvés akarása" új szavakat eredményez. A zsidóktól meg kell szabadulni, tehát zsidótlanítani kell, az üzleti életet teljesen árja kézbe kell adni, tehát árjásítani kell, vissza kell nyerni az ősök vérének a tisztaságát, tehát északiasítani kell. Tárgyatlan igéket tárgyassá tesznek, ha a technika új területére utalják őket: röptetik a súlyos gépeket, röptetik a lábbelit és az élelmiszert, a főzeléket – a mélyhűtés új tapasztalatai szerint – fagyasztják, amíg korábban körülményesebben fagyottan hozták forgalomba.

Ebben az a szándék is közreműködik, hogy szigorúbban és rövidebben fejezzék ki magukat, mint egyébként, ugyanaz a szándék, amely a hírszerkesztőből hírezőt, a tehergépkocsiból teherkocsit, a bombázógépből bombázót csinál és amelynek a végső célja, hogy a szavak helyett rövidítéseket használjon. Így aztán a tehergépkocsi, a teherkocsi és a tgk. normális fejlődést jelöl a tárgytól a szuperlatívusz felé. Végül is a szuperlatívusz használat egész tendenciája és végső kiterjedésében az LTI egész retorikája a mozgalmi elvre vezethető vissza.

De most a hadmozdulatokról nyugalmi helyzetbe (sőt hátramenetbe) kell mindenkinek átkerülnie! Charlie Chaplin akkor érte el a legkomikusabb hatást, amikor gyors menekülésből minden átmenet nélkül öntött vagy faragott előszobafigura mozdulatlanságba merevedett. Az LTI nem lehet nevetséges, nem merevedhet meg, nem engedheti meg magának, hogy lendülete megtorpanássá váljék. A felhívás a keleti hadsereghez olyan elkendőzési kísérlet, amely már az LTI utolsó fázisát jellemzi. Ez az elkendőzés persze kezdettől megvolt (az első világháború óta álcázásnak hívják az erre szolgáló mesekifejezést), de egészen eddig a pillanatig az aljasság elkendőzése volt – „ma reggel óta viszonozzuk az ellenséges tüzet", mondta az első hadijelentés –, mostantól azonban a tehetetlenség elkendőzése.

Mindenekelőtt az elvből ellenséges állófront szót kell eltussolni, hogy senkit se emlékeztessen az első világháború vég nélküli álló-

háborújára. Oly ritkán szabad csak felmerülnie, mint annak idején a marharépának az asztalra kerülnie. Most tehát az LTI elterjeszti a „mozgó védekező háború" tartós fordulatát. Ha már kénytelenek vagyunk beismerni, hogy védekezésbe szorultunk, legalább a jelzővel védjük meg legfőbb lényegünket. Nem a lövészárok mélyéről védjük magunkat, inkább nagy térbeli szabadsággal egy óriáserődből és az előtt harcolunk. Ezt az erődöt Európának hívják és egy idő óta sok szó esik az „afrikai előtérről". Az előtér (Vorfeld) az LTI szempontjából kétszeresen is szerencsés szó: egyrészt megmaradt mozgásszabadságunkat jelzi, másrészt azt jelenti, hogy az afrikai pozíciót akár fel is adhatjuk, anélkül, hogy valami fontosat adnánk fel. Később az Európa-erődből Németország-erőd lett, majd a legvégén Berlin-erőd – a mozgalmasság a háború végéig nem hiányzott a német hadseregből. Hogy ekkor már állandóan hátrálásról volt szó, ezt ilyen élesen nem mondták ki, erre újra meg újra fátylat borítottak, a vereség, a visszavonulás, még kevésbé a menekülés szavak mind kimondatlanok maradtak. A vereségre azt mondták: ellencsapás – ez kevésbé hangzik határozottnak; menekülés helyett az ellenségtől való elszakadásról beszéltek, amelynek az áttörés sohasem sikerült, mindig csak a betörés, legrosszabb esetben a „messzire betörés", amelyet elhárítottunk, „elreteszeltünk", mert hiszen „rugalmas fronton" voltunk. Aztán időről-időre – önkéntesen, hogy az ellenség kezéből kicsavarjuk az előnyt – „frontvonal rövidítést" vagy „frontvonal kiegyenesítést" hajtottunk végre.

Ameddig ezek a stratégiai cselekmények külföldön folytak, a néptömegek egyáltalán nem vették komolyan. Még 1943 tavaszán (május 2-án a „Reich"-ben) elegáns kicsinyítést használ Goebbels: „Hadvezetésünk peremvidékén itt-ott érzékenyek vagyunk". Érzékenynek mondják azokat, akik könnyen megfáznak vagy gyomorrontást kapnak, de nem illik komolyan szenvedő vagy komolyan veszélyeztetett személyekre. Sőt, Goebbels magát ezt az „érzékenységet" is részünkről túlérzékenységnek, az ellenség részéről pedig dicsekvésnek állítja be: a németek már úgy hozzászoktak a hosszú győzelmi sorozathoz, hogy lelkileg erősebben reagálnak minden ellencsapásra, a vereséghez szokott ellenség viszont a legkisebb „perifériku sikert" is túl hangosan kürtöli világgá.

E kendőző szavak töltése annál is különösebb, mert szöges ellentétben áll az LTI valódi, igazi szegénységével. Sőt, egyes szerény képek is megjelennek benne, ezeket azonban természetesen nem magától találta ki. *Général Danube* mintájára, aki Aspernnél Napóleon vezér útját állta, Hitler vezér megalkotta Tél tábornokot, aki gyakran idézett személyiség lett, sőt, néhány fia is volt – most csak Éhség tábornok jut eszembe, de biztos vagyok benne, hogy más allegorikus tábornokokkal is találkoztunk. A nehézségeket, melyeket nem lehetett letagadni, többnyire „szűk keresztmetszetnek" nevezték, ez a kifejezés majdnem olyan szerencsés, mint az előtér, mert itt is rögtön adott a mozgás (az átpréselődés) érzete. Egy jó nyelvérzékű tudósító egyszer ügyesen ki is emelte ezt, a hasonlattól megtisztított szót visszahelyezte régi realitásába. Beszámol ugyanis egy páncélos hadoszlopról, amely az aknamezőt egy „szűk helyen keresztül metszette".

A szűkös helyzet effajta szelíd körülírásából hosszú ideig gazdálkodhattak, az ellenség ugyanis a német villámháborús hadviseléssel szöges ellentétben csak „csiga-offenzívában" támadott, állásaiból „csiga-tempóban" lépett ki. Csak az utolsó évben, amikor a katasztrófát többé nem lehetett már eltitkolni, akkor adtak a dolognak valamennyire világos, bár akkor is elkendőzött nevet: a vereséget ekkor válságnak nevezték, de a szó nem egyszerűen így magában lépett fel, hanem vagy Németország szempontjából mint „világválság", vagy a figyelem elterelésére mint a „nyugati emberiség válsága", vagy pedig egy gyorsan sztereotípiává váló fordulattá, a „leküzdendő válsággá" alakult. Leküzdötték, miközben „szabaddá küzdötték" magukat. „Szabaddá küzdeni magát" – ez volt a kendőző szava annak, hogy néhány ezred megmenekült a bekerítéstől, amelyben hadosztályok vesztek el. Akkor is a válságot küzdötték le, amikor nem az ellenség verte vissza őket a német határtól, hanem szándékosan ők „engedték be" azt, hogy az előrenyomulókat később annál biztosabban semmisítsék meg. „Beengedtük őket, de majd április 20-tól másképpen lesz!", még 1945 áprilisában is ezt lehetett hallani.

És végül ott volt, megmerevedett formában, varázsszóvá váltan, az „új fegyver", a mágikusan növelhető számú V. Amikor a

V1 nem működött, amikor a V2 hatástalan maradt – miért ne tartson ki a remény a V3 és a V4 mellett?

Hitler utolsó, kétségbeesett kiáltása ez volt: „Bécs ismét németté válik. Berlin német marad és Európa sohasem lesz orosz." Ekkor, már egészen a végén, eltűnik a végső győzelem jövő ideje is, amely oly régen kiszorította az eredeti jelent. Bécs ismét németté válik – mint a felvirradó jelennel kell a hívekbe szuggerálni azt, ami már a lehetetlenségek távolába tűnt. A V valahány ezt még megteheti!

A mágikus betű különös bosszúja: a V egykor az a titkos jel volt, amelyről a meghódolt Hollandia illegális szabadságharcosai felismerték egymást; a V azt jelentette: Vrijheid, szabadság. A nácik azt bizonygatták, hogy ez a jel „Viktoriát" jelent és a Hollandiánál jobban elnyomott Csehszlovákiát szégyenletes módon arra kényszerítették, hogy a postabélyegzőn, az autók ajtaján, a vasúti fülkékben mindenütt a hivalkodó és már régen hazug győzelmi jelet tegyék láthatóvá. És aztán a háború végső fázisában a V a vérbosszú, a megtorlás rövidítése lett, az „új fegyver" jele, amely Németország összes szenvedését megbosszulja és véget vet neki. Azonban a szövetségesek feltartóztathatatlanul törtek előre, nem lehetett többé további V-lövegeket küldeni Anglia felé és nem lehetett megvédeni a német városokat az ellenség bombáitól. Miután Drezda elpusztult, s német részről többé egyetlen légelhárító lövés sem esett, többé egyetlen német repülőgép sem emelkedett fel – a megtorlás bekövetkezett, de ezt Németország kapta.

XXXII. Box

Rathenau valahol azt írja a leveleiben, hogy ő a megegyezéses béke híve, Ludendorff ellenben – a saját kifejezésével élve – „a győzelemért való küzdelem" híve volt. A német kifejezés (auf Sieg kämpfen) a lóversenypályáról származik, ahol győzelemre vagy helyre lehet fogadni. Az esztétika iránt érzékeny Rathenau ezt kissé fintorogva idézőjelbe tette, nyilván méltatlannak tartotta, hogy a hadi helyzetre alkalmazzák, még ha régi nemesi sportágból származik is; a lósport ősidők óta az arisztokrácia és a leginkább feudális tiszticsoportok ügye volt, az úrlovasok között hangzatos nemesi nevekre hallgató hadnagyok és lovaskapitányok voltak. Rathenau érzékenységében nem mosódott el a különbség a sport játékossága és a háború véres komolysága között.

A Harmadik Birodalomban sokat tettek ennek a különbségnek az elfedéséért. Amivel kívülről az önfenntartás és a népegészségügy ártatlan békejátékának a látszatát akarták megőrizni, az valójában előkészület volt a háborúra és a nép tudatában is efféle komoly dologként rögződött. Ekkoriban jön létre a sportfőiskola, amelynek hallgatója minden más egyetemi hallgatóval legalábbis egyenértékű, de a führer szemében bizonyára fölöttük is áll. Ennek az értéknövekedésnek az időszerűségét mutatja a harmincas évek közepén a cigaretták és szivarok elnevezése, aminek következtében „Sportiskolást" és „Önvédelmi sportot" szívtak, meg „Sportzászlót" és „Sporttündért".

A sport népszerűsítésének és dicsőítésének egyik további tényezője volt az 1936-os Olimpia. A Harmadik Birodalom nagy súlyt helyezett rá, hogy ezen a nemzetközi rendezvényen vezető kultúrállamként jelenjék meg a világ szeme előtt. Mindezt úgy, hogy a fizikai teljesítményt – a saját felfogása szerint – teljesen egyenértékűen a szellemi mellé, sőt fölé helyezi, amivel az Olimpiának rendkívüli pompát ad, olyan rendkívülit, hogy egy pilla-

natra még a faji különbségek is elhalványulnak. A „Szőke He", a zsidó Helene Meyer tőrével a német vívósportnak szerez győzelmet; egy amerikai néger magasugrását úgy ünneplik, mintha árja vagy nordikus fajtabeli ugrotta volna. A „Berliner Illustrierte" egyik frázisa így hangzik: „A világ legzseniálisabb teniszjátékosa", aminek alapján teljes nyugalommal hasonlíthatja az olimpiai bajnoki teljesítményt Napóleon hőstetteihez.

A sport tekintélyének növekedését és elterjedését segíti elő harmadsorban az autóiparnak tulajdonított jelentőség is – a „führer országútjain" és valamennyi heroikus kül- és belföldi autóverseny révén, azon az alapon, hogy ezek az önvédelmi sportot és az olimpiát szolgálják. Mindez számításba jön, sőt mint munkalehetőségnek is komoly súlya van.

De jóval az önvédelmi sport, az olimpia és a führer országútjai megjelenése előtt megmutatkozott, hogy Adolf Hitlerben nagyon egyszerű és brutális vágy él. Amikor harci könyvében a „népi állam nevelési alapjairól" ír és részletesen beszél a sportról, leghosszabban a boxnál időzik. Megállapításainak csúcsa ez a mondat: „Ha az egész szellemi uralkodó osztály egykor nem csupán az előkelő illemszabályokat tanulta volna meg, hanem inkább az ökölvívást, sohasem csinálhattak volna német forradalmat a selyemfiúk, a dezertőrök és a hozzájuk hasonló söpredék." Egy perccel előtte Hitler a különös durvaság vádjával szemben védelmezi a boxsportot – bizonyára joggal, én ebben nem vagyok szakember; de ahogy a boxról beszél, ahogy proli ügyet csinál belőle (nem proletár vagy népi ügyet), az az őrjöngő gúnyolódás kísérőjelensége vagy zárszava lesz.

Ezt mind fontolóra kell venni, ha meg akarjuk fogalmazni azt a szerepet, amelyet a sport „a mi doktorunk" nyelvében játszott. Goebbelst éveken keresztül „a mi doktorunknak" nevezték, éveken keresztül a doktori címmel jelölte minden cikkét, és a párton belül akadémiai rangjának semmivel sem volt kisebb a jelentősége, mint a vallás doktorainak az egyház kiépítése idején. A mi doktorunk a tömegek nyelvi és gondolati formálója, ha vett is át bizonyos jelszavakat a führertől, s ha Rosenberg mint pártfilozófus szintén különleges szolgálati helyen állt, ahová többek között a „Zsidóságot Kutató Intézet" is tartozott.

Alaptételét Goebbels 1934-ben, „A hűség pártnapján" adta ki, amely elnevezését a Röhm-lázadás elfeledtetése céljából kapta. „Olyan nyelven akarunk beszélni, amelyet a nép megért. Aki a népnek akar beszélni, annak – mint Luther mondja – a nép ajkát kell figyelnie." A hely, ahonnan a „birodalmi főváros"meghódítója és gauleitere – ilyen hangzatos néven nevezték Berlint egészen a legutolsó időkig minden hivatalos híradásban, még akkor is, amikor a birodalom egyes darabjai már régen az ellenség kezén voltak és Berlin csak egy széjjelbombázott, a külvilágtól elzárt, haldokló város volt –, a hely, ahonnan Goebbels legtöbbször beszélt a berliniekhez, a Sportpalota volt, és legnépszerűbb és leggyakrabban használt képeit a sportból vette. Sosem jutott eszébe olyan gondolat, hogy a háborús hősiességet lealacsonyítaná, ha a sportteljesítménnyel hasonlítja össze, a harcos és a sportoló egyaránt a gladiátorokhoz tartozik, és az ő szemében a gladiátorság – hősiesség.

Minden sportág alkalmas volt neki, hogy ezt kifejezésre juttassa, és gyakran az volt az embernek az érzése, hogy olyannyira megszokottak már számára ezek a szavak, hogy teljesen eltompult a képszerűségük iránt. Egy mondat 1944 szeptemberéből: „Nem fog elfogyni a levegőnk, ha a finishez érünk" – alig hiszem, hogy Goebbels eközben valóban a futót vagy a kerékpárost látta volna a szeme előtt az utolsó hajrá erőfeszítésében. Más a helyzet a bizonyításnál: „Győztesek leszünk, még ha csak egy fejhosszal jutunk is át a többiek előtt a célszalagon." Itt a kép a maga szemléletességében jelképesen értendő. Ebben az esetben a futósport csupán a zárójelenet pillanatképében tűnik fel bizonyos mértékig, máskor viszont egész mérkőzés alakul ki, amelyben Goebbels nem riad vissza a futball szakkifejezéseitől. 1943. július 18-án ezt írja a „Reich"-ben: „Ahogyan egy nagy futballmérkőzés győztesei más lelkiállapotban hagyják el a pályát, mint ahogy ráléptek, éppúgy egy nép is egészen másképpen néz ki, amikor befejezett egy háborút, mint amikor elkezdte... A katonai mérkőzést a háborúnak abban (az első) fázisában semmiképpen sem lehetett nyíltnak nevezni. Mi egyfolytában az ellenséges büntető területen küzdöttünk..." És most a tengelypartnerek kapitulációját követelik! Ez éppen olyan, mintha a vesztésre állók

csapatkapitánya azzal a példátlan ötlettel állna a győztes csapat kapitánya elé, hogy 9:2-es előnynél szakítsák félbe a játékot... Ha ebbe egy csapat hajlandó lenne belemenni, azt jogosan nevetnék ki és köpnék le. Hiszen már győzött, most csak a győzelmét kell megvédenie."

„A mi doktorunk" időnként keverte a különböző sportágak kifejezéseit. 1943 szeptemberében azt magyarázta, hogy az erőset nemcsak az jellemzi, hogy ad, hanem hogy kap is, és hogy térde semmiféle puhaságot nem árulhat el. Mert különben, folytatja, miközben a boxról a kerékpársportra lendül át, „fennáll a veszélye, hogy a nyomába szegődnek".

A legtöbb, leghatásoabb és legdurvább kép azonban mindenképpen az ökölvívásból származik. De azok az elképzelések, amelyek valóban a sport – különösen a box – elvéhez kapcsolódnának, itt mégsem segítenek: az ember tanácstalanul áll az érzések teljes hiánya előtt, ami itt megnyilatkozik. A sztálingrádi katasztrófa után, amely annyi emberéletet követelt, Goebbels nem talál jobb kifejezést a törhetetlen bátorságra, mint ezt: „Kitöröljük a vért a szemünkből, amellyel tisztán kell látnunk, és indulunk a következő menetbe, ahol ismét biztos lábakon fogunk állni." Majd néhány nap múlva: „Egy népnek, amely mindeddig csak a baljával boxolt és éppen most készül a jobbjára is keresztyűt húzni, hogy azt a következő menetben kíméletlenül használatba vegye, semmi oka arra, hogy engedékeny legyen." A következő tavaszon és nyáron, amikor Németországban mindenütt városok omlottak össze, maguk alá temetve lakosaikat, amikor a végső győzelem reményét a legostobább szemfényvesztéssel lehetett csak fenntartani, erre a helyzetre Goebbels a következő képet találja: „Ha egy boxoló egyszer már megnyerte a világbajnokságot, és az egyik ellenfele orrcsonton vágja, attól még nem lesz gyengébb, mint előzőleg volt." És: „... mit tehet akár a legfinomabb úr is, ha ráront három suhanc, akik szabálytalanul, viszont eredményesen boxolnak? Leveszi a kabátját és feltűri az inge ujját." A proli boxvirtus legpontosabb utánzása ez, amire Hitler is törekedett és ami mögött most már nyilvánvalóan a szabálytalan, az „új fegyver" ígérete rejtőzik.

A goebbelsi propaganda minden durvaságáról elismerem,

hogy hatásának tartósságát és kiszélesítését szolgálta. De hogy a boxsport képei kizárólag e célt töltötték volna be, azt nem hiszem. Tény, hogy a mi doktorunk alakját népszerűvé tették és a háborút is népszerűvé tették – de másként, mint az kívánatos volt: minden hősiességét megszüntették, és a zsoldosok közönyösségének a bélyegét nyomták rá.

1944 decemberében a „Reich" reménykedő cikket hozott Schwarz von Berktől, az akkoriban tekintélyes írótól. A szemlélet hangsúlyozottan szenvedélytelen volt. A cím így hangzott: „Lehetséges, hogy Németországot ebben a háborúban technikailag kipontozzák? Fogadok, hogy nem!" Teljesen fonák dolog lenne itt a szív keménységéről beszélni, mint azoknak a mondatoknak az esetében, amelyeket Goebbels a sztálingrádi szerencsétlenséghez talált. Nem, itt kihalt már minden érzés az iránt, hogy a boxolás és a hadvezetés között olyan mértéktelen különbség áll fenn, itt a háború már elvesztette minden tragikus nagyságát...

Vox populi – újra és újra a kortárs kérdése, hogy a sok hang közül melyik a döntő? Menekülésünk és a háború utolsó heteiben egy kis felsőbajorországi falu, Aichach bejáratánál emberekkel találkoztunk, akik mély lyukak ásásával voltak elfoglalva. A lapátolók mellett nézelődők ácsorogtak, részben ennek a háborúnak a rokkantjai, félkezű, féllábú emberek, részben hajlottkorú, őszhajú civilek. Nagy beszélgetés folyt; nyilvánvaló volt, hogy a népi rohamegység emberei, akik ezekből a lyukakból páncélöklöket akarnak kilőni az arra robogó kocsikra. Ezen a napon, amikor már minden összeomlott, ismét hallottam a csodában bízó győzelmi remény vallomásait; itt győződtem meg róla bizonyosan és örömteli tudattal, hogy minden ellenállás hasztalan és az esztelen háború maholnap véget ér. „Hogy ide beugorjak, a saját síromba? Én aztán nem!" – „És ha felakasztanak?" – „Jól van, bemászom, csak magamhoz veszek egy törülközőt." – „Mindenkinek azt kell csinálnia. Aztán, mint fehér zászlót, magasra tartani." – „Még jobb és hatásosabb (ha amerikaiak, akkor sportemberek), ha elébük dobunk egy kendőt, ahogyan a törülközőt bedobják a ringbe..."

XXXIII. Az alkalmazottak

Valahányszor meghallom az „alkalmazott" szót, mindig a mi alkalmazotti termünket látom magam előtt a „Thiemig és Möbius"-nál, éspedig kétféleképpen. Az ajtó fölött nagy betűkkel áll a falra festve: „Alkalmazottak terme". Alatta pedig az ajtókeretre szögezve egy táblán a felirat: „Zsidók!" és a szomszédos WC-n ugyanez a figyelmeztető tábla. Ebben az esetben a hatalmas teremben óriási patkóforma asztal áll a hozzátartozó székekkel, az egyik hosszanti falon ruhafogasok, a keskenyebbik oldalon szónoki emelvény és zongora, és semmi más, csak a villanyóra, amely minden gyári és irodahelyiségben ott lógott. Vagy pedig eltűnik a két tábla a teremajtóról és a WC-ről, aztán a szónoki emelvényt letakarják horogkeresztes terítővel, és horogkeresztes zászlóval szegélyezett nagy Hitler-kép kerül a pódium fölé, horogkeresztes zászlócskákkal átszőtt girland húzódik embermagasságban a fali táblák fölött, körben a teremben. Ilyen esetben – a csupaszból ünnepivé változást már a délelőtti órákban előre szoktuk látni – a félórás ebédszünetünket elégedettebben tartjuk meg, mint különben, mert ilyenkor a szokottnál egy negyedórával korábban mehetünk haza, hiszen a teremnek a munkaidő általános befejezése után „zsidótlannak" kell lennie, vissza kell nyernie kultikus hangulatát.

Mindez egyrészt a Gestapo előírásaival függ össze, másrészt a főnökünk emberségével, ami neki sok kellemetlenséget és veszélyt okozott, nekünk pedig jó néhány darab lókolbászt az árja kantinból. A Gestapo megparancsolta, hogy a zsidókat a legszigorúbban különítsék el az árja munkásoktól. Magánál a munkánál ezt nem, vagy csak nagyon következetlenül hajtották végre; annál szigorúbban betartották a ruhatárnál és az étkezőhelyiségben. M. úr akár valami sötét és szűk pincehelyiségbe is dughatott volna bennünket, ehelyett a világos dísztermet adta oda nekünk.

Az LTI mennyi, de mennyi problémája és szempontja eszembe jutott ebben a teremben, miközben mások örökös zsörtölődéseit, majd a cionizmus, illetve – mindennek ellenére – a németség alapkérdéseit, vagy máskor és leggyakrabban és leginkább elkeseredve a csillagtalanok kiváltságait vagy pedig az apró semmiségeket figyeltem. De ami nap mint nap körülvett, amit semmilyen más gondolatmenet nem volt képes teljesen eltüntetni ebben a teremben, amit semmiféle civakodás nem tudott túlharsogni, az az „alkalmazottak" szó volt. A nácizmus egész hazug érzelmi világa, az érzelmi szféra szándékos eltorzítása a szentimentális ködösítés védelme alatt – mindez úgy gyűlik össze emlékezetemben ebben a teremben, mint ahogyan ünnepi alkalmakkor a cég árja alkalmazottjai gyűltek össze benne a távozásunk után.

Az alkalmazottak! Kik voltak valójában ezek az emberek, akik ott összegyűltek? Munkások és tisztviselők, akik meghatározott díjazásért meghatározott munkakört láttak el. Köztük és munkaadójuk között mindent törvény szabályozott. Lehetséges, de teljességgel fölösleges, sőt egyenesen zavaró volt, hogy közülük egyesek a főnökkel valamiféle szívélyes kapcsolatban álltak. Mindenesetre mindenki számára érvényes volt a személytelenül hideg törvény. És most, az alkalmazottak termében kikerültek a rendszabály tisztaságából, és egyetlen szó révén jelmezbe öltöztek és felmagasztosultak: az alkalmazottak, ez önémet hagyománnyal ruházta fel őket, alattvalóvá tette őket, nemes lovagok hűségre kötelezett, fegyverhordozó alkalmazottjaivá.

Olyan ártatlan játék volt vajon ez a jelmezbe öltöztetés? Egyáltalán nem. A békés viszonyok háborúsakká változtak, a kritika megbénult, minden afelé vezetett, amit a transzparenseken díszelgő mondat hirdetett: „Führer, vezess, mi követünk!"

Csak egy parányit az önémet felé való fordulás, amely a kor és a csak-nehogy-megszokott-legyen miatt költőien hat, csak egy szótag elmaradása – és egészen más hangulatba kerül a megszólított, gondolatai más pályára tévednek vagy kikapcsolódnak és helyükre egy erőszakoltan hívő hangulat lép. A jogvédők kamarája összehasonlíthatatlanul ünnepélyesebben hangzik, mint az ügyvédek kamarája, a hivatalnokok sokkal ünnepélyesebb, mint az irodisták vagy a funkcionáriusok, és ha egy irodán az „állam-

igazgatás" szót látom a közigazgatás helyett, akkor az egyenesen szakrális hatással van rám. Az ilyen munkahely nem kötelességből szolgál engem, hanem „gondoskodik rólam", és aki gondoskodik rólam, annak minden esetben köszönettel tartozom és semmiképpen sem szándékozom szerénytelen igényekkel vagy még kevésbé hűtlenséggel megharagítani.

De vajon nem megyek túl messzire LTI-ellenes panaszaimmal? A „gondoskodni" kifejezés mindig is használatban volt, a polgári törvénykönyv is ismeri a bizalmi személy fogalmát. Igen ám, csakhogy a Harmadik Birodalomban mértéktelenül gyakori és agyonhasznált szóvá vált a „gondoskodni". Az első világháborúban a hadseregben szolgáló diákokat tananyaggal látták el és a tanfolyamokon továbbképezték, a másodikban viszont „távgondoskodtak" róluk – és ez egy tudatos rendszer része volt.

E rendszer középpontja és célja a jogérzékelés volt; szó sem volt jogszerű gondolkodásról, sem pedig a „jog érzékeléséről", hanem csak egyszerűen az ún. „egészséges jogérzékelésről". És egészséges az volt, ami megfelelt a párt akaratának és igényeinek. Ezzel az egészséges jogérzékeléssel motiválták a Grünspann-ügy után a zsidó vagyonok elrablását, ahol a „vezeklő" megjegyzésnek megint csak enyhén önémet hangzása volt.

A jól szervezett gyújtogatások megindokolására, amelyeknek akkoriban a zsinagógák áldozatul estek, már erősebb, szívbemarkolóbb szavakra volt szükség, melyekhez a puszta „érzékelés" nem volt elég. Így keletkezett a forrongó néplélekről szóló frázis. Természetesen ez a kifejezés nem tartós használatra készült, viszont a csak ekkor igazán divatba jövő „spontán" és „ösztön" szavak hosszú időre az LTI birtokába kerültek, különösen az ösztön játszott mindvégig vezető szerepet. Egy igazi germán „spontánul" reagált, ha az „ösztönei" erre szólították fel. 1944. július 20-a után azt írta Goebbels, hogy a führer elleni merényletet csak azzal lehet magyarázni, hogy „egy ördögi intellektus hatására elburjánzott az ösztönök ereje".

Itt arról van szó, hogy az LTI az érzéseket és az ösztönszerűséget előnyben részesítette és a végletekig kihasználta: az ösztönösen cselekvő birkanyáj követi a vezérürüt, még ha ez a tengerbe rohan is. (Vagy ha, mint Rabelais-nál, belecsúszik, hiszen ki tudhatta, hogy 1939. szeptember 1-én Hitler a háborúnak micsoda vérözönébe ugrott bele önként, vagy hogy korábbi hibái és gazságai micsoda eszeveszett vállalkozásba fogják belekényszeríteni?) Az LTI mindig is szívesen hangoztatta az érzésvilágot; a hagyományhoz való kötődés azonban csak időnként érte el a kívánt hatást. Bizonyos dolgokat meg kellett gondolni. A führer a „népiessel", mint konkurrensével, kezdettől fogva feszült viszonyban állt; amikor később már nem kellett félnie tőle, akkor ennek a konzervativizmusát és németeskedését még részben fel is tudta használni. És mivel az ipari munkások támogatását is meg akarta szerezni, ezért a technika és az amerikanizmus sem járt rosszul, egyáltalán nem szidalmazták. A földhözkötött, hagyományőrző és újítás-ellenes paraszt magasztalása mindvégig megmaradt, hiszen a Blubo (Blut und Boden – Vér és Talaj) vallási formula leginkább neki szólt és méginkább az ő életformájából sarjadt.

1944 nyarától Németország szerte új, szomorú életre kelt egy régóta történelmivé vált alnémet szó: a trekk. Azelőtt nálunk csak a hazát kereső búrok afrikai trekkjéről, szekérkaravánjáról tudtak az emberek. Most valamennyi országúton telepesek és menekülők trekkjei vonultak, akik keletről tértek haza német területre. Persze, ebben a „hazában" nagy adag affektáció is van, amely meglehetősen régi és a szerencsétlen sorsból a dicsőséges újrakezdéshez vezet át. Annak idején így szólt a kinyilatkoztatás: „Adolf Hitler hazavezeti a Saar-vidéket!", és kedélyes berlini arcátlansággal Goebbels az egykori német gyarmatokra utazott, ahol a néger gyerekekkel szavalókórust taníttatott be: „Haza akarunk térni a birodalomba!" És most a gyökértelenné vált telepesek csekélyke megmentett vagyonukkal a legkétségesebb körülmények közé tértek haza.

Július közepén olvastam az egyik drezdai újságban (igaz is, a „Freiheitskampf"-on, a pártlapon kívül már csak ez az egyetlen lap volt, ezért aztán a címét nem is jegyeztem meg) valamelyik tudósító cikkét: „A 350 ezrek trekkje." Ebben a leírásban, amely ugyanúgy vagy csekély változtatással sok újságban megjelent, két dolog volt példaszerű és érdekes: egyszerre érzelmesnek és hősiesnek ábrázolta a parasztságot, amint az a békeévekben a

bückebergi aratóünnepen volt szokás, és gátlástalanul összehordta az LTI valamennyi alkalmazható sava-borsát, ami által több szóvirág, amelyet az élet nyomorúságában többé már nem használhattak, itt még egyszer előkerült. Ez a 350 ezer német telepes, aki Dél-Oroszországból a Varta-körzetbe vonult át, „a legjobb német vér és az igazi németség német fiai voltak", „biológiailag romlatlan teljesítőképességű egyének" – német vezetés alatt az élveszületések száma ezer főre 1941 és 1943 között 17-ről 40-re emelkedett – „páratlan gazdálkodó és telepítő kedvűek" voltak, „eltelve fanatikus buzgalommal az új haza és az új népközösség iránt" és így tovább. A végkövetkeztetés, hogy mindenképpen rászolgáltak a „teljesértékű német" elnevezésre, az volt, hogy fiataljaik nagyrészt a fegyveres SS-hez tartoztak. Ez persze azzal függött össze, hogy a német nyelvismerettel és a német műveltséggel nem álltak bizony a legjobban. Mindenesetre ebben az egykori trekkben a parasztságot újra a hagyományok iránti kezdeti egyoldalú lelkesedéssel „romantizálták".

A propaganda és az LTI felelős mesterére azonban világosan rá lehet ismerni, ahogyan az egész kedvéért fel tudja oldani az eredeti kötődést a hagyományokhoz és az érzelmekhez. Hogy valaki kizárólag az érzelmekre hatva meg tudjon fogni egy népet, ez az ő számára ugyanúgy természetes volt, mint a führer számára. „Mit érthet meg egy polgári értelmiségi lélek a népből?" – írja (bizonyára ravaszul a nyilvánosságnak szánt) naplójában, „A császári udvartól a birodalmi kancelláriáig" címűben. Önmagában minden dolog, viszony, személy, unalomig hangoztatott kapcsolata a néppel – néptársak, népkancellár, népellenesség, népbarát, népáruló, néptudat... és így tovább a végtelenségig –, már maga ez is megadta az állandó érzelmi hangulatot, amely egyszerre volt képmutató és szégyentelen.

De hol kereste Goebbels a népet, amelyhez önmagát is sorolta, amelyet ismerni vélt? Ezt csak negatív módon lehet meghatározni. Hogy számára Berlinben a színházakat – a naplója tanúsága szerint – „egy ázsiai horda szállta meg", még semmit sem mond, mert ebben csak a megszokott antiintellektualizmust és antiszemitizmust teszi ismét szemléletesen közzé; tanulságosabb a szó, amelyet gyakran és mindig pejoratívan használ a „Harc

Berlinért"-ben. Ez a könyv még a hatalomátvétel előtt, de már a nagy győzelmi remények idején íródott és ilyen szellemben ábrázolja az 1926–27-es éveket, azt az időt, amikor Goebbels megérkezvén a Ruhr-vidékről, pártja számára kezdte meghódítani a fővárost. Az ellenszenv állandóan visszatérő szava az „aszfalt".

Az aszfalt az a mesterséges takaró, amely a városlakót elválasztja az anyaföldtől. Németországban jelképesen először (1890 körül) a naturalista lírában jelentkezik. Az „aszfaltvirág" akkoriban a berlini utcalányt jelenti. Elítélés ehhez alig járul, mert ebben a lírában az utcalány többé-kevésbé tragikus személyiség. Goebbelsnél egész aszfaltnövényzet virul ki, e virulmányok valamennyien mérgezőek és ezt bizonyítani is akarja. Berlin az aszfaltszörnyeteg, zsidó újságjai, a zsidó „journaille" tákolmányai – aszfaltlapok. Az NSDAP forradalmi zászlaját hatalmasan „be kell sulykolni az aszfaltba". A romlás útját (a marxista gondolkodásmódba és hazátlanságba) „a zsidók frázisokkal és hamis ígéretekkel aszfaltozták ki". Ebben a lélegzetelállító tempóban ez az „aszfaltszörnyeteg az embereket szív- és hangulat nélküliekké tette"; ezért aztán itt „a névtelen világproletariátus formátlan tömege él", ezért aztán a berlini proletariátus „a hontalanság egy darabja"...

Amit Goebbels akkoriban Berlinben teljesen hiányolt, az a „mindenféle patriarkális kapcsolat" volt. Ő maga éppen a Ruhr-vidékről érkezik, ipari munkásokkal foglalkozott ott is, de ők mások és különlegesek voltak: még „tőzsgyökeres földhözkötöttek", a lakosság nagy része „a földdel együtt élő westfáliaiakból" állt. Így tehát akkoriban, a harmincas évek kezdetén Goebbels még – a hagyományos Blubo-kultusz alapján – a földet szembeállította az aszfalttal. Később óvatosabb lett a paraszti lét dicsőítésében, de tizenkét évig eltartott, mire felhagyott az aszfalton élők gyalázásával, és még a visszavonulásban is hazug maradt, mert letagadta, hogy a nagyvárosiak megvetését ő maga tanította. 1944. április 16-án ezt írja a „Reich"-ben: szörnyűséges bombakárok hatása alatt „mély tisztelettel állunk nagyvárosi lakosságunk törhetetlen életritmusa és el nem lobbanó élniakarása előtt, ezek az emberek az aszfalton sem lettek olyan gyökértelenek,

mint azt korábban az elméleti könyvek magyarázták nekünk... Népünk életereje itt éppolyan erős, mint a német parasztságban."

Persze nem vártak ilyen sokáig a munkások érzelmi felvilágosításával és szervezésével; hozzájuk is szentimentális hangon beszéltek. Amikor a Grünspann-ügy után bevezették a zsidók autózási tilalmát, az intézkedést az akkori rendőrminiszter, Himmler nemcsak a zsidók „megbízhatatlanságával" indokolta, hanem azzal is, hogy autózásuk megkárosítja „a német közlekedő közösséget", mivel arcátlanul használni merik a „német munkáskezek által épített birodalmi autóutakat" is. Egészében azonban az érzelmesség és a hagyományőrzés keveréke elsősorban a parasztsághoz és a népszokásokhoz kötődik. 1945 márciusában a „Falkensteiner Anzeiger" kirakatának egyik képe előtt meg-megállva napokon keresztül hiába törtem a fejemet. Csinos favázas falusi ház volt látható a képen, alatta pedig Rosenberg kijelentése, miszerint egy önémet parasztházban „több a szellemi szabadság és az alkotó erő, mint az összes felhőkarcolóban és hullámbádog viskóban együttvéve". Hiába kerestem a mondat lehetséges értelmét; ez csak valami nordikus-náci hibridben és a gondolatpótló érzelmességben rejtőzhetett. Az LTI birodalmában a dolgok érzelmessé válásához nem szükségszerű a hagyományhoz nyúlni. E nyelv szabadon kapcsolódhat a hétköznapokhoz, vehet át szavakat a köznyelvből, még akár szabados formában is, de láthatóan szolgálhat a józan szóalkotás alapjául is. Még egészen az elején, egyetlen nap alatt jegyeztem fel a következőket: „Kempinski-reklám: »Poroszország« csemege-ételkosár 50 márka, »Német Haza« csemege-ételkosár 75 márka és még ugyanazon az oldalon hivatalos hivatkozás az »egytálételre«. Milyen félszeg és bőszítő az az első világháborús kísérlet, hogy a hazafias érzés felkeltésével reklámot csináljunk valamilyen holminak; mennyire találó és érzelemdús az új ételelőírás megnevezése! Ugyanazt a fogást mindenkinek, népközösséget a legáltalánosabb és legszükségesebb dolgokban, ugyanazt az egyszerűséget gazdagok és szegények számára a haza érdekében – a legfontosabb dolgok a legegyszerűbb szavakban fejeződnek ki! Az egytálétel – mindnyájan csak azt esszük, amit nagy mértékletességgel egy tálba összefőztek, mindnyájan egy és ugyanazon tálból eszünk." Maga az

egytálétel kifejezés mint a konyha terminus technicusa korábban már széles körben elterjedt, ezt terhelte meg érzelemmel az LTI hivatali nyelve, ez náci szempontból zseniális tett volt. Ugyanezen a szinten mozog a „téli segély" szó is. Önkéntesnek hazudták azt az ellenszenves ajándékozást, ami a valóságban kényszeradakozás volt.

Akkor is szentimentalizálásról van szó, amikor az iskolában hivatalosan ifjakról és leányokról (tehát nem fiúkról és lányokról) beszélnek, amikor a „hitlerifjak" (Hitlerjungen) és a „német leányok" (BDM) alapvető szerepet játszanak a Harmadik Birodalom nevelési rendszerében. Tény, hogy itt szándékoltan negatív előjelű szentimentalizálásról van szó: az ifjak és a leányok nemcsak népiesebben és szabadosabban hangzik, mint a fiúk és a lányok, hanem keményebben is. Különösen a leányok nyitották meg az utat a későbbi „fegyvertársnők" felé, amely félig-meddig vagy akár egészen fedőnév volt, és a világért sem szabad összecserélni az „orvlövésznővel" – ez épp olyan lett volna, mintha valaki a népi rohamosztagot (Volkssturm) összetévesztette volna a partizánokkal.

Aki a legutolsó pillanatban – órákról már nem lehetett beszélni – most már nyilvánvalóan a bandaharcokban akart részt venni, ehhez olyan megjelölést választhatott, ami a rémmesék rémeként hatott: a bandaharcosok a hivatalos rádióban „Vérfarkasnak" nevezték magukat. Ez megint csak kötődés volt a hagyományhoz, éspedig a legősibbhez, a mítoszhoz, és így végül is újra csak megmutatkozott a nyelvben a szörnyű reakció, a teljes visszatérés az emberiség primitív, vadállati kezdeteihez és ezzel a nácizmus kendőzetlen, valódi lényegéhez.

Ártatlan formában, de szintén jó adag hencegéssel fertőzötten jelentkezik a szentimentalizálás, amikor valaki „Bulgária, a szív országa" politikai földrajzáról beszél. Ezzel nyilván az ország központi fekvésére, központi jelentőségére utal, amelyet gazdasági és katonai szempontból a szomszédos országok között betölt; emögött azonban kimondva-kimondatlanul baráti érzelemkeltés búvik meg, szimpatizálás ezzel a „szív-országával". Végül az érzelem legerősebb és legáltalánosabb szava, amelyet a nácizmus hivatalosan használt, az „átélés" volt. A normális szóhasználat

ettől alaposan különbözött: a születéstől a halálig minden órát átélünk, de „átélés" csak a rendkívüli percekben jelentkezik, amikor magasra lendít a szenvedély, amikor a sors működését érezzük. Az LTI folyamatosan bevonja a dolgokat az átélés szférájába. „Az ifjúság átéli Tell Vilmost" mondja egy szalagcím, amely sok hasonló közül éppen az eszemben maradt. E szóhasználat távolabbi célját az a nyilatkozat világítja meg, amelyet a Birodalmi Írókamara szászországi tartományi vezetője adott a sajtónak 1935 októberében, a könyvhéten: a „Mein Kampf" a nemzetiszocializmus és az új Németország szent könyve, mindenkinek ezt kell „átélnie"...

Ezek a dolgok, hol az egyik, hol a másik, sorra eszembe jutottak, ha beléptem az alkalmazottak termébe; valójában mindannyian ennek a szónak az alkalmazottai voltak, mindannyian ugyanennek a tendenciának köszönhették a létrejöttüket...

Annak az időszaknak a vége felé, amelyet ennek a gyárnak a munkacsoportjában töltöttem, a zsidóházban rábukkantam a Jettchen Gebert írójának, Georg Hermannak egyik regényére: „Egy korszak meghal." A könyv a Zsidó Könyvegyesületben jelent meg, felfogását már erősen befolyásolta a kezdődő nácizmus. Nem tudom, mi lehet az oka, az egész műre vonatkozó pontos vélemény hiányzik a naplómból, csak egyetlen helyzetet, egyetlen mondatot jegyeztem fel belőle: „Gumpert felesége sietve elhagyta a temetőkápolnát, mielőtt a gyászszertartás kedveséért megkezdődött volna, »és az alkalmazottai kevésbé sietősen, de mégis kissé szaporázva lépteiket, ahogy már az alkalmazottak tenni szokták, követték őt«." Én akkor ezt tisztán iróniának fogtam fel, olyasfajta zsidó iróniának, amit a nácizmus annyira gyűlölt, hiszen az érzelmi hencegést szorította sarokba. Azt mondtam magamban: beleszúr egy felfuvalkodott szóba és szánalmasan összetöpöríti. Ma másképpen gondolkodom erről, azt hiszem, sokkal kevésbé iróniával, mint inkább mély keserűséggel van tele. Mert ugyan mi volt ezeknek az érzelmi szappanbuborékoknak a végső célja és miben rejlett a sikere? Az érzelem nem

volt cél, vagy öncél, csupán eszköz és átmenet. Csupán az értelmet kellett elnyomnia és át kellett adnia a helyet a süket tompultság, az akaratlanság és érzéketlenség állapotának. Különben honnan vették volna azt az embermennyiséget, amely hóhérnak és pribéknek kellett?

Mert mit tesznek a tökéletes alkalmazottak? Nem gondolkoznak, nem is éreznek többé, hanem alkalmazkodnak.

XXXIV. Csak egy szótag

A nácik felvonulásait személyesen (tehát nem az újságban és a rádióban) lényegében csak az utolsó évben láttam és hallottam. Mert amíg még nem hordtam a csillagot – utána már természetes volt –, gyorsan valamelyik mellékutca biztonságába menekültem, ha ilyesféle menet megjelent; másképp ugyanis üdvözölnöm kellett volna a gyűlölt zászlót. Az utolsó évben azonban a Zeughaus téri két zsidóház egyikébe dugtak minket, és az előszoba- és konyhaablakból a Carola-hídra nyílott kilátás. A pompásan feldíszített Königsuferen igen gyakran volt ünnepség, többször mondott Mutschmann beszédet vagy Streicher üdvözlő szavakat, gyakran vonultak az SA és az SS, a HJ és a BDM egységei zászlóval és énekszóval keresztül a hídon. Akár akartam, akár nem: mindig hatással volt rám, és gyakran támadt olyan érzésem, hogy kevésbé kritikus emberre csakis jó hatással lehet.

Még néhány nappal 1945. február 13-i *dies ater*-ünk előtt is feszes tartásban, hangos énekszóval vonultak át a hídon. Egy kicsit másképpen hangzott, mint azok az indulók, amelyeket a bajorok énekeltek az első világháborúban. Valamelyest szaggatottabb, ugatásszerűbb, dallamtalanabb volt – dehát a nácik mindig és mindenben túlhajtották a katonai jelleget, és még mindig a régi bizodalommal és a régi rendben meneteltek és énekeltek. Pedig ez már azután volt, hogy Sztálingrád elesett, hogy Mussolini megbukott, azután, hogy az ellenségek elérték és átlépték a német határokat, azután, hogy a saját tábornokai meg akarták gyilkolni a führert – és ők még mindig meneteltek és énekeltek ott lent, és még mindig élt a végső győzelem legendája vagy legalábbis minden arra kényszerítette őket, hogy higgyenek benne!

Ismertem néhány szöveget, amit itt-ott felcsipegettem. Valamennyi nyers volt és szegényes, a művészettől és a népies hangtól egyaránt távol – „Bajtársaink, a vörösfront és reakció halottai, / Vonuljatok velünk közös menetben": ez volt a Horst–Wessel-dal költészete. Az embernek beletörik a nyelve és rejtvényt kell fejtenie. A vörösfront és a reakció talán alanyeset, a halott bajtársak pedig szellemükben a menetelő „barna zászlóaljhoz" tartoznak, talán ez volt az „új német áldozati ének", amint a hivatalos iskolai énekeskönyv nevezte, pedig Wessel már 1927-ben rímbe szedte, talán – és ez állhat legközelebb az objektív igazsághoz – valamelyik lövöldözés miatt lefogott bajtársakról van szó, akik a saját szellemükben menetelnek együtt SA-barátaikkal... De a menetelők vagy a közönség közül ki gondolt volna efféle nyelvtani vagy esztétikai dolgokkal, egyáltalán kinek okozott volna fejfájást a dal tartalma? A dallam és a lépésütem, néhány önmagában érthető fordulat vagy frázis, amelyek a „hősi ösztönhöz" szóltak: „Fel a zászlókkal!... Az utca szabad a rohamosztagosok előtt!... Lobog majd Hitler zászlaja...": hát nem elég ez a kellő hangulat felkeltéséhez?

Jól emlékszem arra az időre, amikor az első csapás érte a német győzelmi bizonyosságot. A Goebbels-propaganda nagyszerűen értett hozzá, hogy a súlyos és roppant kemény vereséget szinte győzelemmé, mindenesetre a katonai szellem nagyszerű diadalává változtassa. Egy frontjelentés különösen élesen megmaradt bennem, ma is világosan látom magam előtt: az orosz felhívásra, hogy adják meg magukat, az első vonalak katonái szavalókórussal válaszoltak, amelyben megerősítették megbonthatatlan hűségüket Hitler iránt és a feladataik iránt.

A szavalókórusok a mozgalom kezdetén nagy divatban voltak, a sztálingrádi katasztrófa idején odakint újra felbukkantak, idehaza azonban alig hangzottak fel újra, csak a transzparensek emlékeztettek rájuk szunnyadó jelzésként. Gyakran teszem fel magamnak a kérdést, és most ismét az jár az eszemben, hogy miért erősebb, brutálisabb hatású a szavalókórus, mint a közönséges dal. Azt hiszem, talán a következő miatt: a nyelv a gondolat kifejezése, a szavalókórus közvetlenül, csupasz ököllel sújt le a kihívott fél értelmére és akarja azt leigázni. A dalnál a dallam enyhítő lepel, az értelmet az érzelmeken át akarja megnyerni. A menetelők a dalt lényegében nem az út szélén állóknak éneklik; egybetartja őket a saját akaratuk szerint hömpölygő folyó zúgása. És ez a hömpölygés, az induló-dallam közössége könnyebben és

természetesebben jön létre, mint a szavalókórus közössége: mert az énekben, a dallamban hangulat hangulattal találkozik, a közösen megszólaltatott mondatban viszont egy csoport gondolatainak kell találkozniok egymással. A szavalókórus művibb és betanultabb, erőszakosabban mozgósít, mint az ének.

A nácik Németországban hatalomrajutásuk után hamar félretették, nem használták többet. (Lényegében ugyanez érvényes a kultikus szavalókórusokra, amelyeket pártnapokon és egyéb ünnepi alkalmakon használtak, valamint a tüntető felvonulások jelmondataira: „Németország, őrködj! Zsidó, pusztulj! Führer, vezess!" és így tovább.)

Különösnek tűnt számomra, hogy nem tartották szükségesnek, hogy csak valamennyire is eltérjenek a jól bevált, nyers daloktól: sem a szavalókórusok varázsigéiben, sem a mértéktelen hencegésekben és fenyegetésekben, amelyekről a dalszövegek szóltak. A villámháborúból idegháború lett, a győzelemből végső győzelem, majd amikor az utolsó nagy támadás is megakadt, majd amikor... de minek is újra elősorolni mindazt, ami kudarcba fulladt? Meneteltek és énekeltek, mint azelőtt, az emberek úgy fogadták, mint azelőtt, és sehol ezekben a szégyentelen dalokban nem érződött olyasfajta lazulás, amiből akár a legkisebb reményt lehetett volna meríteni...

És mégis volt biztató jel, ami, ha felfedezik, megörvendeztethette volna a filológusokat. De ennek az egyetlen szótagnak a vigasztaló erejét csak akkor vettem észre, amikor már csak tudományos értéket jelentett számomra.

Érdemes megvizsgálni.

Az első világháborúban a szövetségesek a német hódító szellemet a himnuszunkból, a „Deutschland über alles"-ből igyekeztek megmagyarázni. Ez nem volt igaz, mert a „mindenek felett a világon" nem beszél expanziós törekvésről, hanem csupán a lélek olyan értékeléséről, amelyet a hazafi a hazája iránt érez. Kínosabb volt már ez a katonadal: „Győzünk majd a franciákon, / oroszokon s a világon". Mindamellett a valódi imperializmust itt sem nagyon lehet bizonyítani: maradjunk annyiban, hogy ez kimondottan harci dal; akik ezt éneklik, a haza védőinek érzik magukat, helyt akarnak állni, miközben az ellenség fölött, akármennyi is legyen, „diadalmasan győzni" akarnak – idegen területek elfoglalásáról azonban nincsen szó.

Most azonban a Harmadik Birodalom egyik legjellemzőbb énekét állítják szembe vele, amely egy különgyűjteményből már 1934-ben bekerült a „Bajtársi dalok" közé, „a német ifjúság iskolai daloskönyve" lett, kiadta a nemzetiszocialista tanáregylet birodalmi főigazgatósága és ezzel hivatalossá és általános érvényűvé vált. „Fél a véres háborútól / az elaggott, vén világ. / Mi a rémet messze űztük, / fegyverünk a bátorság. / Rajta, rajta, verd a marsot, / szálljon szerte száz szilánk, / a miénk ma Németország, / holnap az egész világ!" Ez közvetlenül a belpolitikai győzelem után terjedt el, tehát a führer hatalomralépése után, aki minden beszédében a békevágyát hangoztatta. És itt mégis szilánkokra törésről és a világ meghódításáról van szó. És hogy ennek a hódító szándéknak az egyértelműsége teljesen bizonyos legyen, a következő versszakokban megismétli, egyszer úgy, hogy „az egész világot romhalmazzá" verjük szét, utána pedig úgy, hogy „a világok" (többesszámban!) hiába szegülnek szembe velünk, és mindháromszor arról biztosít a refrén, hogy holnapra meghódítjuk az egész világot. A führer az egyik békebeszédet a másik után tartotta, a kisdiákok és a hitlerifjak pedig évről-évre ezt a gyalázatos szöveget énekelték. Ezt és a nemzeti himnuszt a „német hűségről..."

Amikor 1945 őszén először beszéltem az LTI-ről, megemlítettem a „Bajtársi dalokat", amely akkor már elérhető volt számomra, és idéztem a dalt az „elaggott, vén világról". Az előadás után egy sértődött hallgató lépett az emelvényre és azt mondta: „Miért idéz ön ilyen fontos dolgokat hamisan, miért akarja a németeket világfalóknak bemutatni, akiknek nem volt elég a Harmadik Birodalom? Ez a dal nem arról szól, hogy az egész világ tartozzon hozzánk." – „Jöjjön el holnap reggel hozzám", válaszoltam, „utánanézünk az iskolai daloskönyvben." – „Biztos, hogy téved, professzor úr, magammal hozom a helyes szöveget." Másnap megérkezett az énekeskönyvvel: „Bajtársi dalok – 6. kiadás. 1936, Franz Eher nyomdája, München, a bajor kultuszminisztérium engedélyével és kifejezett ajánlásával iskolai használatra", de az előszó datálva volt: „Bayreuth, 1934 tavasz havában".

Ott volt tehát a könyv, a megfelelő helyen felütve. „A miénk ma Németország, holnap az egész világ" – ezen nem volt mit csűrni-csavarni...

De mégis. Az illető mutatott nekem egy csinos miniatűr daloskönyvecskét, amelyet fonállal a gomblyukba erősítve lehetett hordani. „A német dal. A mozgalom dalai. Kiadta a német nép téli segélyakciója 1942–43." A nácizmus összes emblémájával: horogkereszt, SS-rovásjel stb., díszes címlappal, sőt, a dalok között ott volt az elaggott vén világ is, elég nyersen ugyan, de a döntő helyen retusálva. A refrén így hangzott: „... ma minket hallgat Németország, / s holnap az egész világ".

Ez ártatlanabbul hangzott.

Mivel azonban a német harácsolás valóban egy világot döntött romokba, és mivel ekkor, Sztálingrád telén egyáltalán nem a „nagy győzelem" nézett ki Németországnak, ezért a retusálásnak még erősebbnek kellett lennie és magyarázatot is igényelt. Egy negyedik strófát is csatoltak hozzá, amelyben a hódítókat és az elnyomókat a béke barátainak és szabadságharcosoknak igyekeztek maszkírozni, és amelyben az eredeti dal rosszindulatú értelmezéséről panaszkodtak. Az új strófa ez volt: „Nem értik a mi dalunkat, / gondjuk rabság s háború. / Pedig földjeink virulnak / s leng a szabad lobogó! / Rajta, rajta, verd a marsot, / szálljon szerte száz szilánk, / ma minket hallgat Németország, / s holnap az egész világ! /"

Micsoda koponya kellett a tények ilyen áthazudásához! És micsoda kétségbeesés ekkora hazugsághoz! Hogy ez a negyedik strófa egyáltalán életképes lett volna, alig hiszem; teljesen zűrzavaros és kusza volt az előző három laza primitívségével szemben, amelyek eredendő vadságukat egyáltalán nem akarták elrejteni. De a karmok behúzása, az ominózus szótag szemérmes elhagyása – úgy látszik – érvényesült.

És ezt meg kell jegyeznünk. A náci öntudatban a határvonal éppen a „*ge*hört" (miénk) és a „hört" (hallgat) között fut. Ennek a „*ge*" szótagnak a kiesése a náci dalok síkjára vetítve azt jelenti: Sztálingrád.

XXXV. Hideg zuhany—forró zuhany

Miután Röhmöt eltették láb alól és hívei között kisebbfajta vérfürdőt rendeztek, a führer elismertette a „reichstagjával", hogy „jogszerűséggel" járt el. Ez hangsúlyozottan német kifejezés. De a röhmisták levert zendülését, vagy lázadását, vagy összeesküvését, vagy árulását, azt tehát, aminek ilyen sok német nevet adtak, a nép Röhm-revoltnak hívta. Ebben bizonyára öntudatlanul vagy félig tudatosan a hangzási asszociációk is közrejátszottak – a nyelv, amely érted költ és gondolkodik –, ugyanúgy, mint a Kapp-puccsnál, ahol az asszociáció gondolatilag a „kaputt" szóra terjedt ki, mégis különös, hogy hasonló körülmények között különösebb ok nélkül egyszer hangsúlyozottan német, máskor hangsúlyozottan idegen szavakat vesznek elő. Ugyanúgy, ahogy a németeskedők „népi hagyománymódokról" beszélnek, de Nürnberg, a pártgyűlések városa hivatalosan mégis az úgynevezett „tradicionális körzet" székhelye.

Kedvelt szokás volt bizonyos közhasznú idegen szavak megnémetesítése: a „humanitásnak" átható liberális-zsidó bűze van, a német emberiesség szó egészen mást jelent. Ennek ellenére a „tavasz hava" datálás csak Bayreuth-tal, Wagner városával kapcsolatban fordul elő – az ónémet hónapnevek minden rovásjelhasználat és Sieg-Heil-kiáltás ellenére sem kerültek át a köznyelvbe.

A nyelvi németeskedés korlátozásának okait érintettem már az alkalmazottakról szóló reflexiók során. Ez a korlátozás a bejáratott idegen szavak megtartását motiválhatja. Hogy azonban az LTI az előző korszakkal szemben eljutott az idegen szavak elterjedéséig és gyakoribb alkalmazásáig, ehhez ismét csak különös motívumokra volt szükség. De mind a kettő különös eset, az „elterjedés" is és a „gyakoribb" is.

A führer minden beszédében, minden cikkében ott nyüzsög két meglehetősen szokatlan és egyáltalán nem elterjedt és ismert

idegen szó: a „diszkriminálni" és a „diffamálni". Az 1942–43-as téli segélyakción mondott beszédében – az LTI minden útjelzőjét Sztálingrádig vagy Sztálingrádtól kell számítani – az ellenséges hatalmak miniszterei t „birkafejűeknek és nulláknak" nevezte, akiket „nem lehet egymástól megkülönböztetni"; a Fehér Házban egy lelkibeteg uralkodik, Londonban pedig egy bűnöző. Ezután saját magát vette szemügyre és megállapította, hogy nincs „a korábbi értelemben vett úgynevezett képzettsége, de rendíthetetlen harcos és bátor férfi, aki alkalmas arra, hogy népének vezére legyen". De ami az idegen szavakat illeti, még néhány újat is kölcsönzött, méghozzá nem feltétlenül a német megfelelők hiánya miatt. Különösen ilyen a garancia (és nem a kezesség) a békéért, vagy a német szabadságért, vagy a kis nemzetek önállóságáért, vagy minden más dologért, melyeket ő sorra elárult. Ami az ő führeri dicsőségét növelte vagy visszatükrözte, annak „szekuláris", évszázados jelentősége volt. Alkalmanként Nagy Frigyes-féle fordulatokra vetemedett: a makacs hivatalnokokat tömeges kasszációval fenyegette, ami helyett az azonnali elbocsájtás, vagy hitleri háziszolga-németséggel szólva: a kirúgás vagy az elzavarás ugyanolyan jól megtette volna.

A hitleri szóanyagot természetesen Goebbels csiszolgatta és sokoldalú alkalmazással tette véglegessé. A háború pedig jelentősen gazdagította a náci idegenszó-kincset.

Az idegen szavak ésszerű használatára nagyon egyszerű szabály létezik. Körülbelül így hangzik: csak akkor használd az idegen szót, ha nem találsz teljes értékű és egyszerű megfelelőt a németben, akkor azonban használd.

Az LTI mindkét oldalról vétett e szabály ellen, hol (bár ritkán) a megközelítő németesítést alkalmazta, hol pedig fölöslegesen használt idegen szavakat. Ha terrorról beszélt (légi terror, bombaterror, természetesen ellenterror is), vagy ha inváziórói, akkor többnyire járt ösvényen haladt, az agresszorok azonban új volt, az inv ázorok teljességgel fölösleges, a likvidálni helyett pedig rengeteg megfelelő szó áll rendelkezésre: megölni, meggyilkolni, kivégezni, eltenni láb alól stb. Mint ahogy az állandóan használt hadipotenciál is pótolható lett volna a hadfelszereléssel, az ellátmánnyal. Ha valaki egy kicsit jobban elfáradt, akkor az a

defaitismus, vagyis az írásmóddal németesebbre átpingált defetizmus bűnébe esett, és mint a „véderő szétzúzója" önként hajtotta a nyakát a guillotine alá.

Mi lehet hát az alapja az itt csak néhány példán bemutatott vonzódásnak az idegen szavakhoz? Elsősorban a hangzásuk; és ha a különböző motívumokat végigvesszük, ismét csak a hangzás és bizonyos nemkívánatos dolgok túlharsogása.

Hitler autodidakta volt, nem fél-, hanem legföljebb tized-művelt. (Csak el kell olvasni nürnbergi kulturális beszédeinek hallatlan melléfogásait; ezeknél már csak azoknak a Savanyú Vendeleknek a zagyvalékai és talpnyalása a borzasztóbb, akik csodálták és idéztek tőle.) Ő mint führer egyszerre büszke arra, hogy nincs felvértezve „a korábbi értelemben vett úgynevezett képzettséggel", és büszke a saját maga szerezte tudására is. Az idegen szavakkal minden autodidakta büszkélkedik és ha rászoknak, az mindig megbosszulja magát.

De igazságtalanok lennénk a führerrel szemben, ha az idegen szavakhoz való vonzódását csupán hiúságával és hiányos tudásával magyaráznánk. Amit Hitler félelmesen pontosan ismert és számon tartott, az a nem gondolkodó és tudatlanságban tartott tömeg pszichéje volt. Az idegen szó imponál, annál inkább, minél kevésbé értik; felfoghatatlanságával csal és elnémít, éppen a gondolatot kiabálja túl. Rosszat tenni – ezt mindenki megérti, diffamálni – ezt már kevesebben értik, de mindenkire ünnepélyesebben és erősebben hat, mint az, hogy rosszat tenni. (Gondoljunk csak a katolikus istentisztelet latin nyelvű liturgiájának a hatására.)

Goebbels – aki szerint a nép ajkát figyelni a legfőbb stílusparancs – ismerte az idegen szavaknak ezt a mágiáját is. Szívesen hallgatta a nép és szívesen használta is. És ezt várta el „a doktorától".

„A mi doktorunkhoz", Goebbels kezdeti címéhez más meggondolás kapcsolódik. A führer gyakran fejezte ki megvetését az értelmiség, a műveltek, a professzorok stb. iránt – e megjelölések és szavak mögött mind ugyanaz rejtőzik: a rossz lelkiismeret gyűlölete a gondolkodással szemben – az NSDAP-nak azonban szüksége volt erre a veszélyes néprétegre is. A „mi doktorunkkal

és propagandistánkkal" ez egyedül nem ment, szükség volt a filozófus Rosenbergre is, aki otthonos volt a filozófiai és a mélyebb stílusban. A mi doktorunk is felvett a programjába valamit a filozófia zsargonjából, sőt valamiféle népszerű filozófiát is. Mi mást tehet egy politikai párt, amely éppenséggel mozgalomnak nevezi magát, mint hogy a dinamizmus lényegéről beszél és a dinamizmus szónak előkelő rangot biztosít tudós szavai között?

Az LTI területén egyébként nem csupán tudományos szakkönyvek vannak az egyik, és népszerűnek tartott irodalom a másik oldalon, amelyeket szépségtapaszként egy csipetnyi tudománnyal díszítenek, hanem minden komoly lapban (itt elsősorban a Reich-re gondolok és a DAZ-re, amely a Frankfurter Zeitung örököse) gyakran olvasható nagyképű cikk a mélyértelműség dagályos nyelvén, kényeskedő és titokzatos stílusban, exkluzív módon fontoskodva.

Egy találomra kiragadott példa a bőséges választékból: 1944. november 23-án, tehát a Harmadik Birodalom ezen kései órájában a DAZ még bő teret talál a valószínűleg friss sütetű doktor von Werder önvádjának, aki könyvet írt „az elvándorlásról", mint lelki mozgatóerőről. Amit a szerző mondani akart, azt már számtalanszor elmondták és igen könnyű kifejezni: aki szembe akar szállni a falusi lakosság városba özönlésével, annak nemcsak jobb bérviszonyokat kell teremtenie, hanem a lelki tényezőket két szempontból is figyelembe kell vennie. Egyrészt a város szellemi kínálatából és előnyeiből néhányat le kell vinnie falura (a filmen, a rádión vagy a könyvtárakon keresztül), másrészt azokat be kell illesztenie a vidéki élet belső értékei közé. A fiatal szerző és – ami ennél fontosabb – cikkíró náci tanítómesterei nyelvét használta. A „paraszti néppszichológia" szükségességét hangoztatta, majd kifejtette: „Az ember számunkra ma már nem csupán magányos gazdasági lény, hanem olyan testből és lélekből álló lény, aki egy néphez tartozik és bizonyos faji–lelki adottságok hordozója." Tehát „valósághű bepillantást kell nyerni az elvándorlás igazi karakterébe". A modern civilizáció „a maga extrém uralmával az értelem és a tudat fölött szétzúzta a vidéki emberek eredetileg zárt életformáját", amelynek a „természetes alapja az ösztön és az érzés, az eredetiség és az öntudatlanság

volt". Ezeknek a vidéki embereknek a „földhűsége" kárt szenved „1. a mezei munka gépesítése és materializálása, termékeik radikális eltékozlása által, 2. a szokások és a vidéki erkölcsök elszigetelődése és kihalása által, 3. a vidéki társadalmi élet eltárgyiasodása és lassú elvárosiasodása által". Így „minden pszichológiai hiánybetegséget, mert az elvándorlást is annak kell tekintenünk, lelki valóságként kell szemlélnünk". Ezért aztán az anyagi segítség mindig csak felületi kezelés marad, ehelyett lelki segítségre volna szükség. A népdal, a népviselet stb. mellett ide tartoznak olyan kultúreszközök is, mint a film és a rádió, amennyiben ezekből mellőzni lehet a belső városiasodás elemeit. És ebben a hangnemben folytatódik a cikk még egy jó darabig. Én ezt a tudomány, a filozófia és a művészet valamennyi ágára alkalmazott náci stílusnak nevezem. E szerző nem a nép ajkáról olvasott, a nép nem is tudta és nem is akarta megérteni őt, sokkal inkább a történő okosok kasztjának akart a kedvében járni.

De nem is az volt a náci nyelvművészet legfőbb és legjellemzőbb vonása, hogy képzettekre és képzetlenekre választotta szétjel az embereket, sem az, hogy néhány tanult emberrel akart volna imponálni a tömegeknek. Az volt a sajátságos teljesítménye, és ebben Goebbels utolérhetetlen mester volt, hogy az eltérő stíluselemeket milyen gátlástalanul vegyítette – nem, a vegyítés nem is elég találó erre – váratlan ellentétes ugrásokkal a műveltek és a prolik között, a száraz tárgyilagosságtól a prédikátori hangvételig, a rideg tényektől a férfikönnyeket fakasztó érzelgősségig, a Fontane-i egyszerűségtől, a berlini faragatlanságtól az istenkeresők és próféták pátoszáig. Olyan volt ez, mint a bőr bizsergése a hideg és a forró zuhany váltogatása alatt, fizikailag éppolyan hatásos. A hallgató érzelmei – és Goebbels közönsége mindig hallgatóság, még ha a doktor újságcikkeit olvassa is – sohasem pihenhetnek meg, felizzítják és lehűtik újra, felizzítják és lehűtik, a kritikai értelmezésre egy lélegzetvételnyi idő sem marad.

1944 januárjában ünnepi cikk jelent meg Rosenberg hivatala fennállásának tizedik évfordulója alkalmából. Ez különösen dicsőíteni akarta Rosenberget, a filozófust és a tiszta tanok hirdetőjét, aki mélyebbre ás és magasabbra jut, mint Goebbels, akinek a hivatala csak a tömegpropagandára alkalmas. De valójában

ezek az eszmefuttatások „a mi doktorunk" hírnevét növelték jelentős mértékben, mert minden összehasonlításból és elhatárolásból világosan kitűnt, hogy Rosenberg csupán a mélység egyetlen regiszterét uralja, Goebbels ellenben a csodálatos rezgésű orgona összes többi regiszterének ura. (Persze, arról a filozófiai eredetiségről, amely Rosenberget összehasonlíthatatlanná tette, jószerével maguk a Mítosz legnagyobb méltatói sem beszélhettek.)

Ha valaki a Goebbels-i stílus feszültségének a mintái után kutat, akkor azt leginkább a középkori egyházi beszédekben találhatja meg, ahol a semmitől vissza nem rettenő realizmus és a kifejezés verizmusa az ima emelkedettségének legtisztább pátoszával kapcsolódik össze. Ez a középkori imastílus azonban tiszta lélekből fakad és naiv közönséghez fordul, amelyet a szellemi korlátozottság szűkösségéből közvetlenül kíván transzcendens területre felemelni. Goebbels viszont raffináltan a hazugságra és az ámításra épít.

Amikor az 1944. július 20-i merénylet után senki sem kételkedett többé komolyan a közönség hangulata és felvilágosultsága felől, Goebbels a legvásottabb hangnemben írta: „Csak a legrégibb múltból ittmaradt vaskalaposok kételkedhettek abban, hogy a nácizmus a legnagyobb, de egyben az egyetlen menekülési lehetőség a német nép számára." Máskor a széjjelbombázott városok nyomorúságából egyetlen mozdulattal barátságos – LTI-szerűen mondva „népközeli" – hétköznapi idillt csinál: „A törmelékből és a romhalmok közül ismét kikandikálnak a kályhacsövek, kíváncsian dugják ki orrukat a fáskamrákból." Szinte kedve támad az embernek az efféle romantikus negyedekhez. És hasonlóan felkelti az ember vágyakozását a vértanúság iránt is: „szent népi háborúban" állunk – a művelteket is magával kell ragadnia, ezért a Rosenberg-i regiszter sem hiányozhat – „a nyugati emberiség legnagyobb válságában állunk" és be kell töltenünk történelmi „küldetésünket" (ahol a küldetés ünnepélyesebb, mint a lejáratott idegen szó, a „misszió"), valamint „lángban álló városaink jelzőtüzek egy jobb rend megvalósulása útján".

Egy külön cikkben már megmutattam, hogy a legnépszerűbb sport milyen szerepet játszik ebben a hideg-forró zuhanyjátékban. A totális stílus – hogy ismét náciul szóljunk – legmocskosabb hatását Goebbels egy 1944. november 6-i Reich-cikkében érte el. Azt írja, arra kell vigyázni, „hogy a nemzet szilárdan álljon a lábán és soha ne kerüljön padlóra", majd a boxkép után rögtön azzal folytatja, hogy a német népnek úgy kell levezetnie ezt a háborút, „mint egy istentiszteletet".

De ez a passzus talán azért tűnik nekem olyan egyedülállónak, hogy sok mást mellőztem miatta, mert valami mindig drasztikusan emlékeztet rá. Aki ma a Wilhelmstrassén kívülről igyekszik a Központi Tudományos Igazgatóságra, a legkényelmesebben szemben, az Adlonban szállásolhatja el magát (illetve abban, ami ennek a berlini szállónak az egykori pompájából megmaradt). Az étterem ablakain keresztül a tekintet éppen a propagandaminiszter szétrombolt villájára esik, amelyben a holttestét is megtalálták. Már vagy egy tucatszor megálltam ez előtt az ablak előtt, és mindig az istenítélet jutott eszembe, amelyre éppen ő esküdött fel és amelynek a legutolsó jelenete előtt kilopta magát a világból.

XXXVI. A példa próbája

1945. február 13-án jött a parancs, hogy az utolsó, Drezdában maradt csillagviselőket evakuálni kell. Akik eddig mentesültek a deportálástól, mert vegyes házasságban éltek, most azokra is a biztos vég várt; útközben kellett végezni velük, mert Auschwitz már régóta az ellenség kezén volt, Theresienstadtot pedig erősen fenyegették.

Ennek a február 13-ának az estéjén tört Drezdára a katasztrófa: a bombák hullottak, a házak összeomlottak, a foszfor ömlött végig, az égő balkonok recsegve szakadtak az árják és nem árják fejére és ugyanaz a tűzhalál emésztett el zsidót és keresztényt: de azoknak, akiket a mintegy hetven csillagviselő közül ez az éjszaka megkímélt, a menekülést jelentette, mert az általános káoszban elkerülték a Gestapót.

Nekem magamnak a kalandos menekülés egész addigi filozófuskodásom megfelelő próbája volt: mindaz, amit eddig az LTI-ről tudtam, legalábbis a beszélt nyelvről, a néhány drezdai zsidóház és a gyár szűk köréből származott, kiegészítve persze a drezdai Gestapóval. Nos, a háború utolsó három hónapjában Szászország és Bajorország számtalan városán és faluján mentünk keresztül, rengeteg pályaudvart érintettünk, sok barakkban és bunkerban laktunk, és a végtelen országutakon újra és újra Németország minden tájáról, minden szögletéből és zugából, minden központjából származó emberrel találkoztunk, mindenféle állású és korú, mindenféle képzettségű és képzetlenségű emberrel, mindenfajta gondolkodásúval, a gyűlölet és – még mindig! – a führerbe vetett hit mindenfajta fokozatával. És valamennyien, úgy, ahogy mondom: valamennyi, hol délnémet, hol nyugati, hol keleti vagy északnémet hangsúllyal ugyanazt az LTI-t beszélte, amelyet én odahaza szászul hallottam. Amit menekülés közben a feljegyzéseimhez hozzáfűztem, csak kiegészítés és megerősítés volt.

Három fokozat rajzolódott ki.

A középső, amely márciusban három hétig tartott, volt a falkensteini időszak, amely tanulmányi pihenésre kényszerített – az erdő nappalonként már tavaszi díszében csillogott, mert minden ág, sőt a talaj is tele volt sztaniolcsíkokkal, amelyet az ellenséges repülőezredek dobtak le a német keresőberendezések megtévesztésére és minden nap és minden éjjel ott zúgtak felettünk, gyakran a szerencsétlen szomszédos Plauen ellen repülve.

Mindez nem volt a lélek békéje; ellenkezőleg, minden korábbinál jobban rászorultam az LTI egyensúlyozóbotjára. Mert az első és egyetlen új náci szó, amellyel itt találkoztam, egyes katonák karszalagján volt olvasható és így hangzott: „a népellenes kártevők leküzdői". Nagyon sokan voltak benne a Gestapóból és a katonai rendőrségtől, mert csak úgy nyüzsögtek a szabadságosok, akik aztán dezertőrök lettek és a Volkssturm kötelékéből kilépett civilisták. Bizonyos, hogy jól látták rajtam, nem vagyok hadköteles korban, de mindenki ismerte a Volkssturm szabályát: „Mit számít az ezüst a hajban, az arany a szájban és az ólom a tagokban?" Azonkívül Drezda környékén viszonylag nagy volt a veszély, hogy valaki felismer, mivel tizenöt évig álltam a katedrán, egyre csak tanárokat képeztem és itt-ott vidéken is voltam érettségi elnök. Ha valaki felismer, akkor ez nemcsak az én halálomat jelenti, hanem a feleségemét is, sőt hűséges barátainkét is, azt hiszem. Minden lépés az utcán, minden betérés a vendéglőbe kínszenvedés volt, ha valaki csak egy pillanatig is figyelmesen megnézett, alig tudtam a pillantását nyugodtan végigállni. Ha nem az abszolút semminek kellett volna nekivágnunk, egyetlen napig sem maradtunk volna ezen a veszedelmes rejtekhelyen. De az „Adolf Hitler téri patika" hátsó szobájában, amelyben a führerkép alatt aludtunk, volt az utolsó menedékünk, miután a mi kedves Ágnesünktől el kellett mennünk. Lehetőség szerint csendben voltunk a szobában, hacsak nem magányos erdei utakat kutattunk fel, és kényszerítettem magamat mindannak az elolvasására, amitől LTI-tanulmányaim előrehaladását vártam.

Vagyis inkább: elolvastam mindent, ami a szemem elé került, és mindenben ennek a nyelvnek a nyomait kutattam. Valóban totális nyelv volt; itt, Falkensteinben ez különös nyomatékkal tűnt fel nekem.

Sch. íróasztalán találtam egy kis könyvet; azt mondta, a harmincas évek végén jelent meg: „Orvosi tearecept. Kiadta a német gyógyszerészet." Először komikusnak, aztán tragikomikusnak, végül tragikusnak tűnt ez a dokumentum a számomra. Mert nemcsak a legundokabb hajbókolás volt ez kötetlen frázisokkal az általános irányvonal előtt, hanem mert az elkerülhetetlen tiltakozást, alig hogy kimondta, szolgai hajbókolással tette hatástalanná, és nyilvánvalóan egy tudományos jövő tudatos elzüllése volt. Néhány mondatot in extenso feljegyeztem.

„Népünk széles köreiben érthetetlen idegenkedés van a hemotherapeutikus készítmények bevétele ellen. Ezzel szemben legújabban megnőtt az igény olyan természetes gyógyító anyagok orvosi rendelésére, amelyeket nem érintett meg a laboratórium és a gyáripar, s amelyek újra közkedveltek és olcsók lettek. A mezőinkről és erdeinkből származó füvek és fűkeverékek mindenki számára bizalomkeltőek és hamisítatlanok. Orvosi alkalmazásuk a homályba vesző ősidők hagyományos gyógymódját igazolja, és a hazai füvek iránt érzett bizalom a vér és talaj szövetségének gondolatát támasztja alá." Ebben a magyarázatban túlteng a komikus elem; komikus, ahogy a nácizmus kulcsszavai és szemlélete belekerülnek a tudományos szaknyelvbe. Most azonban az alázatos meghajlás és captatio benevolentiae után a szerző kénytelen védelmébe venni az üzleti és az orvosi érdeket. Virágzik a kuruzslás a germán hagyománytisztelet, a természetközelség és az antiintellektualizmus leple alatt, méghozzá „a százszor elismételt szavakkal a vegyi anyagok mérgező hatásáról" – ezekkel csinál üzletet a kritikátlanul összekotyvasztott német gyógyteának, elriasztva a vegyi gyárak ügyfeleit és az orvosok pácienseit. És az eredményt tovább rontja a mentegetőzés, a hajbókolás, és mekkora a tisztelet, amelyet a bátor szerző az uralkodó párt szemlélete és akarata iránt újra kifejez! Hivatkozhatunk gyógyszerészekre, vegyészekre, orvosokra is a hazai gyógyfüvekkel kapcsolatban, csak hát nem kizárólag és nem válogatás nélkül! És most „az orvostársadalom részéről merül fel a kívánság, hogy a gyógymódokat füvekkel és teákkal fejlesszük tovább, és a nép kívánságával és természetes ösztönével találkozó törekvés minden haladó orvosnál jelentkezik. A gyógyítás a

gyógyfüvekkel és a teákkal, amit phytotherápiának is neveznek, csupán része, de nem elhanyagolható tényezője a gyógyszeres gyógykezelés egészének, amely alkalmas a páciensek bizalmának felkeltésére és megtartására. Nem szabad, hogy megrendüljön a nép bizalma, amelyet orvosaiba vetett, akik mindig pontos, kötelességteljesítő módon és legjobb tudásuk szerint végzik munkájukat..." A kezdeti kaptációból így lett alig burkolt kapituláció.

Néhány gyógyszerészeti és orvosi folyóirat került a kezembe és mindenütt ugyanazokra a stílusfordulatokra és szóvirágokra bukkantam. Ezt jegyeztem fel magamnak: „jusson eszedbe a nordikus matematika, amelyet kezdetben egyszer a »Freiheitskampf« Kowalewski kollégának, műszaki főiskolánk első náci rektorának tulajdonított, ne felejtsd el a természettudományok többi ágát is felkutatni az LTI-fertőzésben".

A természettudományok területéről aztán visszatértem a sajátomra, amikor Hans a magánkönyvtárából irodalmi újdonságokat hozott nekem. (Ő még mindig a szellemtudományok és a filozófia embere volt, akárcsak harminc évvel ezelőtt; a gyógyszerészetét és – mivel ez különben túl sok kellemetlenséggel járt volna – a párt jelvényeit használta fel a nyugodt élethez; de most arról volt szó, hogy egy barátja érdekében kellett veszélyeztetnie a nyugodt életét. Általában a politika kedvéért ezt kívánni túl sok lett volna.) Hozott egy új történelmi művet és egy új irodalomtörténetet, mindkettő példányszámából arra lehetett következtetni, hogy a kivételezett és döntő befolyású tankönyvek közé számítanak. Végigtanulmányoztam és kijegyzeteltem őket az LTI szempontjából. „Az ilyesfajta olvasmányok egyszerű eltiltása a nyilvánosság elől – jegyeztem fel – nem megoldás a jövőre; az eljövendő tanárok figyelmét pontosan fel kell hívni az LTI sajátosságaira és bűneire, oktatási példákat jegyzek fel hát egy történész és egy germanista szeminárium számára."

Először nézzük Friedrich Stieve könyvét: „A német nép története"-t. A terjedelmes könyv 1934-ben jelent meg és 1942-ig tizenhét kiadást ért meg. 1939 nyaráig (előszó a kilencedik kiadáshoz) az eseményeket Csehszlovákia bekebelezéséig és a Memel-vidék visszaszerzéséig tárgyalta. Ha ennél még későbbi kiadás is megjelent, akkor ez aligha vette tekintetbe a történelem

további alakulását, mert az új világháború kezdete előtt egy hónappal a szerző azzal az örömujjongással zárja a művet, hogy „mindezt a példátlan fellendülést egyetlen csepp vér kiontása nélkül értük el", továbbá azzal a baljós előjelű összehasonlítással, hogy a Német Birodalom most úgy emelkedik ki „az idők sodrából, mint a gyűjtés és a megtartás mentsvára, mint a jövendő fényes ígérete, mint Adolf Hitler építményei". Az én példányomon még alig száradt meg a nyomdafesték, amikor ezek az épületek, „amelyek a maguk hatalmas, világosan tagolt zártságával jelképesen fénylő egységben testesítik meg az erőt és a nyugalmat" – figyelj az architektonikus erőfitogtatásra, ez is az LTI –, az ellenséges repülők bombái alatt kezdtek összeomlani.

Stieve könyve olyan, mint a jó csalétek, a mérge ártatlan csomagolásban rejlik. Az ötszáz oldalas műben hosszú fejezetek vannak, amelyek minden pátoszuk ellenére a stílus és a tartalom bizonyos nyugalmát és erőltetés nélküli beállítását valósítják meg, úgy, hogy ezzel a gondolkodó olvasó bizalmát is megnyerik. Ahol azonban lehetőség nyílik a náci hangvételre, ott az LTI valamennyi regiszterét bevonják. A valamennyi itt nem azt jelenti, hogy sok, most az egyszer azt jelenti, hogy szegényes; nem akar és nem is tud más lenni, mint szegényes. Az erősítést csak a szüntelen ismétlés, ugyanannak az állandó besulykolása által éri el.

Ünnepélyes pillanatokban pozitív vagy negatív módon természetesen a vérnek meg kell nyilatkoznia. Amikor „még egy Goethe is gerinctelen alázatot" érzett Napóleon előtt, akkor „elnémult benne a vér szava", amikor a Dolfuss-kormány az osztrák nemzetszocialisták ellen fordult, akkor „a vér szava ellen" fordult; és amikor Hitler csapatai bevonultak Ausztriába, akkor „ütött végre a vér órája". Ezzel aztán a régi Ostmark „hazatalált az örök Németországba".

Ostmark, örök és hazatalálni – önmagukban semleges szavak, amelyek a német nyelvnek már évszázadokkal a nácizmus előtt is részei voltak, és amelyek a jövőben is részei lesznek. És az LTI-vel kapcsolatban mégis hangsúlyozottan náci szavak, egy különleges regiszterbe tartozók, arra jellemzőek és azt reprezentálók. Az Ostmark Ausztriára alkalmazva: kötődés a hagyományokhoz,

tisztelet az ősök előtt, akik arra a jogra vagy jogtalanságra intenek, hogy megóvjuk örökségüket, hogy teljesítsük a végrendeletüket. Örök: a szó ugyanebbe az irányba mutat; a ködös ősidőkből származó láncolat tagjai vagyunk, amely rajtunk keresztül fut tovább a végtelenbe, mindig voltunk és mindig leszünk. Az örök a náci számszuperlatívusz egyik különösen erős esete, amely viszont az általános LTI-szuperlatívusznak egy különös esete. Végül a hazatalálni: egyike az érzelmi hangsúlyozás legkorábban hírhedtté vált szavainak, amely a vér magasztalásából ered és a felsőfokok túltengését vonja maga után.

A hagyomány és a megőrzés két közismert és mértékadó fogalom, amely erősen befolyásolja a történetírók stílusát. Stieve ellenben az érzelmi kifejezések állandó használatával megbízható és orthodox nacionalistának mutatja magát.

„Féktelen" erő hajtja a cimbereket és a teutonokat, akiknek itáliai betörésével kezdődik a történet, „féktelen" vágy űzi a germánokat, „hogy egész valójukkal harcoljanak", „féktelen" szenvedély jellemzi, teszi megbocsájthatóvá, sőt nemesíti meg a frankok legvadabb kicsapongásait. A furor teotonicus-t „észak ősi fiainak" legfőbb hírességeként értékeli: „Mennyi büszke csillogás van a rohamozásaikban, sejtelmük sincs a környezet ravaszságáról, a túláradó érzelmek hatalmára vannak beállítva, a belső késztetés hatalmára, amelytől örömükben felujjonganak, ha az ellenségre rontanak." Csak mellékesen utalok a „beállítva" szóra, amelynek műszaki alapjelentése már az LTI megjelenésekor elhalványult. Mégis: mintegy a náci érzéketlenség ellenére, vagy mert Stieve is előszeretettel helyez szembetűnően egymás mellé mechanisztikus és érzelmi kifejezéseket – ezt írja az NSDAP-ról: „A párt azt a feladatot tűzte maga elé célul, hogy az egész Németország hatalmas motorja legyen, a lelkierő motorja, a tevékeny odaadás motorja, az állandó megújulás motorja az új felfogású birodalom szellemében."

Általában azonban az érzelmek egyoldalú hangoztatása a jellemző Stieve stílusára, mert mindent a germánoknak ebből a dicsőített és egyedül nekik tulajdonított sajátságából vezet le.

Ez határozza meg a politikai tagozódást is, mert a vezetők nagyságát a kíséretük nagyságával lehet lemérni, és a kíséret

„csak az önkéntes belső engedelmességen nyugszik és ez a berendezkedés is világosan bizonyítja, hogy az érzelmek milyen erős szerepet játszanak a germánoknál".

Az érzelem adja a germánoknak a fantáziát, ez adja a vallásos hajlamot, ennek hatására istenítik a természeti erőket, ez teszi őket „természetközelivé" és bizalmatlanná az intellektussal szemben.

Az érzelem űzi őket a határtalanba, így alakult ki a germán jellem romantikus alaptermészete.

Az érzelem teszi hódítóvá, ez teremti meg benne a „világuralmi hivatásról vallott német hitet".

Az érzelem túltengése azonban azt is magában hordozza, hogy „a világ utáni vágyódás a világtól való menekülésen nyugszik", vagyis minden életszeretet és aktivizmus ellenére a kereszténységhez való különös vonzódásra épül.

Amennyire a történelem megengedi – és hogy ezt korábban és nem erőszakosan teszi, ez különbözteti meg pártja közönséges propagandistáitól –, Stieve bevezeti az érzelmes ember torz ellenképét, a zsidót, és ettől kezdve halmozódnak a jellegzetes náci fordulatok és ezek egyre inkább negatív irányba terjednek ki. Most a „bomlasztás" a központi szó. Először a Fiatal Németország mozgalomnál tűnik fel. „Két zsidó költő, Heine és Lion Baruch, aki keresztsége után a Ludwig Börne nevet viselte" az első demagógok a „kiválasztott" nép sorában. (Az az érzésem, hogy az LTI a kiválasztott szóval kezdte az ironikus idézőjel használatát.) A kor materialista szelleme kedvezett az idegen faj alapörökségének és a száműzetésben szerzett sajátosságainak, és kifejlesztette azokat.

Ezek után kibontakozhat a náci szókészlet: „megsemmisítő kritika", „szálaira hulló értelmiség", „halálos egyenlősdi", „felszámolás", „aknamunka", „gyökértelenedés", „a nemzeti korlátok ledöntése", „marxizmus", mármint a szocializmus helyett, mert az igazi szocializmus, az a hitlerizmus, a hamis pedig a zsidó Karl Marx tévtana. (A zsidó Marx, a zsidó Heine, nem pedig csak egyszerűen Marx vagy Heine, ez a stilisztikai besulykolásnak olyan különleges fordulata, amely már az antik „epitheton ornans"-hoz hasonlít.)

Az első világháborús vereség az LTI-nek ezt a rovatát csak megerősíti: itt „a bomlasztás ördögi mérgéről", „a vörös izgatókról" beszél a szerző.

A harmadik fokozat a bolsevizmus és a kommunizmus elleni hadviselés: megjelennek a vörös frontzászlóaljak „sötét hordái".

És végül: az egész mű megkoronázásaként, a stilisztikai teljesítmény, a teljes náci nyelvarzenál csúcsaként megjelenik a megmentő, az ismeretlen katona, Nagy-Németország fia, a führer. És itt mindkét irányzat vezérszavai egyetlen szűk mederbe gyűlnek, és az LTI szolgálatában szégyenletesen prostituálódott evangéliumi nyelven szól a következtetés: „saját hite magávalragadó erejével képes volt ez a férfi a földön fekvő beteget talpra állítani és a »Kelj fel és járj« ősi varázsszavával lángragyújtani".

Szegényesnek neveztem az LTI-t. Mégis, milyen gazdagnak tűnik Stieve-nél, ha összehasonlítjuk Walther Linden 1937-ben megjelent „A német irodalom történetének" a nyelvművészetével, amelyet bizonyára reprezentatívnak tekintettek, ugyanis a népszerű Reclam Kiadónál jelent meg, bő 500 oldalon négy kiadást ért meg, s a hitleri idők általánosan érvényes irodalmi ítéletét olyan előírásszerű megformálásban fogja össze, hogy ezzel a kis és nagy diákok számára lényeges kézikönyvvé vált. A szerző, aki szerencséjére még a Harmadik Birodalom összeomlása előtt meghalt, a húszas években a rendkívül tudományos „Németségkutatási Folyóirat" kiadója volt, amelyben néhány tanulmányt magam is közzétettem. Aztán alaposan átképezte magát, ezt az átképzést persze meglehetősen kényelmesen csinálta, mivel mindent egyetlen pontból vizsgált és kettőnél alig több, többnyire együttesen fellépő és az LTI-ben azonosnak minősített (mondhatnánk: gleichschaltolt) szóval fejezte ki magát.

Minden irányzat, minden mű, minden szerző vagy „népies" és „sajátos" vagy sem; és akitől Linden ezt a jelzőt megtagadja, attól egyúttal az etikai és az esztétikai értéket, sőt a létezés jogát is megtagadja. Fejezetről fejezetre, sőt, szinte oldalról oldalra ismétlődik ez az eset.

„A lovagkorban a germán hősi költészet után másodszor is sajátos alkotó kultúra keletkezett."

„A humanizmus Itálián kívül a népiesség és a sajátosság ellentétévé vált."

„Csak a tizennyolcadik század vitte át a megszerzett lelki és erkölcsi gazdagságot a sajátosan új élet szerves egységébe és teljességébe, a német mozgalom népies újjászületésébe 1750-től kezdve."

„Leibnitz sajátosan német szellemű világgondolkodó." (Követői „elidegenítették" a tanait.)

„Klopstock germán-sajátságú magányérzete."

A hellén ókor Winckelmann-értelmezése „két sajátos egységű indogermán népet kapcsolt össze".

Götz von Berlichingenben „a talaját vesztett népiség és az új, a szolgai alázatra épülő, néptől idegen rend hazai joga" nyilvánul meg, amelyet „a sajátosságot nélkülöző római jog hat át"...

„Löb Baruch (Ludwig Börne)" és a szintén kikeresztelkedett zsidó „Jolson (Friedrich Ludwig Stahl)", ez a kettő, mind a liberális, mind a konzervatív, egyaránt vétkes „a helyes német gondolkodás" feladásában, az „eltávolodásban a sajátos állameszmétől".

Uhland „népies lírája és balladái" hozzájárultak „a sajátosságtudat újraéledéséhez".

„Az érett realizmusban újra győz a sajátosan germán felfogás a francia szellemesség és a zsidó-liberális lektűrirodalom fölött."

Wilhelm Raabe küzd az ellen, hogy „a német nép ellélektelenedjék az idegen sajátosságú befolyások alatt".

Fontane regényeivel végződik „a realizmus, ez a sajátosan német mozgalom", Paul de Lagarde egy „sajátosan német valláson" fáradozott, Houston Stewart Chamberlain még „sajátosabban igazi", mint a Rembrandt-i német, ő adta vissza a német népnek a „sajátos szellemi hőseit, ő ébresztette a germán életszemléletet ismét testet öltött népi hatalommá". A teljes felsorolás szűk hatvan sorra szorítkozik, amihez én még hozzátenném az „idegen elfajzást" és a „küzdelmet a felületes irodalom és a sajátosan örök költészet között", továbbá azt a fáradozást, hogy „sajátos szellemi életet teremtünk és így a népies kultúrát meggyökereztetjük".

Bartels-szel és Lienharddal kezdődik 1900 körül a „népies ellenáramlat". Ez után érkezünk el „a népies költészet nagy úttörőihez", Dietrich Eckerthez és mindazokhoz, akik szorosan szövetkeztek a nemzetiszocializmussal, így aztán nem csoda, ha mostantól kezdve jobbára egymást érik a népies, a vérbeli és a sajátságos dolgok.

Szólaltassuk meg az LTI egyik, a legnépszerűbb húrját! Ezt már jóval ennek a náci irodalomtörténetnek az olvasása előtt meghallottam és ugyancsak „de profundis". „Te elfajzott nőszemély!" – mondta Clemens, a verekedő minden házkutatáskor a feleségemnek, és Weser, a köpködő még hozzátette: Hát nem tudod, hogy már a Talmudban is benne van, hogy egy idegen nő kevesebbet ér, mint egy utcalány?" És ezt mindannyiszor szó szerint elismételte, akárcsak Homérosznál a hírhozó. „Te elfajzott nőszemély! Hát nem tudod..."

Ezekben az években újra meg újra, a falkensteini hetek alatt pedig különös intenzitással foglalkoztam ugyanazzal a kérdéssel, és máig sem tudtam választ adni rá: „Hogyan volt lehetséges, hogy tanult emberek ilyen árulást követhessenek el mindenféle műveltség, kultúra és emberiesség iránt?"

A verekedő és a köpködő műveletlen vadállat volt (mégha tiszti rangba öltözötten is), az ilyesmit el kell tűrni, amíg az ember nem tud visszaütni, ezen nem érdemes a fejet törni. De tanult ember, mint ez az irodalomtörténész! És mögötte az írástudók, költők, újságírók egész tömege és az akadémikusok egész tömege bukkan fel. Árulás, ahová csak tekint az ember.

Amikor Ulitz előbb megírja egy sokat szenvedett zsidó érettségiző történetét és azt barátjának, Stefan Zweignek ajánlja, majd a legnagyobb zsidóüldözés pillanatában egy zsidó uzsorás torzképét rajzolja meg, csakhogy bizonyítsa hűségét az uralkodó rendszer iránt. Amikor Dwinger az orosz fogságról és az orosz forradalomról szóló regényében még semmit sem tud a zsidó befolyásról és a zsidó kegyetlenkedésekről, trilógiájában a zsidók inkább emberbaráti tetteket visznek véghez: egyszer egy zsidónő, másszor meg egy zsidó kereskedő; aztán a Hitler-érában felbukkan a véreskezű zsidó komisszár. Amikor Hans Reimann, a szász tréfacsinálló – a korábban kimondottan színvonalas „Velhagen és Klasing Füzetek" egyik cikkében találtam rá (1944. évfolyam) – a zsidók jellemzőit általában és különösen a vicceikben fedezi fel: „A zsidók hite babona, templomuk mulatóhely, az Istenük

pedig mindenható áruháztulajdonos... A túllicitálásra való hajlam annyira elurakodik a zsidó agyakon, hogy gyakran nehéz különbséget tenni a petyhüdt intellektualizmus torzszüleményei és a lúdtalpas sületlenségek között." (Figyeljük csak meg a hidegforró zuhanyváltást szoros egymásutánban: petyhüdt intellektualizmus és lúdtalpas sületlenség!)

Csak utalok rá, hogy miket olvastam össze a falkensteini napokban. Ennél az újra ismétlődő és újra csak érthetetlen árulássá fajulásnál érdekesebb talán, vagy legalábbis érthetőbb és tragikusabb – mert a szellemi megbetegedés és a váratlan bűntett önmagában még nem tragikus – a félig bűntelen árulásba csúszás, amint ez Ina Seidelnél volt megfigyelhető, aki becsületes szíve romantikus hajlamát követte és végül a német Messiás, Adolf Hitler iránti kései himnuszig jutott el, aki pedig ekkorra már tetőtől-talpig vérrel szennyezte be magát. De mindezt nem hagyhattam ki a jegyzetfüzetemből, egyszer majd mindezt alaposan tanulmányozni kell...

Az első világháború idejéből való régi, kedves ismerőssel is találkoztam az árulók között – a német politikai újságírásban a barátaim és az ellenfelei körében egyaránt tisztelt neve volt: Paul Harms. Emlékszem órák hosszat tartó vitáinkra a Café Mercurban, az akkori lipcsei irodalmi kávéházban. Harms éppen akkor jött át a „Berliner Tageblatt"-tól a „Leipziger Neueste Nachrichten"-hez, hogy néhány foknyit jobbra lépjen, de nem volt uszító és minden zavarosfejűség távol állt tőle. Rendszerető ember volt, jól képzett és világos fejű. Tudta, hogy a háború borzasztó dolog, és a német világuralmi tervek őrültségét nagyon pontosan össze tudta vetni a szembenálló hatalmak erőivel. Azután évekig nem hallottam róla, eltemetkeztem a magam szakterületén, újságolvasásom az otthoni lapokra korlátozódott. Harmsnak, közelebb a nyolcvanhoz, mint a hetvenhez, ha még egyáltalán élt, már régen nyugállományban kellett lennie. És egyszer újra a kezembe került a „Leipziger Neueste". És három–négy naponként egy politikai cikk volt benne, a régi P. H. szignummal. De ez már nem „Paul Harms" volt, csak egy a sokszáz változatból, egyike a mindennapos Goebbels-i szövegeknek, amelyek minden nagynémet

újságban olvashatók voltak: a világzsidóság és a sztyeppe, meg hogy a britek Európa árulói, a nyugat és az egész világ szabadságáért egyedül küzdő germánság, a teljes LTI – és számomra a példa próbája. Szomorú próba, mert éppen ezek a sorok személyes hangon szóltak hozzám, ismerős hanglejtéssel, de ebből a szájból váratlanul. Amikor aztán a következő nyáron megtudtam, hogy Harms néhány nappal az oroszok bevonulása előtt halt meg Zehlendorfban, szinte megkönnyebbülést éreztem: ahogy a jámborok mondják, éppen az utolsó pillanatban kerülte el a földi bírót.

És nemcsak könyvekben és újságokban, nemcsak a kínos vendéglői tartózkodások futó szóváltásaiban merül fel bennem az LTI: gyógyszertári környezetem derék polgársága is teljes egészében ezt beszélte. Barátunk, aki az évek előrehaladtával mindenhez hozzáidomult, aki a napi dolgokat, még a legrémesebbeket is, bizonyos enyhe megvetéssel szemlélte, mint amelyek az öröklét szempontjából – azt hiszem, így mondta: „az örök jelentőséggel" szemben – jelentéktelenek, nem vette magának a fáradságot, hogy eltérjen a mérgező zsargontól. Segédkező leánya számára azonban nem volt ez zsargon, hanem még mindig magának a hitnek volt a nyelve, amelyben felnőtt és amelyben senki meg nem ingathatta, még ha valakinek ilyesmi az eszébe is jutott volna. Mint a fiatal litván gyógyszerésznő, akiről már írtam a „Zsidó háború" című fejezetben.

Egyszer az egyik riadó alkalmával – a halál szárnyai fölöttünk csattogtak, a megvalósult frázis szavai szerint, közvetlenül a lapuló város tetői fölött, és hamarosan hullottak a bombák Plauenra – nálunk tartózkodott a körzeti állatorvos. Beszédes kedvű ember volt, de nem szószátyár, megbízható és jókedélyű, megpróbálta a riadó okozta félelmet meglepő történetekkel enyhíteni. Mesélt az új fegyverről, vagyis inkább új fegyverekről, amelyek most készülnek és bizonyára áprilisban bevetésre kerülnek és eldöntik a játszmát. „Az egyszemélyes repülőket, amelyek még a V2-n is túltesznek, nagyobb repülőkötelékeknek rendelik alá; ez olyan fantasztikus gyorsan repül, hogy csak hátrafelé tud lőni, mert gyorsabb, mint a lövedék és leszedi az ellenséges repülőt, mielő' az kioldhatná a bombáit. Most fejezték be

az utolsó kísérleteket és már folyamatban van a sorozatgyártás." Így volt! Pontosan úgy mesélte el, ahogy ezt itt leírtam, és a hangján érezni lehetett, hogy elhitte ezt a mesét, és a hallgatók arcán is látszott, hogy hitükkel jutalmazták a mesemondót – ha csak órákra is. „Profi hazudozónak ismered ezt az embert? – kérdeztem később a barátunkat. – És legalább magad meg vagy győződve róla, hogy mese az egész, amit mond?" – „Nem – válaszolt Hans –, nagyon rendes ember, bizonyára hallott beszélni erről a fegyverről – és miért is ne lehetne benne valami igazság? És miért ne vigasztalódhatnának ilyesmivel az emberek?"

Másnap mutatott nekem egy éppen akkor kapott levelet egy barátjától, aki valahol Hamburg környékén tankerületi főigazgatóként hivatalnokoskodott: ez jobban tetszene nekem, mondta, mint tegnap este az állatorvos; ez a barátja járatos a filozófiában és tisztességes idealista, teljesen átadta magát a humanizmus eszméinek és egyáltalán nem Hitler rajongója. Elfelejtettem megemlíteni, hogy előző nap az állatorvos nemcsak a csodafegyverről beszélt, hanem hasonló elhihető erővel arról az ismételten megfigyelhető jelenségről, hogy teljesen összeomlott házakból csak „a fal a Hitler-képpel" maradt épen. A filozofikus és antináci barát Hamburg vidékéről viszont semmiféle fegyverben és legendában nem hitt, és nagyon reményvesztetten nyilatkozott. „De – írta – a helyzet teljes reménytelensége ellenére is hinni kell a fordulatban, a csodában, mert lehetetlen, hogy a mi kultúránk és eszmeiségünk a világ egyesített materializmusának a támadása alatt pusztuljon el!"

„Már csak a sztyeppe támadása hiányzik! – mondtam. – Nem gondolod, hogy a barátod igencsak messzemenően egyetért a jelenlegi Németországgal? Mert hiszen a Hitler szorult helyzetét megváltoztató fordulatban reménykedik – a »fordulat« pedig a hitlerizmus egyik kedvelt műszava!..."

*

A falkensteini patika polgári környezetét menekülésünk térképén két paraszti terület vette közre. Először ugyanis a vend lakosságú Piskowitz bei Kamenz faluba tértünk be. Ott élt két gyermekével megözvegyülve a mi hűséges Ágnesünk, aki hosszú éveken át szolgált nálunk és később is rendszeresen küldte az utódjait a maga vidékéről, ha a lányok valamelyike férjhez ment. Igencsak biztosnak látszott, hogy ott szívesen fogadnak minket és nagyon is valószínű volt, hogy sem ő, sem a faluban senki nem tud arról, hogy a nürnbergi törvények engem érintenének. Elővigyázatosságból most ezt közölni akartuk vele, hogy annál gondosabban ügyeljen a biztonságunkra. Ha valami egészen különleges szerencsétlenség nem jön közbe, akkor eltűnhettünk volna ebben az elhagyott fészekben. Főként, mert tudtuk, hogy a lakosság erősen náciellenes volt. Ha nem is egyedül a jámbor katolicizmus tette ezt, de a vend nemzeti voltuk bizonyára immunissá tette őket: ezek az emberek rajongtak a maguk szláv nyelvéért, amelyet a nácizmus a szokások és a vallásoktatás terén el akart rabolni tőlük, ők a szláv népekkel érezték magukat rokonságban és szenvedtek a nácik germán önistenítésétől – eleget hallottunk erről Ágnestől és az őt követő lányoktól. Azonkívül az oroszok már Görlitznél voltak, hamarosan Piskowitzban lesznek, vagy nekünk sikerül átmenni hozzájuk.

Optimizmusom a mesés megmenekülés magasztos érzésében gyökeredzett, abban a füstölgő romhalmazban, amit Drezdában hagytunk, mert a város megsemmisülése után az volt a benyomásunk, hogy közvetlenül a háború vége előtt állunk. Az optimizmusom akkor kapta az első csapást, sőt ellentétébe váltott át, amint a falu elöljárója – a papírjaim természetesen „elégtek" – megkérdezte, hogy rokonságban állok-e valamiféle nem-árjával. A legnagyobb erőfeszítésembe került, hogy egyértelmű „nem"-mel feleljek, gyanúsnak is éreztem magamat. Később tudtam csak meg, hogy kötelező kérdésről volt szó csupán, és az illető valójában egész idő alatt nem gyanakodott. Én magam azonban ettől kezdve mindig szenvedtem ettől az érzéstől, Falkensteinben még kínzóbban, és egészen addig a napig, amíg az amerikaiak el nem értek minket Bajorországban, hol halkabban, hol hangosabban, mindig a fülembe csengett a rémes sivítás és fütyülés,

amelyet 1915-ben ismertem meg, amikor a géppuskasorozat végigsöpör a lapulók feje fölött; jobban szenvedtem tőle, mint a gránátok igazi robbanásától. Nem a bombák és nem a mélyrepülés, még csak nem is a halál volt az, amitől féltem, – hanem még mindig a Gestapo. Még mindig a félelem, hogy valaki követhet, hogy valaki elém áll, hogy valaki vár otthon, aki el akar vinni. („Elvinni!" Most már én is ezen a nyelven beszélek!) Csak nem az ellenségeim kezébe kerülni! – ez volt a mindennapi fohászom.

Piskowitzban azonban mégiscsak csendes órákat éltünk át, mert itt maga a világ is csendes volt, és ez a világ teljességgel náciellenes volt, még magáról a falusi elöljáróról is az volt a benyomásom, hogy már egy kicsit szabadulni szeretne a saját pártjától és rendszerétől.

A náci államtan természetesen ide is benyomult. A kicsiny fazázas ház közös lakószobájában, az apró íróasztalon a számlák, családi levelek, borítékok és levélárkusok között ott voltak a gyerekek iskoláskönyvei is.

Mindenekelőtt a német iskolai atlasz, amelyet Philipp Bouhler, a Birodalmi Kancellária embere hasonmás aláírásával adott ki 1942 szeptemberében az összes német iskola számára és amely a legkisebb faluba is eljutott. Ennek a rendelkezésnek a felemás volta csak akkor lesz világos, ha megfigyeljük a kései dátumot: a megálmodott német győzelem már lehetetlenség volt, már az is alig volt lehetséges, hogy a teljes vereséget elkerüljék, erre olyan térképet adnak a gyerekek kezébe, amely magába foglalja „Nagy-Németországot mint életteret", a „Főkormányzóságot Varsóval és a Lembergi Területtel", az „Ostland Birodalmi Komisszáriátust" és „Ukrajna Birodalmi Komisszáriátust", amelyben Csehszlovákia mint „Cseh és Morva Protektorátus" és „Szudétaföld" szerepel, más színnel, mint amilyen közvetlenül a birodalomé, ahol a német városok megtisztelő náci címekkel büszkélkednek, ahol „a mozgalom fővárosa" és „a pártgyűlések városa" mellett szerepel „Graz, a népfelkelés városa", „Stuttgart, a külhoni németek városa", „Celle, birodalmi örökbirtok törvényszék" stb., ahol Jugoszlávia helyett „Szerbia katonai parancsnoki terület" áll, ahol az egyik térkép a náci körzeteket (gaukat) ábrázolja, egy másik pedig a német gyarmatokat, és ezeken a lapokon sehol,

csak egészen apróval szedve az alsó szélen áll a (hangsúlyozottan idézőjeles) megjegyzés: „Képviseleti igazgatás alatt". Hogy is nézhet ki a világ egy olyan fejben, amelyikbe mindezt korai, ellenállásra képtelen gyerekkorában olyan színesen belevésték!

Az atlasz mellett, amely nyelvi szempontból az LTI gazdag különszótárát jelentette, volt egy német számtankönyv, amelynek a feladatait a „Versailles-i Diktátumból" és „A führer munkaalkalom-teremtéseiből" vették át, volt továbbá egy német olvasókönyv, amelyet az atyai jóságú Hitler Adolf állat- és gyermekszeretetéről szóló szentimentális anekdoták uraltak.

De szorosan mellette ott volt az ellenméreg is. Ez volt a szent sarok, ahol a feszület fölött (mint a faluban mindenütt) vend felirat volt, mellette pedig ott feküdt a vend Biblia. Ha nincs a saját nyelvnek ez a hangsúlyozása, akkor nem tudom, hogy maga a katolicizmus elég biztos ellenmérget jelentett volna-e. A fő olvasmány ugyanis, amelyet a Biblián és az iskolakönyveken kívül a házban találtam, az az „Isten városa" című széjjelolvasott, vastag kötet volt. Egy képes folyóirat „a katolikus nép számára" az 1893–94-es évekből. Tele volt kirohanásokkal „az elzsidósodott szabadkőműves páholyok ellen", a „szabadelvű és szociáldemokrata zsidóbérencek" ellen, védte az Ahlwardt-ügyet, ameddig csak lehetett, és csak a legutolsó pillanatban visszakozott. Persze a faji antiszemitizmusról semmit sem tudtak – mindamellett gyakran felmerült bennem a gondolat, hogy milyen célszerű demagógiával, vagy hogy a saját nyelvén szóljunk, milyen „népközeli" módon cselekedett a führer, amikor a zsidóságból az idézőjellel a maga számára ellenséges tényezőt csinált.

De aligha voltam jogosult, hogy a kilencvenes évek katolikus antiszemitizmusával kapcsolatban ugyanolyan álláspontot foglaljak el, mint ami a jelenlegi időpontban érvényes. Aki a katolikus hitet komolyan vette, az most szorosan a zsidók mellett, ugyanolyan életveszélyben állt szemben Hitlerrel.

És különben is: a házikönyvtárhoz még egy öreg, testes és széjjelolvasott kötet tartozott, de ennek a politikai állásfoglalásából sem lehetett a háziak jelenlegi szemléletére következtetni. Az elhalt gazda nagy méhész volt, és ez az utóbbi könyv a ház-

ban egy méhészeti évkönyv volt August von Berlepsch bárótól. A szerző, aki a bevezetőt 1868. augusztus 15-én Coburgban datálta, nyilvánvalóan nemcsak szakember volt, hanem moralista és gondolkodó állampolgár is. „Sok embert ismerek (írja), akik mielőtt méhészek lettek, minden szabad idejüket arra használták (ha a kötelességükön túl még tudtak szabad órákat csinálni maguknak), hogy a kocsmába járjanak, igyanak vagy kártyázzanak, hogy esztelen politikai okoskodásokba lovalják magukat. De amióta méhészek lettek, otthon maradnak a családjuknál, s derűs napokon ráérő idejüket a méhek között töltik, a barátságtalan évszakokban pedig a méhészújságot olvassák, kaptárakat készítenek, javítják a méhészkellékeket – röviden, a háznak és a munkának élnek. »Otthon maradni«, igen, ez a jó állampolgár jelszava..."

Erről azonban Ágnes és a szomszédok egészen másként gondolkoztak. Ugyanis minden este tele volt a szoba, amelyet mi vend fonószobának neveztünk és ahová bejutni a bizalom legfőbb jele volt. Ágnesnál találkoztunk a sógorával, aki sokoldalúan érdeklődő ember volt és mellékesen, katolicizmusa és szenvedélyes vend volta ellenére – „egészen Rügenig a miénk volt, odáig kellene a mi országunknak érnie!" – a Stahlhelm tagja volt mindaddig, amíg az nem csatlakozott az NSDAP-hoz, de csak addig. A meleg és tágas lakókonyhában nagy volt a jövés-menés, az asszonyok ülve kézimunkáztak, a férfiak körben állva dohányoztak. A gyerekek ki-be rohangáltak. A főszereplő a derék rádiókészülék volt, amely körül mindig egy csomó ember szorongott. Az egyik kereste az állomásokat, mások ötletekkel biztatták, vitatkoztak a hallottakról, határozottan csöndre intettek, ha valami fontos volt, vagy volt várható.

Amikor először beléptünk, meglehetősen nagy volt a zaj, nemigen voltak tekintettel az adásra. Szinte bocsánatkérően mondta a sógor: „Ez csak a Goebbels, úgy közben kaptuk el, a másik csak tíz perc múlva esedékes."

Akkor, február 28-án hallottam utoljára beszélni a doktort. Tartalmilag ugyanaz volt, mint az utóbbi idő valamennyi beszéde és cikke: nyers sportképek és végső győzelem és rosszul leplezett kétségbeesés. De úgy tűnt, hogy a beszédmodora megváltozott.

Felhagyott a hangok tagolásával, nagyon lassan, erős, teljesen azonos hangsúllyal ejtette ki az egyes szavakat, ütemet ütemre, szünetet szünetre, mintha sulykoló pöröly zuhanna le.

A „másik" – ez volt minden más, tiltott adó általános, összefoglaló elnevezése, Beromünsteré, Londoné, Moszkváé (amelyek németül adtak híreket), a katonai adóé, a Szabadság adóé és minden illegálisé. Az emberek pontosan ismerték az utasításokat, amelyek a rádióhallgatást tiltották és halálbüntetéssel fenyegetőztek, ismerték az egyes állomások adásidejét, hullámhosszát és fortélyait, és meglehetősen a világtól elrugaszkodottaknak tartottak minket, amiért semmiféle kapcsolatunk nem volt ezekkel a „másikokkal". Eszükbe sem jutott, hogy a titkos rádióhallgatást rejtegessék előlünk, vagy titkolózzanak, vagy különösebben elővigyázatosak legyenek előttünk. Ágnesen keresztül mi is a faluhoz tartoztunk és a falu magatartása teljesen egységes volt: mindenki a hitlerizmus végét várta, mindenki az oroszokat várta.

Megvitatták a szövetségesek egyes sikereit, intézkedéseit és terveit, ehhez még a gyerekek is hozzászóltak; nem voltak azonban csupán a „másik" híreire ráutalva, kívülről is hordták haza a híreket, mert itt nemcsak úgy volt, mint később Falkensteinben, ahol sztaniol tette karácsonyi hangulatúvá a havas fenyőerdőket és az Érchegység már rügyező vegyes faállományát, hanem röpcédulák is voltak, amelyeket szorgalmasan összegyűjtöttek és tanulmányoztak. Ezek lényegében ugyanazt tartalmazták, mint a „másik" adásai: felhívást, hogy mondjanak ellent az aljas és őrült rendszernek, amely tovább akarja folytatni a vesztett háborút Németország teljes megsemmisüléséig. Mondogatták ugyan a gyerekeknek, hogy a röplapok gyűjtése szigorúan tilos, de ez csak a tilalom üres ismételgetése volt, és mindenki kíváncsian és helyeslően olvasta, ami rajtuk állt. Jött egyszer Ágnes Juri lánya fennen lobogtatva egy füzetkét: „De ezt nem kell elégetni, mert éppenhogy az iskolában kaptuk!" Egy brosúra volt: „Goebbels háborús cikkei", borítóján egy tipikus náci harcos fejével (félig sas, félig bandita). Bal oldalt voltak azok a mondatok, amiket az iskolásoknak be kellett magolni, jobb oldalt pontról-pontra ezeknek a cáfolata, ahogy a szövetségesek hirdették. Különösen részletes volt a felvilágosító válasz arra az állításra, hogy

a háborút „rákényszerítették" a békeszerető führerre. (A rákényszerített háború előkelő helyet foglalt el az LTI sztereotíp fordulatai között.)

Még két másik forrás volt, amelyből a falu megtudhatta a dolgok állását: a menekülő sziléziai parasztok nyomorúságos vonulásából, akik rövid átmeneti tartózkodásuk alatt a „Leánytáborban" éltek, az egykori női munkaszolgálatosok zöldre mázolt, hosszúkás barakképületében, és a bajor tüzérek megjelenéséből, akik lovaikkal, de lövegeik nélkül vonultak vissza a frontról és egy időre itt akarták kifújni magukat.

Ebbe az egészen modern felvilágosításba nagyon ritkán egy egészen másféle is vegyült: azokat a bibliai helyeket idézték – Ágnes idős, de még tetterős apja hosszan és részletesen beszélt Sába királynőjéről –, amelyek az oroszok bevonulásának a bizonyosságát jövendölték. Az LTI-nek ezt a biblikus beütését először jellegzetesen falusi dolognak tartottam, de időközben eszembe jutott a babisnaui nyárfa, valamint a népben és a vezetők között egyaránt elterjedt előszeretet az asztrológia iránt.

Mindamellett Piskowitzban egyáltalán nem volt kétségbeesett a hangulat. Ez ideig különösebben nem szenvedtek a háborútól, a láthatatlan falucskára egyetlen bomba sem hullott, még szirénájuk sem volt, és ha – ami nappal vagy éjjel gyakran megesett – a távolból meghallották a légiriadót, éjjel ugyan nem hagyták magukat zavartatni, nappal viszont tisztán esztétikai szempontból érdeklődtek a mindig szép színjáték iránt: a végtelen magasságban ujjnyi ezüst nyilak csoportjai húztak el, a felhőkből kilépve, a felhőkben eltűnve, a kék égen. A szemlélők valamelyike mindig elismételte, szó szerint ugyanúgy: „És Hermann megmondta, hogy Meier legyen a neve, ha egyetlen ellenséges repülő is Németország fölé száll!" Valamelyik másik pedig hozzáfűzte: „Adolf pedig le akarta radírozni az angol városokat!"

Valóban, ez a két kijelentés azonos formában rögződött falun és városon, miközben a többi aktuális frázist, nyelvbotlást, tréfát egynapi népszerűség után megelégelték; ennek ellenére, ha dicsőségük felvirradására gondolok, időbeli eltérés volt a falu és a város között.

Nálunk is volt, mint a faluban máshol, disznóölés. Mert ha

különben nem is volt semmiféle félelem az oroszokkal szemben, az éppen meghízott disznót mindenki inkább maga akarta megenni, mintsem a felszabadítókra hagyni. A hússzemlész vizsgált, a böllér és segítői töltötték a hurkát, szomszédok jöttek rövid látogatásra, mustrára és összehasonlításra, és a teli szobában vicceket meséltek és találós kérdéseket adtak fel. Hasonló tapasztalatom volt, mint az első világháborúban: 1915-ben egy flandriai faluban hallottam ugyanazt a Sous les pont de Paris kezdetű sanzont, amellyel két évvel korábban Párizsban mint a legmodernebb szezoncikkel találkoztam és amelyet a fővárosban időközben kiszorított az éppen aktuális dal. Éppúgy szórakoztak most a piskowitziak és a húslesők egy találós kérdésen, amelyet Drezdában és bizonyára minden más német városban is mondogattak az Oroszország elleni háború elején: Mi a jelentése a RAMSES cigarettamárkának? Válasz: Ruszki Ármádia Megdöglik Szeptember Első Szombatjáig. És hátulról előre: Száguldanak Előre a Szövetségesek, Muszáj Adolfnak Röpülnie! Megjegyeztem magamnak, hogy az ilyen viccek terjedése a hely, a kor és a társadalmi rétegek szerint különbözik. Valahol mesélték, hogy a Gestapo egyszer Berlinben kiadott valami hamis hírt és figyelték, hogy mennyi idő alatt és milyen úton jut ez el Münchenbe.

A disznóölésen nagyon nyomasztó és – bár ki is nevettem magamat érte – bizonyos mértékig babonás hangulatban vettem részt. Már egy héttel korábban le akartuk vágni a disznót; a szövetségesek akkor 20 kilométernyire álltak Kölntől, és az oroszok voltak támadásban, Breslaut ostromolták. A megbízásokkal elhalmozott böllér nem tudta vállalni a munkát, így a disznó életben maradt. Ezt előjelnek tekintettem és azt mondtam magamnak: ha a disznó túléli Kölnt és Breslaut, akkor te is túléled a háború végét és a bölléreket. A szépen fővő disznóhús aztán megkeseredett valamelyest a számomra, hiszen Köln és Breslau még mindig tartotta magát.

Másnap ebédre megint csak disznótorost ettünk, amikor is belépett a falu elöljárója: éppen akkor érkezett a parancs, hogy a községet estig minden idegennek el kell hagynia, mert holnaptól harci egységeket fognak elszállásolni. Öt órára szereztek nekünk Kamenzbe egy kocsit, ahonnan egy menekültszállítmány a bay-

reuthi vidékre indul. Akkor, a havas esőben, a nyitott társzekéren, amint a férfiak, nők és gyerekek között álltam szorongva, teljesen reménytelennek hittem a helyzetünket, pedig csak három hét múlva lett a helyzetünk igazán reménytelen. Mert Kamenzben még közölhettük a pénztárnál: „Kibombázottak vagyunk, magánszállásra utazunk Falkensteinbe". Valóban volt még valami, amiben reménykedhettünk: a halódó Harmadik Birodalom szánalmas, de még mindig vigasztaló fogalma, a „gyűjtőhely", még érvényes volt számunkra. Amikor azonban már Falkensteinből is tovább kellett mennünk – Hanst kényszerítették, hogy két gyógyszerésznőt vegyen fel Drezdából, akik ott tanultak és engem jól ismerhettek; a felfedezés veszélye nagyon nagy volt és a háború vége még mindig nem jött el –, hol akadt akkor a mi számunkra biztos gyűjtőhely? Mindenfelé csak a lelepleződés veszélye.

A menekülés következő tizenkét napja tele volt nehézségekkel, éhséggel, pályaudvar kövén való alvással, menő vonatra, váróteremre hulló bombákkal (ahol pedig végre ehettünk volna), éjszakai gyaloglással a széjjelbombázott vasúti pálya mentén, patakban gázolással, felrobbantott hidak mentén, bunkerekben kuporgással, izzadással, fázással és reszketéssel az átnedvesedett lábbeliben; a mélyrepülők sorozatlövéseinek a csattanásaival – de mindennél rosszabb és irgalmatlanabb volt a szüntelen gyötrő félelem az ellenőrzéstől, az elfogatástól. Pénzzel és segédeszközzel Hans bőségesen ellátott, de a mérget, amelyet végszükség esetére olyan nagyon kértem tőle – „Ne hagyj az ellenségeink kezére kerülni, mert ők százszor rémesebbek minden halálnál!" – a mérget, azt megtagadta.

Végül is aztán olyan nagyon messze kerültünk a mi Drezdánktól, végül is Németország megbénulása és széjjelszaggatottsága annyira előrehaladt, végül is a Harmadik Birodalom végérvényes vége olyan közvetlenül a küszöbön állt, hogy a félelem a lelepleződéstől elnyugodott. Unterbernbach bei Aichach faluban, ahová minket, menekülteket irányítottak, különös módon egyetlen szász sem volt, csak sziléziaiak és berliniek, itt már a többi lakóhoz hasonlóan csak az állandó mélyrepülésektől féltünk és attól a naptól, amelyen majd az Augsburg felől előretörő amerikaiak

lerohannak bennünket. Azt hiszem, a „lerohanni" az utolsó új katonai nyelvi szóalkotás, amellyel találkoztam. Ez bizonyára összefügg a motorizált csapatok eluralkodásával.

1939 augusztusában Drezdában végignéztük, hogy a hadsereg szégyenszemre milyen titokban gyülekezett, most azt láttuk, hogy szégyenszemre milyen titokban szívódott fel. A széthullott front kisebb csapatokra és egyénekre töredezett, előbújtak az erdőkből, falukon lopakodtak keresztül, ennivalót kerestek, civilruhát kerestek, éjszakai szállást kerestek. És néhányan még mindig hittek a győzelmében. Mások ugyan teljesen meg voltak győződve, hogy minden véget ért, de még mindig az egykori győzelmi nyelv elhulló morzsáit keverték a beszédjükbe.

De az itt beszállásolt menekültek között és a helyi lakosok között sem volt már senki, aki akárcsak a legkevésbé is hitt volna a hitleri uralom győzelmében vagy továbbélésében. A nácizmus teljes és keserű elítélésében az unterbernbachi parasztok hajszálnyira ugyanolyanok voltak, mint a piskowitzi parasztok. Csakhogy a vendek kezdettől kimutatták érzésüket, a bajor parasztok viszont kezdetben esküdtek a führerre. Egykoron annyi mindent ígért nekik, sőt egyes ígéreteit be is tartotta. De most már hosszú ideje csak csalódtak és csalódtak. Ha az unterbernbachiak a vend fonószobába mentek volna, a piskowitziek pedig Unterbernbachba: a kiejtés után nem értették volna meg egymást, még ha a piskowitziek (amit egymás között sohasem tettek) folyamatosan németül is beszéltek volna, de természetesen nagyon gyorsan egyetértettek volna egyvalamiben: a Harmadik Birodalmat mindannyian elutasították.

Az unterbernbachi parasztok között nagy erkölcsi különbségeket találtam és bűnbánóan jegyeztem fel magamnak: „Sohase mondd többé, hogy *a* paraszt, *a* bajor paraszt, gondolj mindig arra, hogy *a* lengyel, *a* zsidó!" A helyi parasztvezető, aki a párt iránti szeretetét már régen elhagyta, de a posztját nem adhatta fel, állandó segítőkészségével és a menekültek iránti jóindulatával civilben és egyenruhában egyaránt hajszálnyira olyan volt, mint a jóság példaképe, ahogy az a pap vasárnapi prédikációjában meg vagyon írva. A másik oldalon pedig ott volt az a fickó, akihez az első éjszaka irányítottak és aki a mosdóvizet megtagadta tőlünk; a pumpa az istállóban eltörött (hazugság, mint

utóbb kiderült), és nézhettük magunkat, amint kihajítottak. – És e két véglet között mennyi fokozat; közöttük a házigazdáink, akik közelebb álltak a rossz véglethez, mint a jóhoz.

De az LTI használata ugyanolyan volt: szidták a nácizmust, és mindezt a saját beszédstílusában tették. Mindenütt, reménykedve vagy reménytelenül, komolyan vagy gúnyosan a fordulatról volt szó, mindenki a fanatikusa volt valaminek stb., stb. És természetesen mindnyájan a führer utolsó felhívását ismételgették a keleti fronthoz és idézték belőle a „számtalan új egységet" és a bolsevistákat, akik „atyáitokat és gyermekeiteket legyilkolják, asszonyaitokat és leányaitokat kaszárnyakurvákká alázzák – a többi pedig megy Szibériába".

Nem, akármennyit is éltünk át ezekben az utolsó háborús napokban és utána, a visszatérés során – valóban átéltünk dolgokat és nemcsak a Hitler-rezsim hazug szóhasználata szerint –, több kiegészítést nem találtam az LTI-hez, de a legkisebb eltérést sem attól, amit szenvedéseink szűk körében olyan hosszan tanulmányoztam. Ez valóban totális volt, teljes egységben fogta át és fertőzte végig egész Nagy-Németországot.

Uralkodása végén még két látható jelképről kell itt megemlékezni.

Április 28-án egész nap vad híresztelések keltek szárnyra az amerikaiak közvetlen közelségéről, estefelé összegyűltek és kivonultak azok a csapategységek, amelyek a faluban és a környéken még megmaradtak, mindenekelőtt a HJ, megvadított gyerekek inkább, mintsem katonák, továbbá egy magasabb törzs, amely a falu déli bejáratánál egy szép, modern irodaházba szállásolta be magát. Éjjel egy óra körül hosszantartó, heves tüzérségi tűz kezdődött, gránátok vijjogtak a falu fölött. Másnap reggel a vécén két darabba szakítva ott volt egy feketével és vörössel művészien megírt dokumentum és ott is maradt órákon keresztül, mivel új rendeltetésének túlságosan vastag volt. A mi gazdánk hűségnyilatkozata volt. Ez tanúsította, hogy „Tyroller Michel Münchenben, a Király téren, Rudolf Hess, a führer helyettese előtt esküt tett Adolf Hitler führernek és az általa kinevezett alführernek, hogy feltétlen engedelmességet tanúsít. Kelt a Hagyományok Körzetében, München 1936. április 26."

Még néhány kellemetlen déli óra volt, az erdő széle felől időnként roppanások hallatszottak, némelykor a közeli puskagolyó sivítását is hallani lehetett, valahol még csatározások folytak. Aztán kinéztünk a falun átvezető országútra, rajta páncélosok és autók végtelen sora – „le voltunk rohanva".

Másnap azt tanácsolta a jó Flamensbeck, akinek újra lakás- és étkezési gondjainkról panaszkodtunk, hogy költözzünk át a szabaddá vált irodaházba. Vaskályha, amelyen a reggelinket megfőzhetjük, a legtöbb szobában volt, a fűtéshez fenyőtűt találhattunk az erdőben, ebédre pedig meghívott magához. Még ugyanaznap délután megünnepeltük beköltözésünket új lakásunkba. A több kényelem mellett valami különös örömet is tartogatott számunkra. Egy teljes héten keresztül nem kellett fenyőtűről és rőzséről gondoskodnunk, jobb tüzelőanyagot kaptunk. Ebben a házban ugyanis a jobb náci időkben a HJ és más hasonló népek laktak, és minden helyiség zsúfolásig tele volt szépen bekeretezett Hitler-képekkel, a mozgalom falitábláival, zászlókkal, faragott horogkeresztekkel. Ezt mindet, a nagy horogkeresztet a kapu fölül és a harci szekrényt az előszobából mind eltávolították, a földre szórták, ahol hatalmas halom gyűlt össze belőle. A padlástér mellett volt az a világos tetőszoba, amelyet kiválasztottunk magunknak és amelyben még heteket töltöttünk. Az egész első héten át Hitler-képekkel és Hitler-keretekkel és horogkereszttel és horogkeresztes zászlóval és ismét Hitler-képekkel tüzeltem, és ez mindannyiszor óriási gyönyörűség volt számomra.

Amikor aztán az utolsó kép is elégett, a harci szekrényben kezdtünk bízni. De ezt nehéz, vastag deszkából ácsolták, kézzel-lábbal nem bírtam el vele. Találtam a házban egy kis kézifejszét és egy kis fűrészt. Próbáltam a baltával, próbáltam a fűrésszel. De a keret ellenállt. A deszka túlságosan vastag és erős volt, és az előzmények után a szívem sem bírta a túl nagy megerőltetést. „Inkább gyűjtsünk fenyőtűt az erdőben – mondta a feleségem –, az szórakoztatóbb és egészségesebb." Így aztán más fűtőanyagra tértünk át, a harci szekrény meg ottmaradt érintetlenül. Időnként, amikor manapság levelet kapok Bajorországból, visszagondolok rá...

„A kijelentések mián..." (Utószó)

Most, hogy a félelem elmúlt rólunk, és csak idő kérdése volt, hogy mikor térhetek vissza ismét a munkámhoz, az a kérdés kezdett foglalkoztatni, hogy melyik munkához is kezdjek először. Annak idején a Tizennyolcadik századomat vették ki a kezemből. Azt és a naplóimat a feleségem egyik barátnőnkhöz, Pirnába menekítette. Talán a barátnő is, talán a kézirat is megmenekült – erre azért is volt remény, mert egy klinika mindig számíthatott a kíméletre, a nagy bombatámadásokról pedig Pirnában mit sem tudtak. De honnan juthatnék hozzá a szükséges könyvtári anyaghoz, hogy az én franciáimmal tovább dolgozhassam? És egyébként is: annyira telve voltam a hitlerizmus dolgaival, hogy ezek bizonyos tekintetben egészen átalakítottak. Talán korábban magam is gyakran gondoltam *a* németekre és *a* franciákra, ahelyett, hogy a németek és a franciák sokféleségére gondoltam volna? Talán fényűzés és önzés volt, hogy a tudományba temetkeztem és kitértem az átkos politika útjából? Több olyan kérdőjel állt a naplómban, több megfigyelés, több élmény, amelyekből ezt-azt meg lehetett tanulni. Talán először is azzal kellene foglalkoznom, amit a szenvedés éveiben magamba gyűjtöttem? Vagy ez csak a fontoskodás, a hiúság terve? Gyakran végiggondoltam mindezt, miközben fenyőtűt szedtem és rőzsét gyűjtöttem a hátizsákomba, és egyre csak felbukkant két ember az emlékezetemben, akik tétovázó elhatározásomat erre vagy arra rángatták.

Az egyik Kätchen Sára tragikomikus alakja volt, amely kezdetben egészen komikus volt, és még a legvégén, amikor a sorsa már teljesen tragédiába fordult, akkor is enyhe komikum övezte. Valójában Kätchennek hívták, így szerepelt a neve a városi hivatal jegyzékén és a keresztlevelén, és ez állt a nyakláncán viselt kis kereszten is, amelyet a rákényszerített zsidócsillag és a Sára pótnév ellenére tüntető hűséggel megtartott. És annyira nem illett ez a jámbor gyermeknév a hatvanéves nőhöz, akinek a szíve egy kicsit elzsírosodott, aki olyan könnyen nevetett és sírt, és olyan könnyen egymás után, akár egy gyerek, és akinek a gondolkodása a könnyen letörölhető palatáblára hasonlított. Két gonosz esztendőn keresztül Kätchen Sárával osztottuk meg a lakásunkat, és napjában legalább egyszer berontott a szobánkba, kopogás nélkül, és minden vasárnap reggel, amikor fölébredtünk, már ott ült az ágyunk szélén és ezt mondogatta: „Írja fel, ezt fel kell írnia!" És ezt követte hasonló affektáltsággal a legújabb házkutatás, a legújabb öngyilkosság, a jegyrendszer legújabb megszorításai. Az én krónikási tisztemre gondolt, és gyermeki értelme ezt úgy fogta fel, mintha rajtam kívül nem lenne a korszaknak más krónikása, csak akit olyan gyakran látott az íróasztalnál.

De Kätchen gyermekien nekilelkesedett hangja után rögtön meghallottam a derék Stühler félig együttérző, félig gúnyos hangját is, akivel egy másik karámban voltunk összeterelve. Ez sokkal később történt, amikor Kätchen Sárának már régen nyomaveszett Lengyelországban. A megváltást Stühler sem élte meg. Bár az országban maradhatott, és Gestapo-mentes, természetes betegségben halhatott meg, mégis a Harmadik Birodalom áldozata lett ő is, mert az átélt szenvedések nélkül e fiatalos embernek több ellenálló ereje lett volna. És ő többet is szenvedett, mint szegény Kätchen, mivel az ő lelke nem volt palatábla és mert őt a feleségének és a fiának a gondja is kínozta, aki igen tehetséges volt, de a náci törvénykezés mindenféle iskolai képzést megtagadott tőle. „Hagyja a firkálást, inkább aludjon egy órával többet – mondta mindannyiszor, amikor észrevette korai felkelésemet. Csak veszélybe sodorja magát az írással. És azt hiszi, hogy valami különöset él át? Nem tudja, hogy ezrek ezerszer rosszabbakat csináltak végig? És nem gondolja, hogy mindenre tömegével fog találni történetírót? Jobb anyaggal és jobb áttekintéssel, mint a magáé? Mit lát, mit észlel maga itt, a maga szűkösségében? Mindenkinek a gyárba kell rohannia, sokakat összevernek, attól pedig nem védi meg senki, hogy leköpdössék..." És ez így ment mindig, amikor szabad óráinkban a konyhában álltunk és az edénytörölgetésben vagy a zöldségtisztításban segítettünk.

Nem hagytam befolyásolni magam, minden reggel fél négykor felkeltem és feljegyeztem az előző napot, amíg a gyári munka el nem kezdődött. Azt mondtam magamnak: te hallasz a magad fülével, és minden nap hallasz, és éppen a mindennapokat hallod, a megszokottat és az általánost, a dísztelent és a hősietlent... Ezenkívül: tartottam a magam egyensúlyozó botját, ő pedig tartott engem...

De most, hogy a veszély elmúlt és új élet tárult fel előttem, újra megkérdezem magamtól, mivel is töltsem ki először. Nem hiábavalóság és időpocsékolás-e, ha most a felduzzadt naplómba mélyedek? És Kätchen és Stühler vitáznak bennem.

Mígnem egy szó megérlelte bennem a végső elhatározást.

A faluban, a menekültek között volt egy berlini munkásnő is két kislányával. Nem is tudom, hogyan történt, de még az amerikaiak bevonulása előtt beszélgetésbe kezdtünk egymással. Néhány nap múlva aztán már szórakoztatott, hogy ezen a felsőbajor vidéken ilyen hamisítatlan berlini beszédet hallok. Ő bizalommal volt hozzánk és rögtön megéreztük a politikai véleményrokonságot. Hamarosan elmesélte, hogy a férje sokáig ült mint kommunista és most büntetőzászlóaljban szolgál, Isten tudja, hol, feltéve, ha még egyáltalán él. Ő maga, tette hozzá nagy büszkén, szintén „egy évig volt a sitten" és még most is ott ülne, ha a börtönök nem volnának túlzsúfolva és nem alkalmazták volna mint munkásnőt.

„És miért ült? – kérdeztem. – „Hát a kijelentéseim mián..." (Megsértette a führert, a Harmadik Birodalom jelképeit és intézményeit.) Ez volt számomra a megvilágosodás. Ettől a szótól tisztán láttam. A kijelentések mián. Ezért és ennek érdekében fogom a munkámat a naplóval kezdeni. Az egyensúlyozó rudat ki akartam szabadítani a környezet tömegéből, és csak éppen a kezet hozzávázolni, amely tartja. Így jött létre ez a könyv, nem annyira hiúságból, remélem, hanem „a kijelentések mián".

A könyvben előforduló személyek, fogalmak és rövidítések jegyzéke

NSDAP (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei): Hitler fasiszta pártja (a. m. Nemzetiszocialista Német Munkáspárt)

SS (Schutzstaffel): a hitlerista német fasiszta párt fegyveres alakulata

SA (Sturm-Abteilung): fasiszta rohamosztag

HJ (Hitler-Jugend): az NSDAP ifjúsági szervezete, 1926-ban alakult; 10 éves kortól (a „kisebbségek" kivételével) kötelező részvétellel (a. m. Hitler-ifjak)

BDM (Bund Deutscher Mädel): a Hitler-Jugend része, 14–21 éves lányok számára (a. m. német leányok szövetsége)

DAF (Deutsche Arbeitsfront): „az egész dolgozó német nép szervezete" (a. m. német munkafront)

*

Vérlobogó Az 1923. szeptember 9-én Münchenben, Hitler első hatalomátvételi kísérletekor összevérezett horogkeresztes zászló.

Stahlhelm (a. m. rohamsisak) A „Frontharcosok Szövetsége", 1918-ban, Magdeburgban alakult, 1933-ban az NSDAP alakulatai közé sorolták, 1935-ben feloszlatták.

Siemenstadt Ipari negyed Berlin észak-nyugati részén (ma Nyugat-Berlin)

Wandervogel (a. m. vándormadár) A természetjáró német diákegyesület neve

Oberland-Szövetség (Bund-Oberland) Ellenforradalmi szabadcsapat; 1919-ben a Bajor Tanácsköztársaság ellen harcol, majd Szilíziában a lengyel nemzeti mozgalmak ellen. 1925-ben újjáalakul, majd beolvad a nemzetiszocialista mozgalomba.

Lüttich A belga Liege város német neve. 1914 augusztusában a németek rohammal elfoglalták.

Arndt, Ernst Moritz (1769–1860) Költő, történész, politikus, a porosz vezetésű német egység híve.

Ahlwardt, Hermann (1846–1914) Antiszemita politikus.

Büchmann, Georg (1822–1884) A „Szárnyaló szavak" című idézetgyűjtemény (1864-től) szerzője.

Chamberlain, Houston Stewart (1855–1927) Angol származású történész, R. Wagner veje, a német fajelmélet egyik megalapítója. Művei: A 19. század alapelvei, Wagner, Kant, Goethe.

Glassbrenner, Adolf (1810–1876) Polgári demokrata író, berlini nyelvjárást használ, „a berlini vicc atyja". Művei: Berlin eszik és iszik, Az ácsorgó Nante, Az új Reineke Fuchs (állateposz).

Gobineau, Joseph Arthur de (1816–1882) Francia író, történész, a fajelmélet előfutára. Művei: A reneszánsz, Kutatás az emberi fajok egyenlőtlenségéről.

Gutzkow, Karl (1811–1878) Író, drámaíró, az „Ifjú Németország" mozgalom tagja. Művei: Királyi hadnagy, A kételkedő Wally, Uriel Acosta (Dráma).

Hermann, Georg (1871–1943) A század első harmadának realista írója. Regényei berlini környezetben játszódnak. Művei: Jettchen Gebert, Henriette Jacoby, Kubinke, Wordelmann gránátos.

Herwegh, Georg (1817–1875) Lirikus, 1848-tól a munkásság költője. Ismert versei: Az Általános Német Munkásegylet szövetségi dala, Március 18.

Jahn, Friedrich Ludwig (1778–1852) A „német sport atyja". 1848-ban a nemzetgyűlés tagja. Művei: Német sportművészet, Egy német gondolatai.

Lueger, Karl (1844–1910) 1897-től Bécs antiszemita polgármestere (nevét Luégernek ejtette).

Moeller von der Bruck, Arthur (1876–1925) Politológus, történész, a „forradalmi konzervativizmus" és a német keleti politika híve. Művei: A porosz stílus, A fiatal nemzetek joga, A Harmadik Birodalom.

Münchhausen, Börries von (sz. 1874) Költő. Művei: Balladakönyv, daloskönyv.

Pleyer, Wilhelm (sz. 1901) Szudétanémet költő, regényíró. Műve: A Tommahans testvérek.

Plivier, Theodor (1892–1955) Első művét hadifogolyként írta, később szórakoztató műveket adott közre. Jelentősebb művei: Sztálingrád (1945), Moszkva (1952), Berlin (1954).

Rohrbach, Paul (sz. 1869) Gyarmatügyi és külpolitikus, útleírások szerzője. Műve: A német gondolat a világban.

Rosenberg, Alfred (sz. 1893) Antiszemita kultúrpolitikus. 1934-től „birodalmi vezető" és Hitler világnézeti neveléséért felelős megbízottja. Fő műve: A XX. század mítosza, amelyben a történelmet a fajok harcaként ábrázolja.

Scherer, Wilhelm (1841–1886) Nyelv- és irodalomtörténész. Műve: A német irodalom története.

Schönerer, Georg von Freiherr (1842–1921) Jobboldali osztrák–német politikus, a porosz nagyhatalmi törekvések híve, az „El Rómától" mozgalom vezetője, az osztrák antiszemitizmus egyik fő alakja.

Seidel, Ina (sz. 1885) Költő, regényíró.

Unruh, Fritz von (1885–1970) Pacifista drámaíró, 1933–1952 között emigrációban él. Művei: Tisztek, Az egyik nem. Regénye: A tábornok fia.

TARTALOM

Előszó helyett – a heroizmusról 5
I. LTI 13
II. Előjáték 21
III. Alaptulajdonság: a szegényesség 23
IV. Partenau 28
V. Az első évek naplójából 32
VI. Az első három szó náciul 44
VII. Működtetés 49
VIII. Tíz év fasizmus 52
IX. Fanatikusan 59
X. Autochton költészet 64
XI. Határelmosódás 68
XII. Központozás 74
XIII. Nevek 76
XIV. A szénszerző 86
XV. Nilk 90
XVI. Egyetlen munkanapon 95
XVII. Rendszer és szervezet 99
XVIII. Én hiszek benne 105
XIX. Családi értesítések. Az LTI kis repetitóriuma 121
XX. Mi marad? 126
XXI. A német gyökér 130
XXII. Napfényes világnézet (Alkalmi olvasmányokból) . . 142
XXIII. Ha ketten ugyanazt teszik... 148
XXIV. Café Europe 158
XXV. A csillag 166
XXVI. A zsidó háború 172
XXVII. A zsidó szemüveg 182
XXVIII. A győztes nyelve 190
XXIX. Cion 201
XXX. A szuperlatívusz átka 215
XXXI. A hadmozdulatokról... 225
XXXII. Box 231
XXXIII. Az alkalmazottak 236
XXXIV. Csak egy szótag 246
XXXV. Hideg zuhany – forró zuhany 251
XXXVI. A példa próbája 258
„A kijelentések mián..." (Utószó) 282
A könyvben előforduló személyek, fogalmak
és rövidítések jegyzéke 285

Ára: 33,— Ft

Victor Klemperer

A Harmadik Birodalom nyelve

Victor Klemperer (1881–1960) filológus, a francia irodalom és az összehasonlító irodalomtudomány szakértője legfontosabb könyvének A Harmadik Birodalom nyelvét tartja, amely szerzőjének nevét Európán kívül is ismertté tette.

Könyve mindenekelőtt napló, mégpedig szinte páratlan: egy zsidó feljegyzései a nemzetiszocialista Németországban – Hitler hatalomra jutásától egészen bukásáig. Az író végig benne él a számára életveszélyes társadalomban, rögzíti állandó megfigyeléseit s imponáló polgári műveltség birtokában, éles szemmel, időnként humorral és finom önirónia val jeleníti meg a „hétköznapi fasizmust". De Klemperer könyve sokkal több, mint napló: történelemfilozófiai mű is. Azt kutatja, hogyan épülhetett ki Németországban, a polgári műveltségnek ebben a bölcsőjében olyan brutális rendszer, mint a nemzetiszocialista állam.

Klemperer történelmi dokumentumai: a fasizmus nyelvi képződményei. Mégsem valamiféle lexikológiai vagy szemantikai művet alkotott. Az író a hitleri propaganda és közélet nyelvének néhány tucat kulcs-szimbólumát ragadja meg, majd ezeket történeti, kultúrtörténeti és nyelvi kontextusba állítva tárgyalja. Közben lépten-nyomon emlékeket idéz fel, egykorú vicceket és anekdotákat. Éppen ez a tárgyalási mód adja a könyv tagadhatatlan báját, azt, hogy minden tudálékosságtól mentes, mindvégig élvezetes és érdekes olvasmány marad.

MEMBRÁN

könyvek

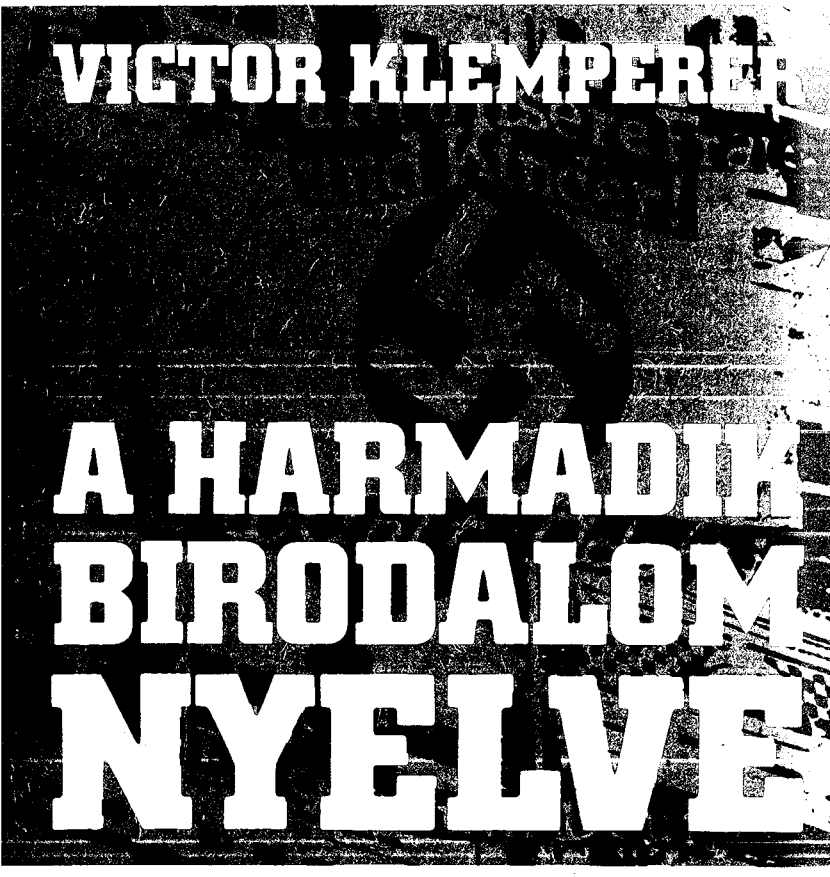

Tömegkommunikációs Kutatóközpont